

Війна і мир (том 1)

Лев Толстой

ТОМ ПЕРШИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

Ah bien, mon prince. Gênes et Lucques ne sont plus ue des apanages, des маєтки, de la famille Buo-aparte. Non, Je vous préviens, que si vous ne me ites pas, que nous avons la guerre, si vous vous ermettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois)—je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus мій вірний раб, comme vous dites¹. Ну, здрастуйте,

1 — Ну, князю, Генуя і Лукка — маєтки фамілії Бона парте. Ні, я вас попереджаю, якщо ви мені не скажете, що в нас війна, я кию ви ще дозволите собі захишатв всю гидоту, всі страхіття цього антихриста (справді, я вірю, що вій антихрист),— я вас більше не знаю, ви вже ае друг мені, ви вже не мій вірний раб, як ва кажете.

здрастуйте. Je vois que je vous fais peur¹, сідайте і розкажуйте.

Так говорила в липні 1805 року відома Анна Павлівна Шерер, фрейліна і близька до імператриці Марії Федорівни особа, зустрічаючи важного й чиновного князя Василя, який першим приїхав на її вечір. Анна Павлівна кашляла кілька днів у неї був грип, як вона казала (грип — було тоді нове слово, вживане лише зрідка). В записочках, розісланих вранці з парадним лакеєм, було написано однаково в усіх:

"Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (або mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraye pas trop, je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer"².

—Dieu, quelle virulente sortie!³—відповів, увійшовши і нітрохи не збентежившись від такої зустрічі, князь у придворному гаптованому мундирі, в панчохах, черевиках і в зірках, із світлим виразом плоского обличчя.

Він говорив тією вишуканою французькою мовою, якою не тільки говорили, але й думали наші діди, і з тими тихими, поблажливими інтонаціями, які властиві значній людині, що зі-старіл'ась у вищому світі та при дворі. Він підійшов до Анни Павлівни, поцілував її в руку, підставивши їй свою напахчену осяйну лисину, і спокійно вмовстився на дивані.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chère amie?⁴ Заспокойте мене,— сказав він, не змінюючи голосу і тоном, у якому з-за пристойності та співчуття просвічувала байдужість і навіть іронія.

— Як можна бути здоровою... коли морально страждаєш? Хіба можна, маючи почуття, бути спокійною в наш час? — сказала Анна Павлівна.— Ви цілий вечір у мене, сподіваюся?

— А свято в англійського посланника? Сьогодні середа. Мені треба показатися там,— сказав князь.— Дочка заїде за мною і повезе мене.

— Я думала, що нинішнє свято відмінено. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous

ces feux d'artifice commencent à devenir insipides⁵.

— Якби знали, що ви цього хочете, свято б відмінили,— сказав князь за звичкою, як накручений годинник, говорячи речі, яким він і не хотів, щоб вірили.

1 Я бачу, що я вас лякаю,

2 "Якщо у вас, графе (або князю), нема на оці нічого кращого і якщо перспектива вечора у бідолашної хворої не надто вас лякає, то я буду дуже рада бачити вас сьогодні в себе між сьомою і десятою годинами. Анна Шерер".

3 — Господи, який гарячий напад!

—4 Передусім скажіть, як ваше здоров'я, любий друже? 6 Признаюсь, усі ці свята і фейерверки стають нестерпними.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la dépêche de Novosllzoff? Vous savez tout¹.

— Як вам сказати?—сказав князь холодним, скучливим тоном. — Qu'a-rt-on décidé? On a décidé que Buonaparte a brûlé ses vaisseaux, et Je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres².

Князь Василь говорив завжди ліниво, як актор говорить роль старої п'єси. Анна Павлівна Шерер, навпаки, незважаючи на свої сорок років, була сповнена піднесення та поривань.

Бути ентузіасткою стало її громадським становищем, і іноді, коли їй навіть того не хотілося, вона, щоб справдити сподівання людей, які знали її, ставала ентузіасткою. Стримана усмішка, граючи повсякчас на обличчі в Анни Павлівни, хоч і не пасувала до її віджилих рис, виявляла, як у розбещених дітей, постійну свідомість своєї мрлої вади, якої вона не хоче, не може і не вважає за потрібне виправити.

У середині розмови про політичні дії Анна Павлівна розга-рячилась.

— Ой, не кажіть мені про Австрію! Я нічого не розумію, можливо, але Австрія ніколи не хотіла й не хоче війни. Вона зраджує нас. Росія сама повинна бути рятівницею Європи. Наш благодійник знає своє високе покликання і буде вірний йому. Ось одно, у що я вірю. Нашого доброго і чудового государя чекає найвеличніша роль у світі, і він такий добродішній і хороший, що бог не покине його, і він справдить своє покликання задушити гідру революції, яка тепер ще страхітливіша в особі цього вбивця й лиходія. Ми самі повинні спокутувати кров праведника. На кого нам сподіватися, я вас питаю?.. Англія із своїм комерційним духом не зрозуміє і не може зрозуміти всієї високості душі імператора Олександра. Вона відмовилась вийти з Мальти. Вона хоче бачити, шукає прихованої думки наших дій. Що вони сказали Новосильцову?.. Нічого. Вони не зрозуміли, вони не можуть зрозуміти самозречення нашого імператора, який нічого не хоче для себе і все хоче для блага світу. І що вони обіцяли? Нічого. А що обіцяли, й того не буде! Пруссія вже оголосила, що Бонапарте непереможний і що вся Європа нічого не може проти нього... 1 я не вірю жодному слову ні Гарденберга, ні Гаугвіца. Cette fameuse neutralité prussienne, ce n'est qu'un piège³. Я вірю t лише в бога і в високу долю нашого милого імператора. Він врятує Європу!..— Вона раптом зупинилася, глузливо усміхнувшись зі свого запалу.

— Я думаю,— сказав князь, усміхаючись,— що якби вас послали замість нашого милого Вінценгероде, ви б узяли присту-

1 — Не мучте мене. Ну, що ж вирішили з приводу депеші Новосильцова? Ви все знаєте.

2 — Що вирішили? Вирішили, що Бонапарте спалив свої кораблі, і ми теж, здається, ладні спалити свої.

8 Цей горезвісний нейтралітет Пруссії — лише пастка.

пом згоду пруського короля. Ви такі красномовні. Ви дасте мені чаю?

— Зараз. А propos,— додала вона, знову заспокоюючись,— сьогодні в мене двоє дуже інтересних людей, le vicomte de Mor-temart, il est allié aux Montmorency par les Rohans одна з кращих фамілій Франції. Це один з гарних емігрантів, із справжніх. І потім l'abbé Morio², ви знаєте цей глибокий розум? Його приймав государ. Ви знаєте?

— А! Я дуже радий буду,— сказав князь.— Скажіть,— додав він так, наче щойно згадавши щось, особливо недбало, тимча-сом ,як те, про що він питав, було головною метою його відвідин,— правда, що Timpératrice-mère³ бажає призначення барона Функе першим секретарем до Відня? C'est un pauvre sire, ce baron, à ce qu'il paraît⁴.— Князь Василь бажав улаштувати сина на те місце, яке через імператрицю Марію Федорівну намагалися дати баронові.

Анна Павлівна майже заплющила очі на знак того, ідо ні вона, ні хто інший не можуть судити про те, що бажане чи подобається імператриці.

— Monsieur le baron de FunKe a été recommandé à Timpé-ratrice-mère par sa soeur⁵,— тільки сказала вона сумним, сухим тоном. У той час, як Анна Павлівна назвала імператрицю, обличчя її раптом показало глибокий і щирий вираз відданості й пошани, поєднаний із смутком, що з нею бувало кожного разу, коли вона в розмові згадувала про свою високу покровительку. Вона сказала, що її величність зволила виявити до барона Функе beaucoup d'estime⁶, і знову погляд її поїнявся смутком.

Князь байдуже замовк. Анна Павлівна, з властивою їй придворною і жіночою спритністю і швидкістю такту, захотіла і дати щигля князеві за те, що він насмілювався так висловитися про особу, рекомендовану імператриці, і разом з тим утішити його.

— Mais à propos de votre famille⁷, — сказала вона,— чи знаєте ви, що вашою дочкою відтоді, як вона виїжджає, fait les délices de tout le monde. On la trouve belle, comme le jour⁸.

Князь нахилився на знак пошани і вдячності.

— Я часто думаю,— говорила далі Анна Павлівна по хвилиній мовчанці, подаючись до князя і приязно усміхаючись до нього, неначе даючи зрозуміти цим, що політичні і світські розмови кінчилися і тепер починається задушевна,— я часто думаю, як іноді несправедливо розподіляється щастя життя. За що вам

1 До речі,— віконт Мортемар, він родич Монморансі через Роганів,

2 абат Моріо,

8 імператриця-вдова

4 Барон ией нікчемна істота, як зіється.

8 — Барона Функе рекомендувала імператриці-матері її сестра,

6 велику пошану,

7 До речі, про вашу родину,

8 милується все громадянство. її вважають прекрасною, як день.

доля дала двох таких гарних дітей (за винятком Анатолія, вашого молодшого, я його не люблю,— вставила вона безапеляційно, звівши брови) —таких чудових дітей? А ви, далебі, менше за всіх ціните їх, і тому їх не варті.

І вона усміхнулася своєю екзальтованою усмішкою.

— *Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité*¹,—сказав князь.

— Облиште жарти. Я хотіла серйозно поговорити з вами. Знаєте, я незадоволена вашим меншим сином. Між нами кажучи (обличчя її прибрало журного виразу), про нього говорили в її величності*і жаліють вас...

Князь не відповідав, але вона мовчки, значущо дивлячись на нього, чекала відповіді. Князь Василь скривився.

— Що ж мені робити? — сказав він нарешті.— Ви знаєте, я зробив для їх виховання все, що може батько, і обидва вийшли *des imbéciles*². Іполит принаймні безтурботний дурень, а Ана-толь — турботний. Ось одна різниця,— сказав він, усміхаючись більш неприродно й жвавіше, ніж звичайно, і при цьому особливо різко виказуючи в усталених біля його рота зморшках щось несподівано-грубе й неприємне.

— І нащо народжуються діти в таких людей, як ви? Якби ви не були батьком, я б нічого не могла закинути вам,— сказала Анна Павлівна, задумливо зводячи очі.

— *Je suis votre*³ вірний раб, *et à vous seule je puis l'avouer*. Мої діти—*ce sont les entraves de mon existence* ⁴. Це мій хрест. Я так собі пояснюю. *Que voulez-vous?*..⁵—Він помовчав, виявляючи жестом свою покірність жорстокій долі.

Анна Павлівна замислилась.

— Ви ніколи не думали про те, щоб одружити вашого блудного сина Анатолія. Кажуть,— сказала вона,— що старі дівиці *ont la manie des mariages*. Я ще не почуваю за собою цього уподобання, але в мене є одна *petite personne*⁷, дуясе нещаслива з батьком, *une parente à nous, une princesse*⁸ Волконська.— Князь Василь не відповів, хоча з властивою світським людям кмітливістю й пам'яттю показав рухом голови, що він узяв до уваги ці відомості.

— Ні, чи знаєте ви, що цей Анатоль коштує мені сорок тисяч на рік.— сказав він, видно, неспроможний стримувати сумний хід своїх думок. Він помовчав.

5 — Що ж робити? Лафатер сказав, би, що в мене нема шишки батьківської любові,
2 лурні.

3 Я ваш

4 і вам лише можу признатися. Мої діти—тягар мого існування.

5 Що ж робити?..

8 мають манію одружувати,

дівчина, * наша родичка, княжна

— Що буде через п'ять років, коли це так триватиме? Voilà l'avantage d'être père l. Вона багата, ваша княжна?

— Батько дуже багатий і скупий. Він живе в селі. Знаєте, отой відомий князь Волконський, відставлений ще за покійного імператора і прозваний "прусським королем". Він дуже розумна людина, але чудний і важкий. La pauvre petite est malheureuse, comme les pierres². У неї брат, от що недавно одружився з Lise Мейнен, ад'ютант Кутузова. Він буде сьогодні в мене.

— Ecoutez, chère Annette ³,— сказав князь, раптом узявши свою співрозмовницю за руку і пригинаючи її чомусь донизу.— Arrangez-moi cette affaire et je suis votre⁴ вірний раб à tout jamais (pan—comme mon староста m'écrit des 5 донесення: по-кой-ер-п). Вона хорошої фамілії й багата. Усе, чого мені треба.

І він з тими вільними й фамільярними граціозними рухами, якими він вирізнявся, взяв за руку фрейліну, поцілував її і, поцілувавши, помахав фрейлінською рукою, розсівшись у кріслі і дивлячись убік.

— Attendez⁶,— сказала Анна Павлівна, міркуючи.— Я сьогодні ж поговорю з Lise (la femme du jeune Волконський) ⁷. І, можливо, це владнається. Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille⁸.

II

Вітальня Анни Павлівни почала потрохи наповнюватись. Приїхала вища знать Петербурга, люди найрізноманітніші віком і характерами, але однакові по громадянству, в якому всі жили; приїхала дочка князя Василя, красуня Елен; вона заїхала за батьком, щоб із ним разом їхати на свято посланника. Вона була в шифрі і в бальній сукні. Приїхала й відома як la femme la plus séduisante de Pétersbourg⁹, молода, маленька княгиня Волконська, яка минулої зими вийшла заміж і тепер не виїжджала у великий світ через свою вагітність ^ але їздила ще на невеликі вечори. Приїхав князь Іполит, син князя Василя, з Мортемаром, якого він відрекомендував; приїхав і абат Моріо та багато інших.

— Ви не бачили ще,— або: — ви не знайомі з ma tante? ¹⁰ —

1 Ось вигода бути батьком. ^

2 Сердешна нещаслива, як камінь.

3 — Слухайте, люба Анет,

4 Влаштуйте мені цю справу, і я назавжди ваш ⁶ як мій староста мені пише

6 — Стривайте,

7 Лізою, дружиною молодого Волконського.

8 Я в вашій родині почну навчатися ремесла старої дівиці.

9 найчарівніша жінка в Петербурзі,

10 тіточкою?

казала Анна Павлівна до прибулих гостей і вельми серйозно підводила їх до маленької бабусі у високих бантах, яка виплила з другої кімнати, як скоро стали приїжджати гості, називала їх на ім'я, повільно переводячи очі з гостя на ma tante¹, і потім відходила.

Всі гості учиняли обряд вітання нікому не відомої, нікому не цікавої і не потрібної тіточки. Анна Павлівна з сумовитою, урочистою турботою стежила за їх вітанням, мовчазно схвалюючи їх. Ma tante кожному казала в одних і тих самих висловах про його здоров'я, про своє здоров'я і про здоров'я її величності, яке нині було, хвалити бога, краще. Усі, що підходили, з пристойності не виявляючи поспіху, з почуттям полегшення, виконавши важкий обов'язок, відходили від бабусі, щоб уже цілий вечір ні разу не підійти до неї.

Молода княгиня Волконська приїхала з роботою в гаптованій золотом оксамитовій торбинці. Її гарненька, з ледь помітними чорненькими вусиками верхня губка була коротка по зубах, але тим миліше вона відкривалася і тим ще миліше витягалася іноді й опускалася на нижню. Як це завжди буває у цілком* привабливих жінок, вада її — короткість губи і напіввідкритий рот — здавалася її особливою, власне її красою. Всім було весело дивитися на цю, сповнену здоров'я і життя, гарненьку майбутню матір, що так легко переносила свій стан. Старикам і нудьгуючим, похмурим молодим людям по якомусь часі перебування й розмови з нею здавалося, що й самі вони стають схожими на неї. Хто розмовляв з нею й бачив при кожному слові її світлу усмішечку та блискучі білі зуби, які видно було безперестанно, той думав, що він сьогодні особливо любий. І це думав кожен.

Маленька княгиня перевальцем, дрібненькими швидкими кроками обійшла стіл з робочою сумочкою на руці і, весело опрацюючи сукню, сіла на диван, біля срібного самовара, неначе все, що вона робила, було *partie de plaisir*² для неї і для всіх навколо неї.

— *J'ai apporté mon ouvrage*³,— сказала вона, розгортаючи свій ридикюль і звертаючись до всіх разом.

— Дивіться, *Annette, ne me jouez pas un mauvais tour*,— вернулася вона до господині,—*Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attifée*⁴.

І вона розвела руками, щоб показати своє, в мереживах, сіреньке елегантне плаття, трохи нижче грудей оперезане широкою стрічкою.

1 тіточку,

2 розвагою

3 — Я захопила роботу,

4 не зіграйте зі мною лихого жарту; ви мені писали, що у вас зовсім маленький вечір. Бачите, як я закутана.

— *Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus Jolie* — відповіла Анна Павлівна.

— *Vous savez, mon mari m'abandonne*,— продовжувала вона тим самим тоном, звертаючись до генерала,—*il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre*²,—сказала вона до князя Василя і, не дожидаючись відповіді, звернулася до дочки князя Василя, до вродливої Елен.

— *Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!*³— сказав князь Василь тихо до Анни Павлівни.

Незабаром після маленької княгині увійшов масивний, товстий молодик з обстриженою головою, в окулярах, у світлих штанах за тодішньою модою, з високим жабо і в коричневому фракі. Цей товстий молодик був незаконний син знаменитого катерининського вельможі, графа Безухова, який помирає тепер у Москві. Він ніде ще не служив, щойно приїхав з-за кордону, де він виховувався, і вперше був у вищому світі. Анна Павлівна привітала його поклоном, що призначався для найнижчих людей за ієрархією її салону. Проте, незважаючи на це нижче своїм сортом вітання, на обличчі в Анни Павлівни, коли вона побачила в дверях ГГера, виявився неспокій і страх, подібний до того, який виявляється, коли бачиш що-небудь занадто велике й невідповідне до місця. Хоча, справді, П'єр був трохи більший за інших чоловіків у кімнаті, але цей страх міг стосуватися лише того розумного й разом боязкого, спостережливого і природного погляду, що відрізняв його від усіх у цій вітальні.

— *C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir, une pauvre malade* 4,— сказала до нього Анна Павлівна, злякано переглядаючись із тіточкою, до якої вона підводила його. П'єр пробурмотів щось незрозуміле, не перестаючи розшукувати щось очима. Він радісно, весело усміхнувся, вклоняючись маленькій княгині, як близькій знайомій, і підійшов до тіточки. Анна Павлівна боялась даремно, бо П'єр, не дослухавши тіточчиної мови про здоров'я її величності, відійшов від неї. Анна Павлівна злякано зупинила його словами:

— Ви не знаєте абата Моріо? Він дуже цікава людина...— сказала вона.

— Так, я чув про його план вічного миру, і це дуже цікаво, але навряд чи можливо...

— Ви думаєте?...— сказала Анна Павлівна, щоб сказати що-небудь і знову повернутися до своїх занять господині дому, але П'єр вчинив протилежну нечемність. Раніше він, не дослухавши слів співрозмовниці, пішов; тепер він зупинив своїми словами

1 Будьте спокійні, Лізо, ви все ж будете кращою за всіх,

2 — Ви знаєте, мій чоловік покидає мене. Іде на смерть. Скажіть, нащо ця гидка війна,

3 — Що за мила особа, ця маленька княгиня!

4 — Дуже ласкаво з вашого боку, мосьє П'єр, що ви приїхали одвідати бідолашну хвору.

співрозмовницю, якій треба було від нього йти. Він, нагнувши голову й розставивши великі ноги, почав доводити Анні Павлівні, чому він гадав, що план абата був химерою.

— Ми згодом поговоримо,— сказала Анна Павлівна, усміхаючись.

І позбувшись молодика, який не вмів жити/ вона повернулася до своїх занять господині дому і далі прислухалася і приглядалася, готова дати допомогу на той пункт, де слабшала розмова. Як господар прядильні, посадивши робітників по місцях, походить по підприємству, помічаючи нерухомість чи незвичний, скрипучий, занадто голосний звук веретена, квапливо йде, стримує або пускає його в належний хід,— так і Анна Павлівна, походяючи по своїй вітальні, підходила до замовклого чи до занадто гомінливого гуртка і одним словом або переміщенням знову заводила рівномірну,

пристойну розмовну машину. Але серед цих турбот весь час видно було в ній особливий страх за П'єра. Вона заклопотано поглядала на нього тоді, як він підійшов послухати, що говорилося коло Мортемара, і відійшов до другого гуртка, де говорив абат. Для П'єра, вихованого за кордоном, цей вечір Анни Павлівни був першим, який він бачив у Росії. Він знав, що тут зібрано всю інтелігенцію Петербурга, і в нього, як у дитини в крамниці іграшок, розбігалися очі. Він усе боявся пропустити розумні розмови, які він може почути. Спостерігаючи впевнені й витончені вирази облич зібраних тут людей, він усе чекав чогось особливо розумного. Нарешті, він підійшов до Моріо. Розмова здалася йому цікавою, і він зупинився, чекаючи нагоди висловити свої думки, як це люблять молоді люди.

III

Вечір Анни Павлівни було пущено. Веретена з різних боків рівномірно і не змовкаючи фурчали. Крім *ma tante*, біля якої сиділа лише одна літня дама зі спланим, худим обличчям, трохи чужа у цьому блискучому товаристві, товариство розбилося на три гуртки. В одному, здебільшого чоловічому, центром був абат; у другому, молодому — красуня-княжна Елен, дочка князя Василя, і гарненька рум'яна, занадто повна як на свою молодість, маленька княгиня Волконська. У третьому — Мортє-мар і Анна Павлівна.

Віконт був миловидий, з м'якими рисами і прийомами, молодик, який, видно, вважав себе знаменитістю, але, будиши добре вихованим, скромно дозволяв користатися собою тому товариству, в якому він перебував. Анна Павлівна, очевидно, вгощала ним своїх гостей. Як добрий метр-д'отель подає як щось надприродно-чудове той шматок яловичини, що його їсти не захочеться, коли побачити його на брудній кухні, так нинішнього вечора Анна Павлівна сервірувала своїм гостям спочатку віконта, потім абата, як щось надприродно-витончене. В гуртку Мортемара заговорили відразу про вбивство герцога Енґієн-ського. Віконт сказав, що герцог Енґієнський загинув через свою великодушність і що були особливі причини Бонапартової злості.

— *Ah! voyons. Conte-nous cela, vicomte*¹,— сказала Анна Павлівна, з радістю почувачи, як чимсь *à la Louis XV*² віяло від цієї фрази,— *conte-nous cela, vicomte*.

Віконт уклонився на знак покірності і чемно усміхнувся. Анна Павлівна зробила біля віконта коло й запросила всіх слухати його оповідання.

— *Le vicomte a été personnellement connu de monseigneur*³,— шепнула Анна Павлівна одному.— *Le vicomte est un parfait conteur*⁴,— промовила вона до другого.— *Comme on voit l'homme de la bonne compagnie*⁵,— сказала вона до третього; і віконта було подано товариству в найкращому і найвигіднішому для нього світлі, як ростбіф на гарячому блюді, посиляний зеленню.

Віконт хотів уже почати своє оповідання і тонко усміхнувся.

— *Переходьте сюди, chère Hélène*⁶,— сказала Анна Павлівна до красуні-княжни, яка сиділа віддалік, становлячи центр іншого гуртка.

Княжна Елен усміхалася; вона встала з тією ж незмінною усмішкою цілком вродливої жінки, з якою вона ввійшла до вітальні. З легким шелестом своєї білої

бальної роби, оздобленої плющем та мохом, виблискуючи білістю плечей, глянсом волосся та брильянтів, вона пройшла поміж чоловіками, які розступилися, і прямо, не дивлячись ні на кого, але всім усміхаючись і ніби люб'язно даючи кожному право любитися красою свого стану, повних плечей, дуже відкритих за тодішньою модою грудей і спини, неначе вносячи з собою пишноту балу, підійшла до Анни Павлівни. Елен була така гарна, що не тільки не було помітно в ній і тіні кокетства, а, навпаки, їй неначе совісно було за свою безсумнівну і занадто сильно й переможно діючу красу. Вона неначе бажала й не могла послабити вплив своєї краси.

— *Quelle belle personnel*⁷— казав кожен, хто бачив її. Неначе вражений чимсь незвичайним, віконт знизав плечима і опустив очі в той час, як вона сідала перед ним і осявала і його все тією ж незмінною усмішкою.

— *Madame, je grains pour mes moyens devant un pareil auditoire*⁸,—сказав він, нахилиючи з усмішкою голову.

1 — Ах, до речі! Розкажіть нам це, віконте,

2 що нагадує Людовіка XV

3 — Віконт був особисто знайомий з герцогом,

4 — Віконт чудово вміє розповідати,

5 — Як відразу видно людину хорошого товариства,

6 любя Елен,

7 — Яка красуня!

8 — Я, далєбі, побоююсь за своє вміння перед такою аудиторією,

Княжна сперла ліктем свою відкриту повну руку на столик не визнала за потрібне що-небудь сказати. Вона усміхаючись чекала. Під час усієї розповіді вона сиділа рівно, поглядаючи зрідка то на свою повну гарну руку, що легко лежала на столі, то на ще кращі груди, на яких вона поправляла брильянтове кільце; оправляла кілька разів складки своєї сукні і, коли оповідання справляло враження, оглядалася на Анну Павлівну і зараз же прибирала того самого виразу, що був на обличчі у фрейліни, а потім знову заспокоювалася в осяйній усмішці. Слідом за Елен перейшла й маленька княгиня від чайного столу.

— *Attendez-moi, je vais prendre mon ouvrage*¹,— промовила вона.—*Voyons, à quoi pensez-vous?*—звернулася вона до князя Іполита,— *Apportez-moi mon ridicule*².

Княгиня, усміхаючись і розмовляючи з усіма, раптом зробила перестановку і, вмостившись, весело причепурилася.

— Тепер мені добре,— примовляла вона, і, попросивши починати, взялася до роботи.

Князь Іполит переніс її ридикюль, перейшов за нею і, близько присунувши до неї крісло, сів біля неї.

*Le charmant Hippolyte*³ вражав своєю незвичайною схожістю з сестрою-красунею і ще більш тим, що, незважаючи на схожість, він був напрочуд поганий з себе. Риси ного обличчя були такі ж, як у сестри, але в неї все осявала життєрадісна, само-вдоволена, молода, незмінна усмішка і незвичайна, антична краса тіла; у брата, навпаки, те саме

обличчя було затуманене ідіотизмом і незмінно виявляло самовпевнене невдоволення, а тіло було худорляве і кволе. Очі, ніс, рот — усе-збиралося неначе в одну невиразну й нудну гримасу, а руки й ноги завжди набирали неприродного положення.

— *Ce n'est pas une histoire de revenants?* 4 — сказав він, сівши біля княгині і покvapно приладнавши до очей свого лорнета, наче без цього* інструмента він не міг почати говорити.

— *Mais non, mon cher*5,— знизуючи плечима, сказав здивований оповідач.

— *C'est que je déteste les histoires de revenants*6,— сказав князь Іполит таким тоном, що видно було — він сказав ці слова, а потім уже зрозумів, що вони означали.

Через самовпевненість, з якою він говорив, ніхто не міг добрати, чи дуже розумне, чи дуже дурне те, що він сказав. Він був у темнозеленому фракку, в штанах кольору *cuisse de nymphe effrayée*7, як він сам казав, у панчохах і черевиках.

1 — Почекайте, я візьму свою роботу,

2 — Що ж ви? Про що ви думаєте? — Принесіть мій ридикюль.

3 Милий Іполит

4 — Це не історія з привидами?

5 — Зовсім ні,

6 — Річ у тому, що я терпіти не можу історій з привидами,

7 тіла зляканої німфи,

2 Війна I мир

17

Viscomte 1 дуже гарно розказав про те, як герцог Енгієнський, як розповідалось у поширеному в ті часи анекдоті, таємно їздив до Парижа для побачення з m-lle George2 і що там він зустрівся з Бонапарте, який теж користався з ласки славетної актриси, і що там Наполеон, зустрівшись з герцогом, випадково знепритомнів, як це з ним траплялося, і опинився полишеним на волю герцога, з чого герцог не скористався, але що Бонапарте згодом за оцю великодушність і відомстив герцогові смерть.

Оповідання було дуже гарне й цікаве, особливо в тому місці, де суперники раптом впізнають один одного, і дами, здавалось, були схвильовані.

— *Charmant*3,— сказала Анна Павлівна, оглядаючись питально на маленьку княгиню.

— *Charmant*3,— прошептала маленька княгиня, втикаючи голку в шитво, ніби на знак того, що цікавість і чарівність оповідання заважають їй продовжувати роботу.

Віконт оцінив цю мовчазну похвалу і, вдячно усміхнувшись, став розповідати далі; але в цей час Анна Павлівна, яка все позирала на страшного для неї молодика, помітила, що він щось занадто палко й голосно доводить абатові, і поспішила на допомогу до небезпечного місця. Справді, П'єру вдалося зав'язати з абатом розмову про політичну рівновагу, і абат, видно, зацікавившись гарячою безпосередністю молодика, розвивав перед ним свою улюблену ідею. Обидва занадто жваво і природно слухали й говорили, і саме це не сподобалось Анні Павлівні.

— Засіб — європейська рівновага і *droit des gens*4,— казав абат.— Досить одній

могутній державі, як Росія, прославленій за варварство, безкорисливо стати на чолі союзу, що має за мету рівновагу Європи,— і вона врятує мирі

— Як же ви знайдете таку рівновагу? — почав був П'єр; але в цей час підійшла Анна Павлівна і, суворо глянувши на П'єра, спитала італійця про те, як він переносить тутейний клімат. Обличчя в італійця враз змінилося і прибрало образливо вдаваного, солодкого виразу, який, видно, був звичний йому в розмові з жінками.

— Мене так заповонила чарівність розуму й освіченості товариства, особливо жіночого, в яке я мав щастя бути прийнятим, що я не встиг ще подумати про клімат,— сказав він.

Не випускаючи вже абата і П'єра, Анна Павлівна для зручності спостереження приєднала їх до загального гуртка.

У цей час до вітальні увійшла нова особа. Цією новою особою був молодий князь Андрій Волконський, чоловік маленької княгині. Князь Волконський був невеликий на зріст, дуже вродливий молодик з виразними й сухими рисами. Усе в його

1 Віконт

2 актрисою Жорж

3 Чудово,

4 народне право,

постаті, починаючи від втомленого, нудьгуючого погляду до повільного розміреного кроку, являло собою дуже різку протилежність з його маленькою жвавою дружиною. Всі присутні у вітальні йому, видно, не тільки були знайомі, але й уже так набридли, що й дивитись на них і слухати їх йому було дуже нудно. А з усіх облич, які йому надокучили, обличчя його гарненької дружини, здавалося, найбільше обридло йому. З гримасою, що псувала його гарне обличчя, він одвернувся від неї. Він поцілував у руку Анну Павлівну і примружено оглянув усе товариство.

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹— сказала Анна Павлівна.

— Le général Koutouzoff,— сказав Волконський, наголошуючи останній склад zoff, як француз,— a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Вона поїде в село.

— Як вам не гріх забирати від нас вашу чарівну дружину?

— André⁴,— сказала його дружина, звертаючись до чоловіка тим самим кокетливим тоном, яким вона зверталася й до сторонніх,— яку історію нам розповів віконт про m-lle Жорж та Бонапарте!

Князь Андрій зажмурився і відвернувся. П'єр, не зводячи з князя Андрія, відколи той увійшов до вітальні, радісних, дружельюбних очей, підійшов до нього і взяв його за руку. Князь Андрій, не оглядаючись, скривив обличчя у гримасу, виявляючи нею досаду на того, хто торкається до його руки, але, побачивши усміхнене П'єрове обличчя, посміхнувся несподівано-доброю і приємною посмішкою.

— Он як!.. І ти в великому світі! — сказав він до П'єра.

— Я знав, що ви будете,— відповів П'єр.— Я приїду до вас вечеряти,— додав він

тихо, щоб не перешкоджати віконтові, який вів далі свою розповідь.— Можна?

— Ні, не можна,— сказав князь Андрій, сміючись, і потиском руки даючи знати П'єру, що про Це не треба питати. Він щось хотів сказати ще, але в цей час підвівся князь Василь з дочкою, і чоловіки встали, щоб дати їм дорогу.

— Ви мені даруйте, мій дорогий віконте,— сказав князь Василь до француза, привітно притягаючи його за рукав униз до стільця, щоб він не вставав.— Це нещасне свято в посланника позбавляє мене задоволення й перебиває вам. Дуже мені сумно покидати ваш чарівний вечір,— сказав він до Анни Павлівни.

Дочка його, княжна Елен, злегка підтримуючи складки сукні, пішла поміж стільці, і усмішка сяяла ще ясніше на її прекрас-

1 — Ви збираєтесь на війну, князю?

2 — Генерал Кутузов хоче мене до себе ад'ютантом...

3 — А Ліза, ваша дружина?

4 — Андрію,

ному обличчі. ГГер дивився майже зляканими, захопленими очима на цю красуню, коли вона проходила повз нього.

— Дуже гарна,— сказав князь Андрій.

— Дуже,— ска°-в ГГер. *

Проходячи мимо, князь Василь схопив П'єра за руку й повернувся до Анни Павлівни.

— Просвітїть мені цього ведмедя,— сказав він.— Ось він місяць живе у мене, і вперше я його бачу у світі. Ніщо так не потрібне молодикові, як товариство розумних жінок.

IV

Анна Павлівна усміхнулася й обіцяла взятися за П'єра, який, вона знала, доводився родичем по батькові князеві Василю. Літня дама, яка сиділа раніше з *ma tante*, квапливо встала й наздогнала князя Василя в передпокої. З обличчя її зникла вся недавня вдаваність зацікавлення. Добре, сплакane, воно виявляло лише неспокій і страх.

— Що ж ви мені скажете, князю, про мого Бориса? — спитала вона, наздоганяючи його в передпокої. (Вона вимовляла ім'я Борис з особливим наголосом на о).— Я не можу довше залишатися в Петербурзі. Скажіть, які вісті я можу привезти моему бідному хлопчикoві?

Незважаючи на те, що князь Василь неохоче і майже нечемно слухав літню даму і навіть виявляв нетерплячку, вона приязно і зворушливо усміхалась до нього і, щоб він не пішов від неї, взяла його за руку.

— Вам не важко сказати слово государеві, і його просто переведуть до гвардії,— просила вона.

— Повірте, я зроблю все, що зможу, княгине,— відповів князь Василь,— але мені трудно просити государя; я б радив вам звернутися до Румянцева, через князя Голіцина: це було б розумніше.

Літня дама мала ім'я княгині Друбецької, однієї з кращих фамілій Росії, але вона була бідна, давно вийшла з вищого світу і втратила колишні зв'язки. Вона приїхала тепер, щоб виклопотати призначення до гвардії своєму єдиному синові. Лише для того, щоб побачити князя Василя, вона напросилася і приїхала на вечір до Анни Савлівни, лише для того вона слухала вікон-тову історію. Її злякали слова князя Василя; колись гарне обличчя її виявило злість, але це тривало лише хвилину. Вона знову усміхнулася і міцніше схопилася за руку князя Василя.

— Слухайте, князю,— сказала вона,— я ніколи не просила вас, ніколи не проситиму, ніколи не нагадувала вам про дружбу мого батька до вас. Але тепер я богом закликаю вас, зробіть це для мого сина, і я вважатиму вас за благодійника,— квапливо додала вона.— Ні, ви не сердьтеся, а обіцяйте мені. Я просила Голіцина, він відмовив. *Soyez le bon enfant que vous avez été* — казала вона, намагаючись усміхатися, тимчасом як в очах її були сльози.

— Папа, ми спізнаємося,— сказала, повернувши свою красиву голову на античних плечах, княжна Елен, чекаючи біля дверей.

Але вплив у вищому світі є капітал, який треба берегти, щоб він не зник. Князь Василь знав це, і, раз зміркувавши, що якби він став просити за всіх, хто його просить, то незабаром йому не можна було б просити за себе, він рідко застосовував свій вплив. У справі княгині Друбецької він відчув, проте, після її нового заклику, щось схоже на докір совісті. Вона нагадала йому правду: першими кроками своїми на службі він завдячував її батькові. Крім того, він бачив по її прийомах, що вона одна з тих жінок, особливо матерів, які, раз узявши собі що-небудь у голову, не відчепляться доти, поки не виконаєш їх бажання, а в противному разі ладні на щоденне, щохвилинне приставання і навіть на сцени. Це останнє міркування похитнуло його.

— *Chère Анно Михайлівно*,— сказав він, як завжди, фамільярно і з нудьгою в голосі,— для мене майже неможливо зробити те, що ви хочете; але щоб довести вам, як я люблю вас і шаную пам'ять небіжчика батька вашого, я зроблю неможливе: сина вашого буде переведено до гвардії, ось вам моя рука. Задоволені ви? •

— Дорогий мій, ви благодійник! Я іншого й не чекала од вас; я знала, які ви добрі. Він хотів піти від неї.

— Стривайте, два слова. *Une fois passé aux gardes...2*—Вона запнулася.— Ви в гарних взаєминах з Михайлом Іларіоновичем Кутузовим, рекомендуйте йому Бориса в ад'ютанти. Тоді б я була спокійна, і тоді б уже...

Князь Василь усміхнувся.

— Цього не обіцяю. Ви не знаєте, як обсідають Кутузова відтоді, як його призначено головнокомандуючим. Він мені сам казав, що всі московські панії змовилися віддати йому всіх своїх дітей в ад'ютанти.

— Ні, обіцяйте, я не пущу вас, любий благодійнику мій.

— Папа,— знову тим самим тоном повторила красуня,— ми спізнаємося.

— Ну, *au revoir*3, прощайте. Бачите?

— То завтра ви доповісте государеві?

— Неодмінно, а Кутузову — не обіцяю.

— Ні, обіцяйте, обіцяйте, Basile⁴,— сказала вслід йому Анна Михайлівна з усмішкою молодой кокетки, яка колись, мабуть,

1 Будьте тим добрим, яким ви бували раніш,

2 Але коли його переведуть до гвардії... 8 до побачення,

4 Базіль,

була їй властива, а тепер так не пасувала до її виснаженого обличчя.

Вона, видно, забула свої роки і вживала, за звичкою, всіх старовинних жіночих засобів. Але тільки-но він вийшов, обличчя її знову прибрало того самого холодного, вдаваного виразу, що був на ньому раніш. Вона повернулася до гуртка, в якому віконт усе ще розповідав, і знову зробила вигляд, що слухає, чекаючи, коли можна буде їхати, бо справа її була зроблена.

— Але як ви дивитесь на всю цю останню комедію du sacre de Milan?¹— сказала Анна Павлівна,—Et la nouvelle comédie des peuples de Gênes et de Lucques, qui viennent présenter leurs vœux à M. Buonaparte. M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les vœux des nations! Adorable! Non, mais c'est à en devenir folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête².

Князь Андрій усміхнувся, дивлячись просто в обличчя Анні Павлівні.

— "Dieu me la donne, gare à qui la touche",—промовив він (слова Бонапарте, сказані при накладанні корони).—On dit qu'il a été très beau en prononçant ces paroles³,—додав він 1 ще раз повторив ці слова по-італійськи: "Dio mi la dona, guai a chl la tocca".

— J'espère enfin,—провадила далі Анна Павлівна,—que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le verre. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme, qui menace tout⁴.

— Les souverains? Je ne parle pas de la Russie,—сказав віконт чемно 1 безнадійно.— Les souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour la reine, pour madame Elisabeth? Rien,—продовжував він, запалюючись.— Et croyez-moi, ils subissent la punition pour leur trahison dis la cause des Bourbons. Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs complimenter l'usurpateur⁵.

І він, презирливо зітхнувши, знову змінив положення. Князь Іполит, який довго дивився в лорнет на віконта, раптом при цих словах повернувся всім тілом до маленької княгині і, попросивши в неї голку, став показувати їй, малюючи голкою ца столі,

1 коронації в Мілані?

2 — І нова комедія: народи Генуї і Лукки висловлюють свої бажання добродієві Бонапарте. А добродій Бонапарте сидить на троні і здійснює бажання народів. О! цеї чудово! Ні, від цього можна збожеволіти.* Здається, що цілий світ втратив розум.

8 — "Бог дав мені корону. Горе тому, хто її зачепить".— Кажуть, він був дуже гарний, вимовляючи ці слова.

4 — Сподіваюсь, це була, нарешті, та крапля, що переповнить склянку. Государі не можуть більш терпіти цієї людини, яка загрожує всьому.

5 — Государі? Я не кажу про Росію. Государі! Але що вони зробили для Людовіка

XVII, для королеви, для Єлизавети? Нічого. І, повірте мені, вони зазнають кари за свою зраду справи Бурбонів. Государі? Вони шлють послів вітати крадія престолу.

герб Конде. Він витлумачував їй цей герб з таким значущим виглядом, наче княгиня просила його про це.

— *Bâton de gueules, engrêlé de gueules d'azur—maison Condé **,— казав він.

Княгиня, усміхаючись, слухала.

— Якщо Бонапарте ще рік пробуде на престолі Франції,— продовжував віконт почату розмову з виглядом людини, яка не слухає інших, а в справі, найкраще їй відомій, стежить лише за розвитком своїх думок,— то справи підуть занадто далеко. Інтригою, насильством, вигнаннями, стратами громадянство,— я маю на увазі хороше громадянство, французьке,— назавжди буде знищене, і тоді...

Він знизав плечима й розвів руками. П'єр хотів був сказати щось: розмова цікавила його, але Анна Павлівна, вартувавши його, перебила.

— Імператор Олександр,— сказала вона із смутком, з яким завжди говорила про імператорську родину,— заявив, що він полишить на самих французів обирати спосіб правління. І я думаю, нема сумніву, що вся нація, звільнившись від узурпатора, кине́ться в руки законного короля,— сказала Анна Павлівна, намагаючись бути люб'язною з емігрантом і роялістом.

— Це сумнівно,— сказав князь Андрій.— *Monsieur le vicomte*² цілком правильно гадає, що справи зайшли вже занадто далеко. Я думаю, що трудно буде повернутись до минулого.

— Як я чув,— червоніючи, знову втрутився в розмову П'єр,— майже все дворянство перейшло вже на бік Бонапарта.

— Це кажуть бонапартисти,— сказав віконт, не дивлячись на П'єра.— Тепер трудно взнати громадську думку Франції.

— *Buonaparte* Га dit³,— сказав князь Андрій з усмішкою. (Видно було, що віконт йому не подобався і що він, хоч і не дивився на нього, проти нього спрямовував свої слова).

— *"Je leur ai montré le chemin de la gloire,—* сказав він по недовгому мовчанні, знову повторюючи Наполеонові слова,— *ils n'en ont pas voulu; je leur ai ouvert mes antichambres, ils se sont précipités en foule..... Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire*⁴.

— *Aucun* Б,—відповів віконт.— Після вбивства герцога навіть найупередженіші люди перестали вбачати в ньому героя. *Si même ça été un héros pour certaines gens,—* сказав віконт, звертаючись до Анни Павлівни,— *depuis l'assassinat du duc il*

1 — Палиця з паш, обплетена лазуровими пашами — дім Конде,

2 — Пан віконт

3 — Це казав Бонапарт,

4 — "Я показав їм шлях слави: вони не хотіли; я відчинив їм мої передпокої — вони кинулися натовпом..." Не знаю, в якій мірі мав він право так казати.

6 — Ні в якій,

y a un martyr de plus dans le ciel, un héros de moins sur la terre l.

Не встигли ще Анна Павлівна й інші усмішкою оцінити цих віконтових слів, як П'єр знову вдерся в розмову, і Анна Павлівна, хоч і передчувала, що він скаже що-небудь непристойне" вже не могла зупинити його.

— Страта герцога Енгієнського,— сказав П'єр,— була державною необхідністю; і я бачу велич душі саме в тому, що Наполеон не побоявся взяти на себе одного відповідальність за цей вчинок.

— Dieu! mon dieu!2 — страшним шепотом промовила Анна Павлівна.

— Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat est grandeur d'âme?3 — сказала маленька княгиня, усміхаючись і присуваючи до себе роботу.

— Ah! Oh! — сказали різні голоси.

— Capital!4 — по-англійському сказав князь Іполіт і заходився бити себе долонею по коліну. Віконт лише знизав плечима.

П'єр урочисто подивився поверх окулярів на слухачів.

— Я тому так кажу,— говорив він далі одчайдушно,— що Бурбони втекли від революції, полишивши народ на анархію; а лише Наполеон умів зрозуміти революцію, перемогти її, і тому для загального добра він не міг зупинитися перед життям однієї людини.

— Чи не хочете перейти до того столу?— сказала Анна Павлівна. Та П'єр, не відповідаючи, продовжував свою промоґу.

— Ні,— казав він, дедалі більш запалюючись.— Наполеон великий, тому що він став над революцію, поборов її зловживання, зберігши все хороше — і рівність громадян, і свободу слова та друку — і лише тому здобув владу.

— Так, якби він, узявши владу, не користуючись нею для вбивства, віддав її законному королю,— сказав віконт,— тоді б я назвав його великою людиною.

— Він би не міг цього зробити. Народ, віддав йому владу лише для того, щоб він звільнив його від— Бурбонів, і тому, що народ вбачав у ньому велику людину. Революція була великою справою,— продовжував мсьє П'єр, виказуючи цим одчайдушним і задириливим вставним реченням свою велику молодість та бажання все якнайскоріше висловити.

— Революція і царевбивство велика справа?... Після цього... та чи не хочете перейти до того столу? — повторила Анна Павлівна.

1 Коли він і був героєм для деяких людей, то після вбивства герцога на одного мученика побільшало на небесах і на одного героя поменшало на землі.

2 — Боже мій!

3 — Як, мсьє П'єр, ви вбачаєте у вбивстві велич душі? * — Чудово!

— Contrat social1,—з лагідною усмішкою сказав віконт.

— Я не кажу про царевбивство. Я кажу про ідеї.

— Так, ідеї грабунку, вбивства і царевбивства,— знову перебив іронічний голос.

— Це були крайності, звичайно, але не в них усе значення" а значення в правах людини, в емансипації від забобонів, у рівності громадян: і всі ці ідеї Наполеон зберіг у

всій їх силі.

— Свобода і рівність,— презирливо сказав віконт, наче наважившись, нарешті, серйозно довести цьому юнакові всю дурість його промов,— усе гучні слова, які давно вже скомпрометувалися. Хто ж не любить свободи і рівності? Ще спаситель наш проповідував свободу і рівність. Хіба після революції люди стали щасливішими? Навпаки. Ми хотіли свободи, а Бонапарте знищив її.

Князь Андрій, усміхаючись, поглядав то на П'єра, то на віконта, то на господиню. В першу хвилину П'єрової— вихватки Анна Павлівна жахнулася, хоч була звичгіа до вищого світу; але коли вона побачила, що, незважаючи на блюзнірські промови, які виголосив П'єр, віконт не втрачав самовладання, і коли вона переконалася, що зам'яти цих промов уже не можна, вона набралася сили і, приєднавшись до віконта, напала на промовця.

— Mais, mon cher m-g Pierre²,— сказала Анна Павлівна,— як же ви пояснюєте велику людину, яка могла стратити герцога,, нарешті, просто людину, без суду й без провини?

— Я б спитав,— сказав віконт,— як monsieur пояснює вісімнадцяте брюмера? Хіба це не ошуканство? C'est un escamotage" qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme³.

— А полонені в Африці, яких він повбивав? — сказала маленька княгиня.— Це жах! — І вона пересмикнула плечима.

— C'est un roturier, vous aurez beau dire⁴,— сказав князь Іполит.

Мсьє П'єр не знав, кому відповідати, оглянув усіх і усміхнувся. Усмішка в нього була не така, що зливається з неусмішкою, як у інших людей. У нього, навпаки, коли приходила усмішка, то раптом, миттю зникало серйозне і навіть трохи понуре обличчя і з'являлося інше — дитяче, добре, навіть дурнувате і нібито перепрошуюче.

Віконтові, який бачив його вперше, стало ясно, що цей якобінець зовсім не такий страшний, як його слова. Всі замовкли.

— Як ви хочете, щоб він усім відповідав разом? — сказав князь Андрій.— До того ж у вчинках державної людини треба

1 — "Суспільний договір" Руссо.

2 — Але, дорогий мій мсьє Г'єр,

3 Це шахрайство, зовсім не схоже на характер діяння великої людини-

4 — Вискочка, що не кажіть,

розрізняти вчинки приватної особи* полководця чи імператора. Мені так здається.

— Авжеж, певна річ,— підхопив П'єр, зрадивши, що йому виступає підмога.

— Не можна не визнати,— говорив далі князь Андрій,— Наполеон як людина великий на Аркольському мості, в госпіталі в Яффі, Де він чумним подає руку, але... але є. інші вчинки, які трудно виправдати.

Князь Андрій, явно бажаючи пом'якшити незграбність П'єро-вих слів, підвівся, збираючись їхати і даючи знак дружині.

Раптом Іполит встав і, знаками рук зупиняючи всіх і просячи присісти, заговорив:

— Ah! aujourd'hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régle. Vous m'excusez, vicomte, il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire¹.

І князь Іполит почав говорити по-російському з такою вимовою, з якою говорять французи, пробувши з рік у Росії. Всі припинилися: так піднесено, наполегливо вимагав князь Іполит уваги до своєї історії.

— В Moscou є одна пані, une dame. І вона дуже скупа. Їй треба було мати два valets de pied² за карета. І дуже великий на зріст. Це було її смак. І вона мала une femme de chambre³, ще великий зросту. Вона сказала...

Тут й князь Іполит задумався, видно, насилу добираючи тями:

— Вона сказала... ага, вона сказала: "Дівчино (à la femme de chambre), одягни livrée⁴ і поїдемо зі мною, за карета, faire des visites"⁶.

Тут князь Іполит пирхнув і зареготав значно раніш за своїх слухачів, що справило невідгідне для оповідача враження. Проте багато хто, і в тому числі літня дама і Анна Павлівна, усміхнулися.

— Вона поїхала. Ненацька зробилась великий вітер. Дівчина загубила капелюш, і довге волосся розчесалося...

Тут він не міг уже більш триматися і став уривчасто сміятись і крізь цей сміх промовив:

— І весь світ дізнався...

Тим анекдот і закінчився. Хоч і незрозуміло було, для чого він його розповідав і для чого його треба було розповісти не

1 — Ах, сьогодні мені розповіли чудовий московський анекдот: треба вас почастувати ним. Пробачте, віконте, я буду розповідати по-російському; інакше пропаде вся сіль анекдота.

2 лакея

3 покоївка,

4 ліврею

6 робити візити. '

одмінно по-російському, проте Анна Павлівна й інші оцінили світську люб'язність князя Іполита, який так приємно закінчив неприємну і нелюб'язну вихватку мсьє П'єра. Розмова після анекдота розсипалася на дрібні, незначні балачки про наступний та про минулий бал, про спектакль, про те, коли і де хто побачиться.

V

Подякувавши Анні Павлівні за її charmante soirée!, гості стали розходитись.

П'єр був незграбний. Товстий, вищий, ніж звичайного зросту, широкий, з величезними червоними руками, він, як кажуть, не вмів увійти до салону і ще менше умів з нього вийти, тобто перед виходом сказати що-небудь особливо приємне. Крім того, він був неухажливий. Встаючи, він замість свого капелюха захопив трикутного капелюха з генеральським плюмажем і тримав його, смикаючи за султан, доти, поки генерал не попросив повернути його. Але вся його неухажливість і невміння ввійти до

салону й говорити в ньому викупались виразом добродушності, простоти і скромності. Анна Павлівна повернулася до нього і, з християнською покірливістю виявляючи прощення за його вихватку, кивнула йому і сказала:

— Сподіваюсь побачити вас ще, але сподіваюсь також, що ви зміните свої погляди, мій дорогий мсьє П'єр,— сказала вона.

Коли вона сказала йому це, він нічого не відповів, тільки нахилився і показав усім ще раз свою усмішку, яка нічого не говорила, хіба лише ось що: "Погляди поглядами, а ви бачите, який я добрий і славний хлопець". І всі, й Анна Павлівна, мимоволі відчували це.

Князь Андрій вийшов до передпокою, і, підставивши плечі лакеєві, що накидав на нього плащ, байдуже прислухався до балачки своєї дружини з князем Іполитом, який теж вийшов до передпокою. Князь Іполит стояв біля гарненької вагітної княгині і невпинно дивився просто на неї в лорнет.

— Ідіть, Annette, ви застудитесь,— казала маленька княгиня, прощаючись з Анною Павлівною.— *C'est arrêté*!—додала вона тихо.

Анна Павлівна уже встигла переговорити з Лізою про сватання, яке вона затівала між Анатолем та зовицею маленької княгині.

— Я сподіваюсь на вас, любий друже,— сказала Анна Павлівна теж тихо,— ви напишете їй і скажете мені, *comment le père envisagera la chose*. Au revoir 3,— і вона пішла з передпокою.

1 чарівний вечір,

2 Отже, вирішено,

3 як батько подивиться на цю справу. До побачення.

Князь Іполит підійшов до маленької княгині і, нахилиючи близько до неї своє обличчя, став напівпошепки щось говорити їй.

Два лакеї, один княгинин, другий його, дожидаючись, коли вони кінчать розмову, стояли з шаллю і рединготом і слухали їх, незрозумілу їм, французьку розмову з такими обличчями, неначе вони розуміли, що говориться, але не хотіли показувати цього. Княгиня, як завжди, говорила усміхаючись і слухала сміючись.

— Я дуже радий, що не поїхав до посланника,— казав князь Іполит: — нудьга... Чудовий вечір, правда ж, чудовий?

— Кажуть, що бал буде дуже гарний,— відповіла княгиня, піднімаючи з вусиками губку.— Усі вродливі жінки вищого світу будуть там.

— Не всі, бо вас там не буде; не всі,— сказав князь Іполит, радісно сміючись, і, схопивши шаль у лакея, навіть штовхнув його і став надівати її на княгиню. Від незграбності чи навмисно (ніхто б не міг розібрати цього) він довго не опускав рук, коли шаль уже була надіта, і наче обіймав молоду жінку.

Вона граціозно, але все усміхаючись, відхилилася, повернулася і глянула на чоловіка. У князя Андрія очі були заплющені, таким він здавався втомленим і сонним.

— Ви готові? — спитав він дружину, обминаючи її поглядом. Князь Іполит квапливо одягнув свій редингот, що був у

нього, по-новому, довший як до п'ят, і, плутаючись у ньому, побіг на ґанок за княгинею, яку лакей підсаджував у карету.

— *Princesse, au revoir* — кричав він, плутаючись язиком так само, як і ногами.

Княгиня, підбираючи сукню, сідала в темряві карети; чоловік її поправляв шаблю; князь Іполит, під приводом прислужування, заважав усім.

— До-звольте, добродію, — сухо-неприємно звернувся князь Андрій по-російському до князя Іполита, який заважав йому, пройти.

— Я тебе чекаю, П'єр, — привітно й ніжно промовив той самий голос князя Андрія.

Форејтор рушив, і карета загуркотіла колесами. Князь Іполит сміявся уривчасто, стоячи на ґанку й чекаючи віконта, якого він обіцяв одвезти додому.

— *Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien,* — сказав віонт, сівши в карету з Іполитом. — *Mais très bien.* — Він поцілував кінчики своїх пальців. — *Et tout-à-fait française*².

1 — Княгине, до побачення,

2 — Ну, дорогий мій, ваша маленька княгиня дуже мила! Дуже мила. І зовсім, зовсім французенка.

Іполит, пирхнувши, засміявся.

— *Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent,* — говорив далі віонт. — *Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince régnant!*

Іполит знову пирхнув і крізь сміх промовив:

— *Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre*².

П'єр, приїхавши раніш, пройшов, як своя людина, до кабінету князя Андрія і зараз же, за звичкою, ліг на диван, узяв з полички першу-ліпшу книгу (це були Записки Цезаря) і почав, спершись на лікті, читати її з середини.

— Що ти зробив з m-lle Шерер? Вона тепер зовсім занедужає, — сказав князь Андрій, входячи до кабінету і потираючи маленькі, білі ручки.

П'єр повернувся всім тілом, так що диван заскрипів, обернув жваве обличчя до князя Андрія, усміхнувся й махнув рукою.

— Ні, цей абат дуже цікавий, та тільки не так розуміє справу... На мою думку, вічний мир можливий, але я не вмію цього висловити... Та тільки не політичною рівновагою...

Князь Андрій не цікавився, видно, цими абстрактними розмовами.

— Не можна, *mon cher*³, скрізь говорити все, що тільки думаєш. Ну, що ж, ти зважився, нарешті, на що-небудь? Кавалергардом ти будеш чи дипломатом? — спитав князь Андрій по хвилинній мовчанці.

П'єр сів на диван, підібравши під себе ноги.

— Можете собі уявити, я все ще не знаю. Ні те, ні це мені не подобається.

— Але ж треба на що-небудь зважитися? Батько твій чекає. П'єра десятирічним хлопчиком було послано з гувернером-

абатом за кордон, де він пробув до двадцяти років. Коли він повернувся в Москву,

батько відпустив абата і сказав молодикові: "Тепер ти їдь до Петербурга, роздивись і вибирай. Я на все згоден. Ось тобі лист до князя Василя і ось тобі гроші. Пиши про все, я тобі в усьому поміч". П'єр уже три місяці вибирав кар'єру і нічого не робив. Про це вибирання і казав йому князь Андрій. П'єр потер собі лоба.

— Але він масоном повинен бути,— сказав він, маючи на увазі абата, якого бачив на вечорі.

— Все це дурниці,— зупинив його знову князь Андр'їй,— поговоримо краще про діло. Був ти у кінній гвардії?..

— Ні, не був, але ось що мені спало на думку, і я хотів вам

1 — А чи знаєте, ви страшні з вашим невинним виглядом. Я жалію бідного чоловіка, цього офіцера, який корчить з себе можновладну особу.

2 — А ви казали, що російські дами не варті французьких. Треба вміти взятися.

3 друже мій,

сказати. Тепер війна проти Наполеона. Якби це була війна за свободу, я б зрозумів, я б перший вступив на військову службу; але допомагати Англії та Австрії проти найвеличнішої людини в світі... це негоже...

Князь Андрій тільки знизав плечима на дитячі П'єрові слова. Він зробив вигляд, що на такі дурниці не можна відповідати; але й справді на це наївне запитання трудно було відповісти що-небудь інше, ніж те, що відповів князь Андрій.

— Якби всі воювали тільки за своїми переконаннями, війни не було б,— сказав він.

— Оце й було б чудово,— промовив П'єр. Князь Андрій усміхнувся.

— Дуже можливо, що це було б чудово, але цього ніколи не буде...

— Ну, чого ви йдете на війну? — спитав П'єр.

— Чого? я не знаю. Так треба. Крім того, я йду...— Він зупинився.— Я йду тому, що це життя, яке я проваджу тут, це життя — не для мене!

VI

В сусідній кімнаті зашелестіла жіноча сукня. Наче прокинувшись, князь Андрій струснувся, і його обличчя прибрало того самого виразу, що мало у вітальні Анни Павлівни. П'єр спустив ноги з дивана. Увійшла княгиня. Вона була вже в іншому, домашньому, але такому ж елегантному і свіжому платті. Князь Андрій встав, чемно підсуваючи їй крісло.

— Чому, я часто думаю,— заговорила вона, як завжди, по-французькому, поспішно й метушливо сідаючи в крісло,— чому Анет не вийшла заміж? Які ви всі дурні, messieurs, що з нею не одружилися. Ви мені пробачте, але ви зовсім не добираєте в жінках толку. Який ви суперечник, мсьє П'єр!

— Я і з чоловіком вашим усе сперечаюся; не розумію, чого він хоче йти на війну,— сказав П'єр, без усякої ніяковості (такої звичайної у взаєминах молодого чоловіка з молодою жінкою) звертаючись до княгині.

Княгиня стрепенулася. Видно, П'єрові слова дійняли їй до живого..

— Ах, я ось те саме кажу! — промовила вона.— Я не розумію, зовсім не розумію, чому чоловіки не можуть жити без війни? Чому ми, жінки, нічого не хочемо, нічого нам

не треба? Ну, ось ви будьте за суддю. Я йому весь час кажу: тут він ад'ютант у дядя, найблискупіше становище. Усі його так знають, так цінять. Цими днями я чула в Апраксіних, як одна дама питає: "C'est ça le fameux prince André?" Ma parole d'honneur!
1 —

1 "Це відомий князь Андрій?" Слово честі!

30

Вона засміялася.— його так скрізь приймають! Він дуже легка може бути і флігель-ад'ютантом. Ви знаєте, государ дуже ласкаво розмовляв* з ним. Ми з Анет говорили, це дуже легко було ► влаштувати. Як ви гадаєте?

П'єр подивився на князя Андрія і, помітивши, що розмова ця не подобалась його другові, нічого не відповів.

— Коли ви їдете? — спитав він.

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler¹,— заговорила княгиня таким капризно-грайливим тоном, яким вона розмовляла з Іполитом у вітальні і який так, очевидно, не пасував до сімейного гуртка, де П'єр був ніби членом.— Сьогодні, коли я подумала, що треба перервати всі ці дорогі стосунки... І потім, ти знаєш, André? — Вона значливо кліпнула чоловікові.— J'ai peur, j'ai peur!² — прошептала вона, здригаючись спиною.

Чоловік дивився на неї з таким виглядом, неначе він був вражений, помітивши, що хтось ще, крім його та П'єра, був у кімнаті; проте з холодною чемністю запитально звернувся до дружини:

— Чого ти боїшся, Лізо? Я не можу зрозуміти,— сказав він.

— Ось які всі мужчини егоїсти; всі, всі егоїсти! Сам зі своїх примх, бозна-нащо, кидає мене, запроторює в село саму одну.

— З батьком і сестрою, не забудь,— тихо сказав князь Андрій.

— Однаково сама одна, без моїх друзів... І хоче, щоб я не боялася.

Тон її був уже буркотливий, губка піднялася, надаючи обличчю не радісного, а звірячого, білячого виразу. Вона замовкла, певне вважаючи, що непристойно говорити при П'єрі про свою вагітність, тимчасом, як у цьому й полягала суть справи.

— Усе ж я не зрозумів, de quoi vous avez peur³,— повільно промовив князь Андрій, не зводячи очей з дружини.

Княгиня почервоніла й розпачливо махнула руками.

— Non, André, je dis que vous avez tellement, tellement changé...⁴.

— Твій лікар велить тобі раніш лягати,— сказав князь Андрій.— Ти б ішла спати.

Княгиня нічого не сказала, і раптом коротка з вусиками губка затремтіла; князь Андрій, вставши і знизавши плечима, пройшовся по кімнаті.

П'єр здивовано й наївно дивився крізь окуляри то на нього, то на княгиню й заворушився, неначе він теж хотів встати, та передумав.

1 — Ой, не кажіть мені про цей від'їзд, не кажіть! Я не хочу про це чути,

2 — Мені страшно, страшно! 8 чого ти боїшся,

4 — Ні, Андрію, ти так змінився, так змінився...

— Що мені до того, що тут мсьє П'єр,— раптом сказала маленька княгиня, і гарненьке обличчя її враз розпустилось у слізливу гримасу.— Я тобі давно хотіла сказати, André: за що ти до мене так змінився? Що я тобі зробила? Ти їдеш до армії, ти мене не жалієш. За що?

— Lise!—тільки сказав князь Андрій; але в цьому слові були і просьба, і погроза, і, головне, запевнення в тому, що вона сама покається в своїх словах; але вона квапливо говорила далі:

— Ти обходишся зі мною, як із хворою або з дитиною. Я все бачу. Хіба ти такий був півроку тому?

— Lise, я вас прошу перестати,— сказав князь Андрій ще значливіше.

П'єр, який під час цієї розмови дедалі більш хвилювався, встав і підійшов до княгині. Він, здавалося, не міг бачити сліз і сам ладен був заплакати.

— Заспокойтеся, княгине. Вам це так здається, бо, я вас запевняю, я сам спізнав... чому... бо... Ні, пробачте, чужий тут зайвий... Ні, заспокойтеся... Прощайте...

Князь Андрій зупинив його за руку.

— Ні, стривай, П'єр. Княгиня така добра, що не захоче позбавити мене приємності провести з тобою вечір.

— Ні, він лише про себе думає,—промовила княгиня, не стримуючи сердитих сліз.

— Lise,— сказав сухо князь Андрій, підіймаючи тон на той ступінь, який показує, що терггєць увірвався.

Раптом сердитий білячий вираз вродливого княгининого личка змінився на вираз страху, що приваблює і викликає жалість; вона спідлоба глянула своїми чудовими оченятами на чоловіка, і на обличчі в неї з'явився той боязкий і провинний вираз, що буває в собаки, який швидко, але мляво помахує опущеним хвостом.

— Mon dieu, mon dieu! 1 — промовила княгиня і, підібравши однією рукою складку сукні, підійшла до чоловіка і поцілувала його в лоб.

— Bonsoir, Lise2,— сказав князь Андрій, встаючи і чемно, як сторонній, цілуючи руку.

Друзі мовчали. Ні той, ні цей не починав говорити. П'єр поглядав на князя Андрія, князь Андрій потирав собі лоба своєю маленькою ручкою.

— Ходім вечеряти,— сказав він, зітхнувши, встав і попрямував до дверей.

Вони ввійшли до їдальні, вишукано, заново, розкішно опорядженої. Все, від серветок до срібла, фаянсу і кришталю, мало

1 — Боже мій, боже мій!

2 — Надобраніч, Лізо,

на собі відбиток тієї особливої новизни, що буває в господарстві молодого подружжя. В середині вечері князь Андрій сперся ліктями, і, як людина, що давно має щось на серці і раптом наважується висловитись, з нервовим роздратованням, в якому П'єр ніколи ще не бачив свого приятеля, почав говорити:

— Ніколи, ніколи не женись, мій друже; ось тобі моя порада, не одружуйся доти, поки ти не скажеш собі, що ти зробив усе, що міг, і доти, поки ти не перестанеш

любити ту жінку, яку ти вибрав, поки ти не побачиш її ясно, а то ти помилишся тяжко й непоправно. Одружуйся старим, ні на що не здатним... А то пропаде все, що в тобі є хорошого й високого. Усе витратиться на дрібниці. Так, так, так! Не дивись на мене з таким подивом. Якщо ти чекаєш від себе чого-небудь у майбутньому, то на кожному кроці ти почуватимеш, що для тебе все скінчено, все закрито, крім вітальні, де ти будеш стояти на одній дошці з придворним лакеєм і ідіотом... Та що!..

Він енергійно махнув рукою.

П'єр скинув окуляри, від чого обличчя його змінилося, ще більш виявляючи добрість, і здивовано глянув на друга.

— Моя дружина,— говорив далі князь Андрій,— прекрасна жінка. Це одна з тих небагатьох жінок, з якою можна бути спокійним за свою честь; але, боже мій, чого б я не дав тепер, щоб не бути жонатим! Це я тобі одному і першому кажу, бо я люблю тебе!

Князь Андрій, кажучи це, був ще менш схожий, ніж перше, на того Волконського, який, розкинувшись, сидів у кріслі в Анни Павлівни і крізь зуби, примружившись, говорив французькі фрази. Його сухе обличчя все тремтіло нервовим збудженням кожного мускула; очі, в яких раніш здавався погашеним вогонь життя, тепер блищали променистим, яскравим блиском. Видно було, що чим млявішим здавався він у звичайний час, тим енергійнішим був він у хвилини роздратовання.

— Ти не розумієш, чому я це кажу,— продовжував він.— Адже це ціла історія життя. Ти кажеш, Бонапарте і його кар'єра,— сказав він, хоч П'єр і не говорив про Бонапарте.— Ти кажеш Бонапарте; але ж Бонапарте, коли він працював, крок по кроку йшов до своєї мети, він був вільний, у нього нічого не було, крім його мети,— і він досягнув її. А зв'яжи себе з жінкою — і, як скований колодник, втрачаєш усяку свободу. І всі, які є в тобі, надії і сили лише обтяжують і каяттям мучать тебе. Вітальні, плітки, бали, пиха, нікчемність — ось зачароване коло, з якого я не можу вийти. Я тепер іду на війну, на найбільшу війну, яка тільки бувала, а я нічого не знаю і ні на що не здатний. Je suis très aimable et très caustique l,— говорив далі князь Андрій,— і в Анни Павлівни мене слухають. І це дурне товариство, без якого не може жити моя дружина, і ці жінки... Якби

1 Я добрий балакун,

3 Війна і мир

33

ти тільки міг знати, що це take toutes les femmes distinguées 1 і взагалі жінки! Батько мій має рацію. Егоїзм, гонор, тупоумство, нікчемність у всьому — ось жінки, коли вони показують себе так, як вони є. Подивишся на них у вищому світі, здається, що є щось, а нічого, нічого, нічого! Так, не одружуйся ж, голубе мій, не одружуйся,— закінчив князь Андрій.

— Мені смішно,— сказав П'єр,— що то ви себе, себе вважаєте нездатним, своє життя — зіпсованим життям. У вас усе, все попереду. І ви....

Він не сказав, що ви, але вже тон його показував, як високо цінить він друга і як багато чекає від нього в майбутньому.

"Як він може це говорити?" — думав П'єр. П'єр вважав князя Андрія зразком усіх довершеностей саме тому, що князь Андрій найвищою мірою поєднував у собі всі ті якості, яких не⁴ було у П'єра і які найближче можна висловити поняттям — сила волі. П'єра завжди дивувало вміння князя Андрія спокійно обходитися з усякими людьми, його незвичайна пам'ять, начитаність (він усе читав, усе знав, про все мав уявлення) і найбільше — його здатність до праці й навчання. Коли часто П'єра вражало те, що Андрій не вміє мрійливо філософствувати (а до цього особливо був схильний П'єр), то і в цьому він вбачав не ваду, а силу.

В найкращих, дружніх і простих взаєминах лестощі чи похвала конче потрібні, як мастило потрібне для коліс, щоб вони котилися.

— Je suis un homme fini²,— сказав князь Андрій.— Що про мене говорити? Давай говорити про тебе,— сказав він, помовчавши й усміхнувшись на свої втішні думки.

Усмішка ця в ту ж мить відбилася на обличчі у П'єра.

— А про мене що говорити? — сказав П'єр; розпускаючи свій рот у безтурботну, веселу усмішку.— Що я таке? Je suis un bâtard! ³ — І він раптом багрово почервонів. Видно було, що він зробив велике зусилля, щоб сказати це.— Sans nom, sans fortune...⁴.— І що ж, справді...— Але він не сказав, що справді.— Я вільний поки, і мені добре. Я лише зовсім не знаю, що мені почати. Я хотів серйозно порадитися з вами.

Князь Андрій добрими очима дивився на нього. Але в погляді його, дружньому, лагідному, все ж виявлялася свідомість своєї вищості.

— Ти мені дорогий, особливо тому, що ти одна жива людина серед усього нашого вищого світу. Тобі добре. Вибери, що хочеш; це однаково. Ти скрізь будеш хорошим, але одно: перестань ти їздити до цих Курагіних, провадити це життя. Так це не пасує тобі: вся ця гульня, і гусарство, і все...

1 ці порядні жінки,

2 — Я кінчена людина,

3 Незаконний син!

4 Без імені, без маєтності...

— Que voulez-vous, mon cher,— сказав П'єр, низуючи плечима,— les femmes, mon cher, les femmes!¹

— Не розумію,— відповів Андрій — Les femmes comme il faut-, це інша річ; але les femmes Курагіна, les femmes et le vin не розумію!

П'єр жив у князя Василя Курагіна і брав участь у гультяйському житті його сина Анатолія, того самого, якого для виправлення збиралися оженити з сестрою князя Андрія.

— Знаєте що? — сказав П'єр, неначе в нього зненацька майнула рятівна думка,— серйозно, я давно це думав. З цим життям я нічого не можу ні вирішити, ні обдумати. Голова болить, грошей нема. Сьогодні він мене кликав, я не поїду.

— Дай мені слово честі, що ти не їздитимеш.

— Слово честі!

Уже була друга година ночі, коли П'єр вийшов від свого друга. Ніч була червнева

петербурзька, безсвітінна ніч, П'єр сів у візницьку коляску з наміром їхати додому. Але що ближче він під'їжджав, то більше почував, що не зможе заснути цієї ночі, схожої більш на вечір або на ранок. Далеко було видно по порожніх вулицях. Дорогою П'єр згадав, що в Анатолія Курагіна сьогодні ввечері мало зібратися постійне картярське товариство, яке після гри звичайно починало пиятику, що кінчалась однією з улюблених П'єрових розваг.

"Добре було б поїхати до Курагіна",— подумав він. Але зараз же згадав дане князеві Андрію слово честі не бувати в Курагіна.

Але зараз же, як це буває з людьми, яких звуть безхарактерними, йому так жагуче захотілося ще раз зазнати цього, такого знайомого йому безпутного життя, що він вирішив їхати. І зараз же йому спало на думку, що дане слово не має ніякого значення, бо ще раніш, ніж князеві Андрію, він дав також князеві Анатолію слово бути в нього; нарешті, він подумав, що всі ці слова честі — такі умовні речі, вони не мають ніякого певного смислу, особливо коли зміркувати, що, можливо, завтра ж або він помре, або з ним трапиться що-небудь таке незвичайне, що не буде вже ні чесного, ні безчесного. Такі міркування, знищуючи всі його рішення і передбачення, часто спадали на думку П'єру. Він поїхав до Курагіна.

Під'їхавши до ганку великого будинку біля кінно-гвардійських казарм, в якому жив Анатоль, він зійшов на освітлений ганок, на сходи, і ввійшов у відчинені двері. В передпокої нікого не було; валялися порожні пляшки, плащі, калоші; пахло вином, чути було далекий гомін і крик.

1 — Що ж робити, жінки, мій друже, ЖІНКИ!

2 — Порядні ЖІНКИ,

8 жінки Курагіна, жінки й вино,

3*

35

Гра й вечеря вже закінчились, але гості ще не роз'їжджа-лися. П'єр скинув плаща і ввійшов до першої кімнати, де стояли залишки вечері і один лакей, думаючи, що його ніхто не бачить, потай допивав недопиті склянки. З третьої кімнати чути було возню, регіт, вигуки знайомих голосів і рев ведмедя. Чоловік із вісім молодиків заклопотано' юрмилися біля відчиненого вікна. Троє возилися з молодим ведмедем, якого один водив на цепу, лякаючи ним другого.

— Ставлю за Стівенса стої — кричав один.

— Гляди не підтримувати! — кричав другий.

— Я за Долохова! — кричав третій.— Розніми, Курагін.

— Ну, киньте Мишку, тут парі.

— За одним духом, інакше програно,— кричав четвертий.

— Якове! Давай пляшку, Якове! — кричав сам господар, високий красень, стоячи посеред юрми в самій тонкій сорочці, розхристаній на середині грудей.— Стривайте, панове. Ось він Пет-руша, любий друг,— обернувся він до П'єра.

Другий голос невисокої людини, з ясними блакитними очима, який особливо

вразав серед усіх цих п'яних голосів своїм тверезим виразом, закричав од вікна: — йди сюди — розніми парі! — Це був Долохов, семеновський офіцер, відомий картяр і бретер, який жив разом з Анатолем. П'єр усміхався, весело дивлячись круг себе.

— Нічого не розумію. В чому річ? — спитав він.

— Стривайте, він не п'яний. Дай пляшку,— сказав Анатоль і, взявши зі столу склянку, підійшов до П'єра.

— Найперше пий.

П'єр став пити склянку за склянкою, спідлоба оглядаючи п'яних гостей, що знову з'юрилися біля вікна, і прислухаючись до їх гомону. Анатоль наливав йому вино і розповідав, що Долохов іде в парі з присутнім тут англійцем-моряком Стівенсом, у тому, що він, Долохов, вип'є пляшку рому, сидючи на вікні третього поверху з опущеними назовні ногами.

— Ну, пий же всю! — сказав Анатоль, подаючи останню склянку ГГєру,— а то не пущу!

— Ні, не хочу,— сказав П'єр, відштовхуючи Анатоль, і підійшов до вікна.

Долохов тримав за руку англійця і ясно, виразно проказував умови парі, звертаючись переважно до Анатоль і П'єра.

Долохов був чоловік середній на зріст, кучерявий і з світлими блакитними очима. Йому було років з двадцять п'ять. Він не запускав вусів, як і всі піхотні офіцери, і рот його, найбільш разюча риса його обличчя, було весь видно. Лінії цього рота були напрочуд тонко вигнуті. Посередині верхня губа енергійно опускалася на міцну нижню гострим клином, і в кутках раз у раз утворювалося щось схоже на дві усмішки, по одній з кожного боку; і все разом, а особливо в поєднанні з твердим, зухвалим, розумним поглядом, справляло враження таке, що не можна було не помітити цього обличчя. Долохов був небагатий чоловік, без усяких зв'язків. І хоч Анатоль проживав десятки тисяч, Долохов жив з ним і зумів поставити себе так, що Анатоль поважав його і всі, хто знав їх обох, поважали ДоЛохова більше, ніж Анатоль. Долохов грав у всі гри і майже завжди, вигравав. Хоч би скільки він пив, ніколи він не втрачав ясності розуму. І Курагін, і Долохов тоді були знаменитостями у світі джигунів і гультьїв Петербурга.

Пляшку рому було принесено; раму, яка перешкоджала сісти на зовнішній укїс вікна, виламували два лакеї, видимо хапаючись і торопіючи від порад та вигуків присутніх панів.

Анатоль із своїм переможним виглядом підійшов до вікна. Йому хотілося зламати що-небудь. Він відштовхнув лакеїв і потягнув раму, та рама не піддавалася. Він розбив скло.

— Ну-бо ти, силач,— звернувся він до П'єра.

П'єр узявся за перекладки, потягнув і з тріском де зламав, де вивернув дубову раму.

— Всю геть, а то подумают, що я тримаюся,— сказав Долохов.

— Англієць хвалиться... га?... добре?...— казав Анатоль.

— Добре,— промовив П'єр, дивлячись на Долохова, що, узявши в руки пляшку рому,

підходив до вікна, з якого видно було сяйво неба і вранішньої та вечірньої зорі, що зливались на ньому.

Долохов з пляшкою рому в руці вискочив на вікно.

— Слухати! — вигукнув він, стоячи на підвіконні і звертаючись у кімнату. Всі замовкли.

— Я йду в парі (він говорив по-французькому, щоб його зрозумів англієць, і говорив не вельми добре цією мовою).— Іду в парі на п'ятдесят імперіалів, хочете на сто? — додав він, звертаючись до англійця.

— Ні, п'ятдесят,— сказав англієць.

— Добре, на п'ятдесят імперіалів,— що я вип'ю пляшку рому, всю, не віднімаючи від рота, в'яп'ю, сидячи за вікном, ось на цьому місці (він нагнувся й показав спади́стий виступ стіни за вікном) і не тримаючись ні за що... Так?

— Дуже добре,— сказав англієць.

Анатоль повернувся до англійця і, взявши його за гудзик фрака і згори дивлячись на нього (англієць був малий на зріст), почав по-англійському повторювати йому умови парі.

— Стривай! — крикнув Долохов, стукаючи пляшкою по вікну, щоб привернути до себе увагу.— Стривай, Курагін; слухайте. Якщо хто зробить те саме, то я плачу сто імперіалів. Розумієте?

Англієць кивнув головою, і з цього не можна було розібрати, має він намір прийняти це нове парі, чи не має. Анатоль не відпускав англійця і, незважаючи на те, що той кивками давав знати, що він усе зрозумів, перекладав йому слова Долохова на англійську мову. Молодий худорлявий хлопець, лейб-гусар, який цього вечора програвся, виліз на вікно, виставився й подивився вниз.

— У!., у!., у!..— промовив він, дивлячись за вікно на каміння тротуару.

— Тихо! — крикнув Долохов і стягнув з вікна офіцера, який, заплутавшись острогами, незграбно зіскочив у кімнату.

Поставивши пляшку на підвіконня, щоб зручно було дістати її, Долохов обережно й поволі поліз у вікно. Спустивши ноги і впершись обома руками в краї вікна, він примірявся, вмоніювався, відняв руки, посунувся праворуч, ліворуч і дістав пляшку. Анатоль приніс дві свічки й поставив їх на підвіконня, хоч було вже зовсім видно. Спина Долохова в білій сорочці й кучерява голова його були освітлені з обох боків. Усі з'юрилися біля вікна. Англієць стояв спереду. П'єр усміхався й нічого не казав. Один з присутніх, трохи старший за інших, із зляканим і сердитим обличчям, раптом виступив вперед і хотів схопити Долохова за сорочку.

— Панове, це дурачі; він уб'ється на смерть,— сказав цей розсудливіший за інших чоловік.

Анатоль зупинив його.

— Не займай, ти його злякаєш, він уб'ється. Га?.. Що тоді?.. Га?..

Долохов обернувся, поправляючись і знову впершись руками.

— Якщо хто до мене ще піткнеться,— сказав він, рідко пропускаючи слова крізь

міцно стулені тонкі губи,— я того зараз спущу ось сюди. Ну!..

Сказавши "ну!", він повернувся знову, відняв руки, взяв пляшку і підніс до рота, закинув назад голову і підняв угору вільну руку для рівноваги. Один з лакеїв, почавши збирати скло, зупинився в зігнутому положенні, не зводячи очей з вікна й зі спини Долохова. Анатоль стояв рівно, витріщивши очі. Англієць, випнувши вперед губи, дивився збоку. Той, що зупиняв, утік у куток кімнати і ліг на диван обличчям до стіни. П'єр затулив лице, і тиха усмішка забуто залилася на його обличчі, хоч воно тепер виявляло жах і сторопіння. Усі мовчали. П'єр відняв від очей руки. Долохов сидів усе в тому самому положенні, тільки голова закинулась назад, так що кучеряве волосся на потилиці торкалось коміра сорочки, і рука з пляшкою підіймалася дедалі вище, здригаючись, роблячи зусилля. Пляшка помітно спорожнявалась і разом з тим піднімалася, відхиляючи йому голову. "Чого ж це так довго?" — подумав П'єр. Йому здавалося, що минуло понад півгодини. Раптом Долохов зробив порух назад спиною, і рука його нервово здригнула; цього здригання було досить, щоб, сидячи на спадистому укосі, зрушилося все тіло. Він зрушився весь, і ще дужче задрижали, роблячи зусилля, рука й голова його. Одна рука піднялася, щоб схопитися за підвіконня, але знову опустилася. П'єр знову затулив очі і сказав собі, що ніколи вже не відтулить їх. Раптом він відчув, що все навколо заворушилося. Він глянув: Долохов стояв на підвіконні, обличчя в нього було бліде й веселе.

— Порожня!

Він кинув пляшку англійцеві, який спритно впіймав її. Долохов зіскочив з вікна. Від нього дуже пахло ромом.

— Чудово! Молодець! От так парі! Хай вас чорт візьме з усім! — вигукували з різних боків.

Англієць, вийнявши гаманця, відлічував гроші. Долохов хмурился й мовчав. П'єр вискочив на вікно.

— Панове! Хто хоче зі "мною в парі? Я те саме зроблю,— раптом вигукнув він.— І парі не треба, ось що. Скажи дати пляшку. Я зроблю... скажи дати.

' — Нехай, нехай! — сказав Долохов, усміхаючись.

— Ти що, збожеволів? Хто тебе пустить? У тебе й на сходах голова паморочиться,— заговорили з різних боків.

— Я вип'ю, давай пляшку рому! — крикнув П'єр, рішучим і п'яним жестом ударяючи по стільцю, і поліз у вікно.

Його схопили за руки; та він був такий дужий, що далеко відштовхнув того, хто до нього наблизився.

— Ні, його так не вмовиш нізащо,— сказав Анатоль,— стривайте, я його обману. Слухай, я з тобою йду в парі, але завтра, а тепер ми всі їдемо до ***.

— Ідемо,— вигукнув П'єр,— їдемо!.. І Мишку з собою беремо...

І він схопив ведмедя і, обійнявши й піднявши його, став крутитися з ним по кімнаті.

VII

Князь Василь виконав обіцянку, дану на вечорі в Анни Павлівни княгині

Друбецькій, яка просила його про свого єдиного сина Бориса. Про нього доповіли государеві, і, на відміну від інших, він був переведений до гвардії Семеновського полку прапорщиком. Але ад'ютантом, чи перебуваючим при Кутузові, Бориса так і не призначили, незважаючи на всі клопотання та підступи Анни Михайлівни. Незабаром після вечора Анни Павлівни Анна Михайлівна повернулася в Москву, просто до своїх багатих родичів Робтових, у яких вона зупинялася в Москві і в яких змалку виховувався й не раз роками жив її коханий Боренька, щойно підвищений в армійські і зараз же переведений у гвардійські прапорщики. Гвардія вже вийшла з Петербурга 10 серпня, і син, залишившись для обмундирування в Москві, повинен був наздогнати її по дорозі до Радзівілова.

У Ростових були іменинниці Наталії, мати й менша дочка. З ранку, не перестаючи, під'їжджали й від'їжджали цуги, під-возячи поздоровників до великого, цілій Москві відомого будинку графині Ростової на Поварській. Графиня сиділа у вітальні з вродливою старшою дочкою та гостями, які безперестанку змінювали одні одних.

Графиня була жінка з худим обличчям східного типу, років сорока п'яти, видимо виснажена дітьми, яких у неї було дванадцять душ. Повільність її рухів і мови, походячи від кволості, надавала їй значливого вигляду, що вселяв повагу. Княгиня Анна Михайлівна Друбецька, як людина своя в домі, сиділа тут-таки, допомагаючи приймати й розважати гостей розмовами. Молодь була в задніх кімнатах, не вважаючи за потрібне брати участь у прийманні візитів. Граф зустрічав і проводив гостей, запрошуючи всіх до обіду.

— Дуже, дуже вам вдячний, *ma chère* або *mon cher* 1 (та *chère* або *mon cher* він казав чисто всім людям, без найменших відтінків, як тим, що вище, так і тим, що нижче стояли від нього),— за себе й за дорогих іменинниць. Дивіться ж, приїжджайте обідати. Ви мене образите, *mon cher*. Сердечно прошу вас від усієї родини, *ma chère*.— Ці слова з однаковим виразом на повному, веселому і чисто виголеному обличчі і з однаково міцним потиском руки та повторюваними короткими поклонами казав він усім без винятку і зміни. Провівши одною гостя, граф повертався до того або до тієї, які ще були у вітальні; підсунувши крісло і з виглядом людини, яка любить і вміє пожити, брав розставивши ногц й поклавши на коліна руки, він значуще похитувався, висловлював здогади про погоду, радився про здоров'я, іноді російською, іноді дуже поганою, але самовпевненою французькою мовою, і знову з виглядом втомленої, проте твердої у виконанні обов'язку людини йшов проводити, поправляючи рідке сиве волосся на лисині, і знову запрошував обідати. Іноді, повертаючись з передпокою, він заходив через квіткову й офіціантську до великої мармурової зали, де накривали стіл на вісімдесят кувертів, і, дивлячись на офіціантів, які носили срібло і фарфор, розставляли столи й розгортали заткані скатерки, підкликав до себе Дмитра Васильовича, дворянина, що провадив усі його справи, і казав:

— Ну, ну, Митенька, дивись, щоб усе було гаразд. Так, так,— примовляв він, з задоволенням оглядаючи величезний розсунутий стіл.— Головне — сервіровка. То ж то...— І він ішов, само-вдоволено зітхаючи, знову до вітальні.

— Марія Львівна Карагіна з дочкою — басом повідомив величезний графинин виїзний лакей, входячи у двері вітальні. Графиня подумала й понюхала з золотої табакерки з чоловіковим портретом.

— Замучили мене ці візити,— сказала вона.— Ну, вже її останню прийму. Бундючна дуже. Запрошуй,— промовила вона до лакея сумним голосом, ніби кажучи цим: "добивайте вже І"

1 мила або милий

Висока, огрядна, з гордим виглядом дама і її кругловида усміхнена донька у шумливих сукнях ввійшли до вітальні.

— Chère comtesse, il y a si longtemps... elle a été alitée la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Aprak-sine... j'ai été si heureuse...¹—почулися жвавi жіночі голоси, перебиваючи один одного і зливаючись із шелестом сук(нь та пересуванням стільців. Почалася та розмова, яку заводять якраз настільки, щоб при першій паузі встати, зашелестіти сукнями, промовити: "Je suis bien charmée; la santé de maman... et la comtesse Apraksine" ² і, знову зашелестівши* сукнями, пройти до передпокою, одягнути шубу чи плаща й поїхати. Розмова зайшла про головну міську новину того часу — про хворість відомого багача і красеня катерининських часів старого графа Безухова та про його незаконного сина П'єра, який так непристойно поведився на вечорі в Анни Павлівни Шерер.

— Мені дуже жаль сердешного графа,— промовила гостя,— здоров'я в нього й так погане, а тепер ще ця прикрість від сина, це його вб'є!

— Що таке? — спитала графиня, наче не знаючи, про що говорить гостя, хоча вона разів п'ятнадцять уже чула причину досади графа Безухова.

— Ось нинішнє виховання! Ще* за кордоном,— промовила гостя,— цей молодик був полишений на самого себе, і тепер у Петербурзі, кажуть, він таких страхіть накоїв, що його з поліцією вислали звідти.

— Подумати тільки! — промовила графиня.

— Він погано вибирав свої знайомства,— втрутилася княгиня Анна Михайлівна.— Син князя Василя, він і один там Долохов, вони, кажуть, бозна-що робили. І обидва постраждали. Долохова розжалувано в солдати, а сина Безухова вислано в Москву. Анатоля Курагіна — того батько якось зам'яв. Але ви-слали-таки з Петербурга.

— Та що, пак, вони зробили? — спитала графиня.

— Це викінчені розбишаки, особливо Долохов,— казала гостя.— Він син Марії Іванівни Долохової, такої поважної дами. І що ж? Можете собі уявити: вони втрюх роздобули десь ведмедя, посадили з собою в карету й повезли до актрис. Прибігла поліція вгамовувати їх. Вони спіймали квартального і прив'язали його спина із спиною до ведмедя й пустили ведмедя в Мойку; ведмідь плаває, а квартальний на ньому.

— Гарна, та chère, фігура квартального,— вигукнув граф, помираючи зо сміху.

— Ой, жах який! З чого тут сміятися, графе? Та' дами й самі мимохіть сміялися.

1 — Вже так давно... Графиня... Хвора була, бідолашна... на балу в Ра-зумовських... графиня Апраксина... я була така рада...

2 Дуже, дуже рада... здоров'я мама... графиня Апраксіна...

— Ледве врятували цього нещасного,— говорила далі гостя.— І це син графа Кирила Володимировича Безухова так розумно розважається! — додала вона.— А казали, що так добре вихований і розумний. Ось до чого все виховання закордонне довело. Сподіваюся, тут його ніхто не прийме, незважаючи на його багатство. Мені хотіли його представити. Я категорично відмовилась; у мене дочки.

— Чому ви кажете, що цей молодик такий багатий? — спитала графиня, нагинаючись від дівчиць, які зараз же зробили вигляд, що не слухають.— Адже в нього тільки незаконні діти. Здається... і П'єр незаконний.

Гостя махнула рукою.

— В нього їх двадцять незаконних, я думаю.

Княгиня Анна Михайлівна втрутилася в розмову, видно, бажаючи показати свої зв'язки і своє знання всіх світських обставин.

— Ось у чім річ,— сказала вона значущо і теж напівпошепки.— Репутація графа Кирила Володимировича відома... Дітям своїм він і лік загубив, але цей П'єр любимцем був.

— Який гарний був старий,— сказала графиня,— ще торікі Вродливішого мужчини я не бачила.

— Тепер дуже змінився,— сказала Анна Михайлівна.— То я хотіла сказати,— говорила вона далі,— по дружині прямий спадкоємець всієї маєтності князь Василь, але П'єра батько дуже любив, виховував його й писав государеві... отже ніхто не знає, якщо він помре (він такий слабкий, що цього чекають кожної хвилини, і Lorrain 1 приїхав з Петербурга), кому дістанеться це величезне багатство, П'єру чи князю Василеві. Сорок тисяч душ і мільйони. Я де дуже добре знаю, бо мені сам князь Василь казав. Та й Кирило Володимирович доводиться мені троюрідним дядьком по матері. Він і хрестив Боря,— додала вона, наче не надаючи цій обставині ніякого значення.

— Князь Василь приїхав у Москву вчора. Він їде на ревізію, мені казали,— промовила гостя.

— Так, але *entre nous*2,— сказала княгиня,— це привід, він приїхав власне до Кирила Володимировича, дізнавшись, що він такий слабкий.

— Однак, *ma chère*, це гарна штука,— сказав граф і, помітивши, що старша гостя не слухала його, звернувся вже до панночок.— Гарна фігура була у квартального, я уявляю.

І він, уявивши, як махав руками квартальний, знову зареготав звучним і басовитим сміхом, гойдаючись усім своїм тілом, як сміються люди, які завжди добре їли й особливо пили.— То будь ласка ж, обідати до нас,— сказав він.

1 Лоррен

2 між нами,

Настала мовчанка. Графиня дивилась на гостю, приємно усміхаючись, проте не приховуючи того, що не засмутиться тепер анітрохи, якщо гостя встане й поїде. Гостина дочка вже поправляла плаття, питально дивлячись на матір, коли раптом з

сусідньої кімнати почулось тупотіння декількох чоловічих і жіночих ніг, що бігли до дверей, гуркіт зачепленого й перекинутого стільця, і до кімнати вбігла тринадцятилітня дівчинка, загорнувши щось короткою серпанковою спідницею, і зупинилася посеред кімнати. Очевидно було, вона ненароком, не розрахувавши, з бігу, заскочила так далеко. У дверях тієї ж хвилини з'явилися студент з малиновим коміром, гвардійський офіцер, п'ятнадцятилітня дівчинка і товстий рум'яний хлопчик у дитячій курточці.

Граф схопився і, розгойдуючись, широко розставив руки навкруг меншої дівчинки.

. — А, ось вона! — сміючись вигукнув він. — Іменинниця! Ma chère іменинниця!

— Ma chère, il y a un temps pour tout — сказала графиня, прикидаючись строгою. — Ти її все балуєш, ЕПе, — звернулася вона до чоловіка.

— Bonjour, ma chère, je vous félicite², — сказала гостя. — Quelle délicieuse enfant!³ — додала вона, обертаючись до матері.

Чорноока, з великим ротом, негарна, але жвава дівчинка, із своїми дитячими відкритими плеченятами, що вискочили з корсажа від швидкого бігу, із своїми збитими назад чорними кучерями, з тоненькими оголеними руками й маленькими ніжками в мереживних панталончиках і відкритих черевичках, була в тому милому віці, коли дівчинка вже не дитина, а дитина ще не дівчина. Викрунувшись від батька, вона підбігла до матері і, зовсім не зважаючи на її строгі слова, сховала своє зашаріле обличчя в мереживах матеріної мантильї і засміялася. Вона сміялася з чогось, уривчасто говорячи про ляльку, яку вийняла з-під спіднички.

— Бачите?.. Лялька... Мімі... Бачите.

І Наташа не могла більш говорити (їй усе смішним здавалося). Вона впала на матір і розреготалася так голосно і дзвінко, що всі, навіть бундючна гостя, проти волі засміялися.

— Ну йди. йди із своєю потворою! — сказала мати, вдавано сердито відштовхуючи дочку. — Це моя менша, — звернулася вона до гості.

1 — Люба, на все є час,

2 — Здрастуйте, моя люба, поздоровляю вас,

3 — Яке чарівне дитя!

Наташа, одірвавши на хвилину обличчя від матеріної мереживної косинки, глянула на неї знизу крізь сльози сміху і знову сховала обличчя.

Гостя, змушена милуватися з сімейної сцени, визнала за потрібне взяти у ній яку-небудь участь.

— Скажіть, моя люба, — звернулася вона до Наташі, — чим же ця Мімі вам доводиться? Дочка, певне?

Наташі не сподобався поблажливий тон дитячої мови, з якою гостя звернулася до неї. Вона нічого не відповіла і серйозно подивилася на гостю.

Тимчасом усе це молоде покоління: Борис — офіцер, син княгині Анни Михайлівни, Микола — студент, старший син графа, Соня — п'ятнадцятилітня графова небога і маленький Петруша — менший син, усі розташувались у вітальні і, видимо, намагалися

втримати в межах пристойності жвавість і веселість, якими ще віяло від кожної їх риси. Видно було, що там, у задніх кімнатах, звідки вони всі так бурхливо прибігли, в них були розмови веселіші, ніж тут — про міські плітки, про погоду і comtesse Apraksine 1. Зрідка вони поглядали одне на одного і ледве стримувалися від сміху.

Два юнаки, студент і офіцер, друзі змалку, були одних років і обидва гарні, але не схожі один на одного. Борис був високий білявий юнак з правильними тонкими рисами спокійного і вродливого обличчя. Микола був невисокий кучерявий молодик з одвертим виразом обличчя. На верхній губі в нього вже засіявся чорний пушок, і в усьому обличчі виявлялися поривчастість і захват. Микола почервонів, як тільки увійшов до вітальні. Видно було, що він шукав і не знаходив, що сказати; Борис, навпаки, зараз же зметикував і розповів спокійно, жартівливо, як цю Мімі, ляльку, він знав ще молодю дівцею з незіпсованим ще носом, як вона за п'ять років на його пам'яті зістарілась і як у неї через увесь череп тріснула голова. Сказавши це, він глянув на Наташу. Наташа одвернулася від нього, глянула на молодшого брата, який, зажмурившись, трусився від беззвучного сміху, і, неспроможна стримуватись далі, стрибнула й побігла з кімнати так швидко, як тільки могли нести її прудкі ніжки. Борис не розсміявся.

— Ви, здається, теж хотіли їхати, маман? Карета потрібна? — сказав він, з усмішкою звертаючись до матері.

— Так, піди, піди, скажи приготувати,— промовила вона, усміхаючись.

Борис поволі вийшов у двері й пішов за Наташею, товстий хлопчик сердито побіг за ними, неначе досадуючи на розлад, що стався в його заняттях.

1 графиню Апраксину.

З молоді, крім старшої графининої дочки (що була на чотири роки старша за сестру і поводитись уже, як велика) та гості-пан-ночки, у вітальні залишились Микола і Соня-небога. Соня була тоненька, мініатюрненька брюнетка з м'яким, відтіненим довгими віями поглядом, з густою чорною косою, що двічі обвивала її голову, і жовтявим відтінком шкіри на обличчі й особливо на оголених худорлявих, але граціозних мускулистих руках та шиї. Плавністю рухів, м'якістю і гнучкістю маленьких членів та трошки хитрою і стриманою манерою вона нагадувала красиве кошеня, яке ще не сформулося і яке буде чарівною кішечкою. Вона, видно, вважала за пристойне виявляти усмішкою цікавість до загальної розмови; але проти волі її очі з-під довгих густих вій дивилися на cousin який мав їхати в армію, з такою дівочою пристрасною любов'ю, що усмішка її не могла ні на мить обманути нікого, і видно було, що кішечка присіла лише для того, щоб іще енергійніше стрибнути й почати гратися із своїм cousin тільки-но вони так само, як Бордо із Наташею, виберуться з цієї вітальні.

— Так, ma chère,— сказав старий граф, звертаючись до гості й показуючи на свого Миколу.— Ось його друга Бориса підвищено в офіцери, і він з дружби не хоче відставати від нього; кидає і університет, і мене, старого: йде на військову службу, ma chère. А вже йому місце в архіві було готове, і все. От же дружба? — сказав іраф запитально.

— Так, адже війну, кажуть, оголошено,— промовила гостя.

— Давно говорять,— сказав граф.— Знову поговорять, поговорять, та так і залишать. Ma chère, от же дружба І — повторив він.— Він іде в гусари.

Гостя, не знаючи, що сказати, похитала головою.

— Зовсім не з дружби,— відповів Микола, спалахнувши і вимовляючись, неначе від ганебного наклепу на нього.— Зовсім не дружба, а просто почуваю покликання до військової служби.

Він оглянувся на кухню й на гостю-панночку: обидві дивилися на нього із схвальною усмішкою.

— Сьогодні обідає в нас Шуберт, полковник Павлоградського гусарського полку. Він був у відпустці тут, і бере його з собою. Що ж робити?—сказав граф, знизуючи плечима й говорячи жартівливо про справу, яка, видно, завдала йому багато горя.

— Я вже казав вам, татку,— промовив син,— що коли вам не хочеться мене відпустити, я залишусь. Але я знаю, що ні до чого не здатний, крім військової служби; я не дипломат, не чиновник, не вмію приховувати того, що почуваю,— казав він, усе поглядаючи з кокетством красивої молодості на Соню та на гостю-панночку.

1 двоюрідного брата.

Кішечка, впиваючись у нього очима, здавалася готовою кожної секунди почати гру і виявити всю свою кішачу натуру.

— Ну, ну, добре! — сказав старий граф,— усе гарячиться... Все Бонапарте всім голови запаморочив; усі думають, як це він з поручиків потрапив у імператори. Що ж, дай боже,— додав він, не помічаючи глузливої усмішки гості.

Дорослі заговорили про Бонапарте. Жюлі, дочка Карагіної, звернулася до молодого Ростова:

— Який жаль, що вас не було в четвер у Архарових. Мені нудно було без вас,— сказала вона, ніжно усміхаючись до нього.

Потішений молодик з кокетливою усмішкою молодості ближче присів до неї і зайшов з усміхненою Жюлі в окрему розмову, зовсім не помічаючи того, що ця його мимовільна усмішка ножем ревностів різала серце Соні, яка червоніла і вдавано усміхалася. В середині розмови він оглянувся на неї. Соня з пристрасною злістю глянула на нього і, ледве стримуючи на очах сльози, а на губах вдавану усмішку, встала і вийшла з кімнати. Вся Мико-лова жвавість зникла. Він дочекався першої паузи в розмові і з розстроєним обличчям вийшов з кімнати розшукувати Соню.

— Як вони білими нитками шиті, секрети всієї цієї молоді! — сказала Анна Михайлівна, показуючи на Миколу, який виходив.— *Cousinage dangereux voisinage*¹,— додала вона.

— Отак-то,— сказала графиня, коли зник той промінь сонця, що пробився у вітальню разом з цим молодим поколінням, і неначе відповідаючи на запитання, якого ніхто їй не ставив, але яке повсякчас непокоїло її.— Скільки страждань, скільки турбот перенесено за те, щоб тепер ними тішитися! А й тепер, далєбі, більше страху, ніж радості. Все боїшся, все боїшся! Саме той вік, у якому так багато небезпек і для

дівчаток і для хлопчиків.

— Усе від виховання залежить,— сказала гостя.

— Так, ваша правда,— говорила далі графиня.— Досі я була, хвалити бога, другом своїх дітей, і користуюся цілковитою їх довірою,—казала графиня, повторюючи помилку багатьох батьків, які гадають, що в дітей їхніх нема таємниць від них.— Я знаю, що я завжди буду першою *confidente*² моїх дочок і що Миколенька, зі своєю палкою вдачею, коли й буде пустувати (хлопцеві не можна без цього), то все ж не так, як ці петербурзькі панове.

— Егеж, славні, славні діти,— потвердив граф, який завжди розв'язував заплутані для нього питання тим, що все вважав славним.— Ось бачите! Захотів у гусари! Та от, чого йам більше, *ma chère*!

— Яка мила істота ваша менша!—сказала гостя.— Порохі

1 — Біда — двоюрідні братіки й сестриці,

2 порадицею

— Так, порох,— сказав граф.— У мене вдалася! І який голос: хоч і моя дочка, а я правду кажу, співачка буде, Саломоні друга. Ми взяли італійця вчити її.

— Чи не рано? Кажуть, шкідливо для голосу вчити в цю пору.

— О, ні, де там рано! — сказав граф.— Як же наші матері виходили в дванадцять-тринадцять років заміж?

— Вона вже й тепер закохана в Бориса! Ач яка! — сказала графиня, тихо усміхаючись, дивлячись на Борисову матір і, видно, відповідаючи на думку, що завжди її цікавила, говорила далі: — Ну, от бачите, якби я тримала її суворо, якби забороняла їй... бог знає, що вони робили б нишком (графиня розуміла— вони цілувалися б), а тепер я знаю кожне її слово. Вона сама увечері прибіжить і все мені розкаже. Можливо, я балую її, але, далебі, це, здається, краще. Я старшу тримала суворо.

— Так, мене зовсім інакше виховували,— сказала старша, вродлива графиня Віра, усміхаючись.

Та усмішка не прикрасила Віриного обличчя, як це звичайно буває; навпаки, обличчя її стало неприродним і тому неприємним. Старша, Віра, була гарна, була не дурна, вчилася прекрасно, була добре вихована, голос у неї був приємний, те, що вона сказала, було справедливим і доречним; але, дивна річ, усі, і гостя і графиня, оглянувшись на неї, неначе здивувалися, нащо вона це сказала, й відчували ніяковість.

— Завжди із старшими дітьми мудрують, хочуть зробити щось незвичайне,— сказала гостя.

— Ніде правди діти, *ma chère*! Графинечка мудрувала з Вірою,— сказав граф.— Ну, та що ж! проте хороша вийшла,— додав він, приязно підморгуючи Вірі.

Гості встали й поїхали, обіцяючи приїхати на обід.

— Що за манера! Сидять та й сидять! — сказала графиня, провівши гостей.

Х

Коли Наташа вийшла з вітальні й побігла, вона добігла лише до квіткової. У цій кімнаті вона зупинилася, прислухаючись до гомону у вітальні й чекаючи, коли вийде

Борис. Її вже брала нетерплячка, і, тупнувши ніжною, Наташа збиралась була заплакати від того, що він не відразу йшов, коли стало чутно не повільні, не швидкі, пристойні кроки молодика. Наташа швидко кинулась між кадки з квітами і сховалася.

Борис зупинився серед кімнати, оглянувся, змахнув рукою смітинки з рукава мундира і підійшов до дзеркала, розглядаючи своє гарне обличчя. Наташа припинила, виглядаючи з своєї засідки й чекаючи, що він буде робити. Борис постояв якийсь час перед дзеркалом, усміхнувся й пішов до вихідних дверей. Наташа хотіла його гукнути, але передумала/

— Хай шукає,— сказала вона собі. Тільки-но Борис вийшов, як з других дверей вийшла розшаріла Соня, крізь сльози щось сердито шепчучи. Наташа стримала свій перший порух — вибігти назустріч їй і залишилась у своїй засідці, як під шапкою-невидимкою, розглядаючи, що робиться на світі. Вона почувала особливу нову насолоду. Соня шепотіла щось і оглядалася на двері вітальні. З дверей вийшов Микола.

— Соню! що з тобою? хіба це можна? — сказав Микола, підбігаючи до неї.

— Нічого, нічого, облиште мене! — Соня заридала.

— Ні, я знаю що.

— Ну знаєте, і чудово, і йдіть до неї.

— Соооню! одно слово! Хіба можна" так мучити себе й мене через фантазію? — казав Микола, взявши її за руку.

Соня не випручувала в нього руки й перестала плакати. Наташа, не ворущачись і не дихаючи, блискучими очима дивилася з своєї засідки. "Що тепер буде?" — думала вона.

— Соню! мені цілий світ не потрібен! Ти одна для мене все,— казав Микола.— Я доведу тобі.

— Я не люблю, коли ти так говориш.

— Ну, не буду, ну, пробач, Соню! — Він притягнув її до себе й поцілував.

"Ой, як гарно!"—подумала Наташа і, коли Соня з Миколою вийшли з кімнати, вона пішла за ними й викликала до себе Бориса.

— Борисе, йдіть сюди,— сказала вона із значущим і хитрим виглядом.— Мені треба сказати вам одну річ. Сюди, сюди,— сказала вона і провела його в квіткову на те місце між кадками, де вона сховалася. Борис, усміхаючись, ішов за нею.

— Яка ж це одна річ? — спитав він.

Вона збентежилася, озирнулася круг себе і, побачивши кинути на кадці свою ляльку, взяла її в руки.

— Поцілуйте ляльку,— сказала вона.

Борис уважним, приязним поглядом дивився на її збуджене обличчя і нічого не відповідав.

— Не хочете? Ну, то йдіть сюди,— сказала вона і глибше зайшла в квітки й кинула ляльку.— Ближче, ближче! — шептала вона. Вона піймала руками офіцера за обшлаг, і в зашарілому обличчі її видно було урочистість і страх.

— А мене хочете поцілувати? — прошепотіла вона ледве чутно, спідлоба дивлячись

на нього, усміхаючись і мало не плачучи від хвилювання.

Борис почервонів.

— Яка ви смішна! — промовив він і нагнувся до неї, ще більш червоніючи, але нічого не розпочинав, вичікував.

Вона раптом вискочила на кадку, від цього стала вищою за нього, обійняла його обома руками, так що тонкі голі ручки зігнулися вище його шиї, і, відкинувши порухом голови волосся назад, поцілувала його в самі губи.

Вона прошмигнула між вазонами на другий бік квітів і, опустивши голову, зупинилася.

— Наташо,— сказав він,— ви знаєте, що я вас люблю, але...

— Ви закохані в мене? — перебила його Наташа.

— Так, закоханий, але, будь ласка, надалі не робімо того, що зараз... Ще чотири роки... Тоді я буду просити вашої руки.

Наташа подумала.

— Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять...— сказала вона, лічачи по тоненьких пальчиках.— Добре! Отже, кінець?

І усмішка радості й заспокоєння осяяла її жваве обличчя.

— Кінець! — сказав Борис.

— Назавжди? — сказала дівчинка.— До самої смерті?

І взявши його під руку, вона зі щасливим обличчям повільно пішла з ним поруч до диванної.

XI

Графиня так втомилась од візитів, що звеліла не приймати більш нікого, і швейцарові наказано було лише неодмінно запрошувати на обід усіх, хто буде ще приїжджати з поздоровленням. Графині хотілося віч-на-віч поговорити з другом свого дитинства, княгинею Анною Михайлівною, якої вона не бачила як слід, відколи та приїхала з Петербурга. Анна Михайлівна із своїм спланим і приємним обличчям підсунулась ближче до графининого крісла.

— З тобою я буду цілком одверта,— сказала Анна Михайлівна.— Вже мало залишилось нас, старих друзів! Тим-то я так і дорожу твоєю дружбою.

Анна Михайлівна подивилася на Віру і зупинилася. Графиня потиснула руку своєму другові.

— Віро,— сказала графиня, обертаючись до старшої дочки, очевидно нелюбої.— Як ви ні в чому не тямите! Хіба ти не відчуваєш, що ти тут зайва? Піди до сестер, чи...

Вродлива Віра презирливо усміхнулася, видно, не відчуваючи ні найменшої образи.

— Якби ви сказали мені давно, матусю, я б відразу пішла,— промовила вона й подалася до своєї кімнати.

Але, проходячи повз диванну, вона помітила, що в ній біля двох віконців симетрично сиділи дві пари. Вона зупинилась і презирливо усміхнулася. Соня сиділа близько біля Миколи, а він переписував їй вірша, якого він сам вперше склав. Борис із Наташею сиділи біля другого вікна і замовкли, коли увійшла Віра. Соня й Наташа з

винуватими і щасливими обличчями глянули на Віру.

4 Війна I мир

49

Весело і зворушливо було дивитися на цих закоханих дівчаток, але JЗіра, побачивши їх, очевидно, не пройнялася приємним почуттям.

— Скільки разів я вас просила,— сказала вона,— не брати моїх речей, у вас є своя кімната.— Вона взяла від Миколи чорнильницю.

— Зараз, зараз,— сказав він, вмочуючи перо.

— Ви все вмієте робити невчасно,— сказала Віра.— То прибігли до вітальні, так що всім совісно стало за вас.

Незважаючи на те, чи саме тому, що слова її були цілком справедливі, ніхто їй не відповів, і всі четверо лише переглядалися між собою. Вона затримувалася в кімнаті з чорнильницею в руці.

— І які можуть бути в ваші роки секрети між Наташею та Борисом і між вами,— все самі дурниці!

— Ну, що тобі до того, Віро,— тихеньким голосом, по-за-ступницькому промовила Наташа.

Вона, видно, була до всіх ще біЛьш, ніж'завжди, цього дня добра і щира.

— Дуже безглуздо,— сказала Віра,— мені совісно за вас. Що са секрети?..

— У кожного свої секрети. Ми тебе з Бергом не займаємо,— сказала Наташа, спалахнувши.

— Я думаю, не займаєте,— сказала Віра,— бо в моїх вчинках ніколи нічого не може бути поганого. А ось я матусі скажу, як ти з Борисом обходишся.

— Наталія Іллівна дуже гарно зі мною обходиться,— сказав Борис.— Я не можу скаржитися,— додав він.

— Облиште, Борисе, ви такий дипломат (слово дипломат було в широкому вжитку в дітей у тому особливому значенні, якого вони надавали цьому слову), навіть скучно,— сказала Наташа ображеним, тремтячим голосом.— За що вона до мене чіпляється? Ти цього ніколи не зрозумієш,— сказала вона, звертаючись до Віри,— бо ти ніколи нікого не любила; в тебе серця нема, ти лише madame de Genlis 1 (це прізвисько, яке вважали дуже образливим, дав Вірі Микола), і твоя перша приємність — завдавати прикростей іншим. Ти кокетуй з Бергом, скільки хочеш,— промовила вона швидко.

— Та вже я, певне, не буду перед гостями бігати за молодиком...

— Ну, добилася свого,— втрутився Микола,— наговорила всім прикрого, розстроїла всіх. Ході́мте в дитячу.

Усі четверо, як сполохана зграя пташок, встали й пішли з кімнати.

— Мені наговорили прикрого, а я нікому нічого,— сказала Віра.

і мадам де Жанліо

— Madame de Genlis! Madame de Genlis! — промовили, сміючись, голоси з-за дверей.

Вродлива Віра, яка справляла на всіх такий дратуючий, неприємний вплив,

усміхнулась і, видно, не зачеплена тим, що їй сказали, підійшла до дзеркала й поправила шарф та зачіску: дивлячись на своє гарне обличчя, вона стала, як видно, ще холоднішою і спокійнішою.

У вітальні тривала розмова.

— Ah! chère,— сказала графиня,— і в моєму житті tout n'est pas rose. Хіба я не бачу, що du train, que nous allons наших достатків нам не надовго! І все це клуб, і його доброта. В селі ми живемо, хіба ми відпочиваємо? Театри, полювання і бог знає що. Та що про мене говорити! Ну, як же ти все це влаштувала? Я часто дивуюся з тебе, Annette, як це ти, в твої роки, мчиш у повозці сама, в Москву, в Петербург, до всіх міністрів, до всієї знаті, з усіма вмієш обійтись, дивуюсь! Ну, як же це влаштувалося? От я нічого цього не вмію.

— Ах, серце моє! — відповіла княгиня Анна Михайлівна.— Не дай боже тобі спізнати, як тяжко zostатися вдовою без опори і з сином, якого любиш без міри. Всього навчишся,— говорила вона далі, трохи пишаючись.— Процес мій мене навчив. Коли мені треба бачити кого-небудь з цих тузів, я пишу записку: "princesse une telle² бажає бачити такого-то" і їду. Сама, візником, хоч два, хоч три рази, хоч чотири, доти, поки не доб'юся того, чого мені треба. Мені однаково, хоч би що про мене думали.

— Ну, як же, кого ти просила про Бореньку? — спитала графиня.— Адже твій ось уже офіцер гвардії, а Миколенька йде юнкером. Нема кому поклопотатися. Ти кого просила?

— Князя Василя. Він був дуже привітний. Відразу на все погодився, доповів государеві,— говорила княгиня Анна Михайлівна захоплено, зовсім забувши все приниження, через яке вона пройшла, щоб досягнути своєї мети.

— Що, він постарів, князь Василь? — спитала графиня.— Я його не бачила з наших театрів у Румянцевих. І думаю, забув про мене... Il me faisait la cour³,— згадала графиня з усмішкою.

— Все такий самий,— відповіла Анна Михайлівна,— люб'язний, розсипається. Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout⁴. "Я жалкую, що надто мало можу для вас зробити, ласкава княгине,— він мені мовить,— наказуйте". Ні, він гарна людина і родич прекрасний. Але ти знаєш, Nathalie, мою любов до сина. Я не знаю, чого я не зробила б для його щастя. А обставини

1 не все троянди.— як ми живемо,

2 княгиня така-то

8 Він до мене залицявся, 4 Почесті не змінили його.

4"

61

мої такі погані,— говорила далі Анна Михайлівна сумно й понижуючи голос,— такі погані, що я тепер у жахливому становищі. Мій нещасний процес з'їдає все, що' я маю, і не посувається. У мене нема, можеш собі уявити, à la lettre¹ нема гривеника грошей, і я не знаю, за що обмундирувати Бориса.— Вона вийняла хусточку й заплакала.— Мені треба п'ятсот карбованців, а в мене один двадцятип'ятирублевий папірець. Я в такому

становищі... Одна моя надія тепер на графа Кирила Володимировича Безухова. Якщо він не захоче підтримати свого хрещеника,— він же хрестив Борю,— і призначити йому що-небудь на утримання, то всі мої клопотання пропадуть: мені не буде за що обмундирувати його.

Графиня пустила сльозу і мовчки обмірковувала щось.

— Часто думаю, може, це й гріх,— сказала княгиня,— а часто думаю: от граф Кирило Володимирович Безухов живе сам один... це величезне багатство... і для чого живе? йому життя тягарем стало, а Борис лише починає жити.

— Він, певне, залишить щось Борисові,— сказала графиня.

— Бог знає, *chère amie*! Ці багаті й вельможі такі егоїсти. Та я все ж поїду зараз до нього з Борисом і прямо скажу, в чому річ. Хай про мене думають, що хочуть, мені, далебі, однаково, коли синова доля залежить від цього.— Княгиня підвелася.— Тепер друга година, а о четвертій ви обідаєте. Я встигну з'їздити.

І з прийомами петербурзької ділової пані, яка вміє використовувати час, Анна Михайлівна послала за сином і разом з ним вийшла до передпокою.

— Прощай, серце моє,— сказала вона графині, яка провела її до дверей,— побажай мені успіху,— додала вона пошепки, щоб не чув син.

— Ви до графа Кирила Володимировича, та *chère*? — сказав граф з їдальні, виходячи теж до передпокою.— Коли йому краще, кличте П'єра до мене обідати. Адже він у мене бував, з дітьми танцював. Кличте неодмінно, та *chère*. Ну, подивимось, як то сьогодні відзначиться Тарас. Каже, що у графа Орлова такого обіду не бувало, як у нас буде.

XII

— *Mon cher Boris* 3,— сказала княгиня Анна Михайлівна до сина, коли карета графині Ростової, в якій вони сиділи, проїхала по встеленій соломою вулиці і в'їхала на широке подвір'я графа Кирила Володимировича Безухова.—*Mon cher Boris* 3,—сказала

1 іноді

2 друже мій!

3 — Боренька,-

мати, виймаючи руку з-під старого салопа і несміливим, лагідним рухом кладучи її на синову руку,— будь привітний, будь уважний. Граф Кирило Володимирович усе ж тобі хрещений батько, і від нього залежить твоя майбутня доля. Пам'ятай це, *mon cher* 19 будь милим, як ти вмієш бути...

— Якби я знав, що з цього вийде що-небудь, крім приниження...— відповів син холодно.—Але я обіцяв вам і роблю це для вас.

Незважаючи на те, що чиясь карета стояла біля під'їзду, швейцар, оглянувши матір з сином (які, не кажучи повідомляти про себе, просто ввійшли у скляні сіни між двома рядами статуй у нішах), значливо подивившись на старенький салоп, спитав, кого вони хочуть бачити, княжен чи графа, і, дізнавшись, що графа, сказав, що їх сіятельству сьогодні гірше і їх сіятель-ство нікого не приймають.

— Ми можемо поїхати звідси,— сказав син по-французькому.

— Mon ami!² — промовила мати благальним голосом, знову торкаючись синові руки, наче цей дотик міг заспокоювати чи збуджувати його.

Борис замовк і, не скидаючи шинелі, запитально дивився на матір.

— Голубчику,— ніжним голоском сказала Анна Михайлівна, звертаючись до швейцара,— я знаю, що граф Кирило Володимирович дуже хворий... я тому й приїхала... я родичка... Я не турбуватиму, голубчику... А мені б лише побачити князя Василя Сергійовича: адже він тут зупинився. Повідом, будь ласка.

Швейцар понуро смикнув за шнурок нагору й одвернувся.

— Княгиня Друбецька до князя Василя Сергійовича,— крикнув він офіціантові у фраку, в панчохах і черевиках, який збіг згори і виглядав з-під виступу сходів.

Мати розправила складки свого фарбованого шовкового плаття, подивилася в цільне венеціанське дзеркало в стіні й бадьоро, у своїх стоптаних черевиках, пішла вгору по килиму сходів.

— Mon cher, vous m'avez promis³,— звернулась вона знову до сина, дотиком руки підбадьорюючи його.

Син, опустивши очі, спокійно йшов за нею.

Вони ввійшли до зали, з якої одні двері вели в покої, одведені князеві Василю.

У той час, як мати з сином, вийшовши на середину кімнати, збиралися спитати, куди пройти, старого офіціанта, що схопився, коли вони ввійшли, в одних дверях повернулася бронзова ручка,

1 любий друже,

2 — Друже мій!

8 — Любий мій, ти мені обіцяв,

і князь Василь в оксамитовій шубці, з однією зіркою, по-домашньому, вийшов, проводячи гарного чорноволосого чоловіка. Чоловік цей був славнозвісний петербурзький лікар Lorrain.

— C'est donc positif? — казав князь.

— Mon prince, "errare humanum est", mais...— відповів лікар, грасируючи й вимовляючи латинські слова на французький лад.

— C'est bien, c'est bien...¹

Побачивши Анну Михайлівну з сином, князь Василь поклоном відпустив лікаря і мовчки, але з запитальним виглядом підійшов до них. Син помітив, як раптом глибокий жаль виявився в очах його матері, і злегка усміхнувся.

— От, князю, за яких сумних обставин довелось нам бачитися... Ну, як наш дорогий хворий? — сказала вона, наче не помічаючи холодного, образливого, спрямованого на неї погляду.

Князь Василь запитально, до подиву, глянув на неї, потім на Бориса. Борис чемно вклонився. Князь Василь, не відповідаючи на поклін, одвернувся до Анни Михайлівни і на її запитання відповів порухом голови й губ, що означав найгіршу надію для хворого.

— Невже? — вигукнула Анна Михайлівна.— Ой, це жах! Страшно подумати... Це мій син,— додала вона, показуючи на Бориса.— Він сам хотів дякувати вам.

Борис ще раз чемно вклонився.

— Вірте, князю, що материне серце ніколи не забуде того, що ви зробили для нас.

— Я радий, що міг зробити приємне вам, дорога моя Анно Михайлівно,— сказав князь Василь, поправляючи жабо і в жесті та в голосі виявляючи тут, у Москві, перед протегованою Анною Михайлівною ще значно більшу пихатість, ніж у Петербурзі, на вечорі в Annette Шерер.

— Намагайтеся служити добре та бути гідним,— додав він, строго звертаючись до Бориса.— Я радий... Ви тут у відпустці?— продиктував він своїм безпристрасним тоном.

— Чекаю наказу, ваше сіятельство, щоб поїхати з новим призначенням,— відповів Борис, не виявляючи ні досади за різкий тон князя, ні бажання зайти в розмову, але так спокійно й шанобливо, що князь уважно подивився на нього.

— Ви живете з матусею?

— Я живу у графині Ростової,— сказав Борис і знову додав: — ваше сіятельство.

— Це той Ілля Ростов, що одружився з Nathalie Шинши-ною,— сказала Анна Михайлівна.

— Знаю, знаю,— сказав князь Василь своїм монотонним голосом.— Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée

1 — І це правда? — Князю, людині властиво помилятися...— Добре, добре...

à épouser cet ours mal-léché! . Un personnage complètement stupide et ridicule. Et joueur à ce qu'on dit¹.

— Mais très brave homme, mon prince²,— зауважила Анна Михайлівна, зворушливо усміхаючись, наче й вона знала, що граф Ростов заслуговував на таку думку, але просила пожаліти сердешного старого.

— Що кажуть лікарі? — спитала княгиня, помовчавши трохи і знову виявляючи велику печаль на своєму сплаканому обличчі.

— Мало надії,— сказав князь.

— А мені так хотілося ще раз подякувати дядькові за всі його благодіяння мені й Борі. C'est son filleuil³,— додала вона таким тоном, наче ця звістка мала дуже порадувати князя Василя.

Князь Василь задумався і скривився. Анна Михайлівна зрозуміла, що він боявся набути в ній суперницю по духівниці графа Безухова. Вона поспішила заспокоїти його.

— Якби не моя справжня любов і відданість дядькові,— сказала вона з особливою впевненістю й недбалістю вимовляючи це слово,— я знаю його характер, благородний, прямий, але ж самі княжни біля нього... Вони ще молоді...— Вона нахилила голову й додала пошепки: — чи виконав він останній обов'язок, князю? Які дорогі ці останні хвилини! Адже гірше не може бути; його конче треба підготувати, коли йому так погано. Ми, жінки, князю,— вона ніжно усміхнулася,— завжди знаємо, як говорити ці речі. Конче треба бачити його. Хоч як це важко буде для мене, але я вже звикла страждати.

Князь, видно, зрозумів, і зрозумів, як і на вечорі в Annette Шерер, що від Анни Михайлівни трудно відкараскатися.

— Щоб не було тяжким йому це побачення, chère Анно Михайлівно,— сказав він.— Почекаємо до вечора, лікарі обіцяли кризу.

— Але ж не можна чекати, князю, в ці хвилини. Pensez, il y va du salut de son âme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un chrétien...4.

З внутрішніх кімнат відчинилися двері, і вийшла одна з кня-жен, графових небог, з понурим і холодним обличчям і разючо-невідповідною до ніг довгою талією.

Князь Василь обернувся до неї.

— Ну, як він?

— Все так само. І як ви хочете, цей галас...—сказала княжна, оглядаючи Анну Михайлівну, як незнайому.

1 — Я ніколи не міг зрозуміти, як Наталі наважилася вийти заміж за цього брудного ведмеда. Вкрай дурний і СМІШНИЙ чоловік. До того ж картяр, кажуть.

2 — Але добра людина, князю,

3 Це його хрещеник,

4 — Подумайте, йдеться про спасіння його душі... Ой, це жах, обов'язок християнина...

— Ah, chère, je ne vous reconnaissais pas1,— щаслива усміхаючись, сказала Анна Михайлівна, легкою інохіддю підходячи до графової небоги.— Je viens d'arriver et je suis à vous pour vous aider à soigner mon oncle. J'imagine, combien vous avez souffert1,— додала вона, співчутливо пускаючи очі під лоб.

Княжна нічого не відповіла, навіть не усміхнулася й зараз же вийшла. Анна Михайлівна зняла рукавички і в завойованій позиції вместилися в кріслі, запросивши князя Василя сісти біля неї.

— Борисе! — сказала вона до сина й усміхнулася,— я пройду до графа, до дядя, а ти піди до П'єра, mon ami, поки що, та не забудь передати йому запрошення від Ростових. Вони кличуть його обідати. Я думаю, він не поїде? — звернулася вона до князя.

— Навпаки,— сказав князь, настрої якого явно зіпсувався.— Je serais très content si vous me débarrassiez de ce jeune homme...3. Сидить тут. Граф ні разу не спитав про нього.

Він знизав плечима. Офіціант повів молодика вниз і вгору другими сходами до Петра Кириловича.

XIII

— П'єр так і не встиг вибрати собі кар'єри в Петербурзі і, справді, був висланий у Москву за бешкетування. Історія, яку розповідали у графа Ростова, була правдива. П'єр брав участь у зв'язуванні квартального з ведмедем. Він приїхав кілька днів тому і зупинився, як завжди, в домі свого батька. Хоч він і передбачав, що історія його вже відома в Москві і що дами, які оточують його батька, завжди недобррозичливі до нього, скористаються з цієї нагоди, щоб роздратувати графа,— він, проте, в день приїзду пішов на батькову половину. Ввійшовши до вітальні, де звичайно перебували княжни, він привітався з дамами, що сиділи за п'яльцями і за книгою, яку вголос читала одна з них. Їх було три. Старша, охайна, з довгою талією, строга дівиця, та сама, що виходила до

Анни Михайлівни, читала; молодші, обидві рум'яні й гарненькі, неоднакові лише тим, що в однієї була родимка над губою, яка дуже красила її, вишивали в п'яльцях. П'єра зустріли, як мерця або зачумленого. Старша княжна перестала читати й мовчки подивилася на нього зляканими очима; молодша, без родимки, прибрала точно такого ж виразу; найменша, з родимкою, веселої і смішливої вдачі, нагнулася до п'ялець, щоб приховати усмішку, викликану, певне,

1 — Ой, люба, я. вас і не впізнала,

2 — Я приїхала допомагати вам доглядати дядечка. Уявляю, як ви намучилися,

3 — Я був би дуже радий, якби ви звільнили мене від цього молодика...

сценою, яка мала відбутися і кумедність якої вона передбачала. Вона притягнула вниз шерстинку й нагнулася, ніби розбираючи узор і ледве стримуючись від сміху.

— Bonjour, ma cousine,— сказав П'єр.— Vous ne me reconnai-sez pas? 1

— Я занадто добре впізнаю вас, занадто добре.

— Як здоров'я графа? Можу я бачити його? — спитав П'єр ніяково, як завжди, але не бентежачись.

— Граф страждає і фізично й морально, і, здається, ви подбали про те, щоб завдати йому якнайбільше моральних страждань.

— Можу я бачити графа? — повторив П'єр.

— Гм!.. Якщо ви хочете вбити його, зовсім убити, то можете бачити. Ольго, піді подивись, чи готовий бульйон для дядечка, скоро час,— додала вона, показуючи цим П'єру, що вони заклопотані й заклопотані заспокоюванням його батька, тимчасом як він, очевидно, заклопотаний лише розстроюванням.

Ольга вийшла. П'єр постояв, подивився на сестер і, вклонившись, сказав:

— То я піду до себе. Коли можна буде, ви мені скажіть. Він вийшов, і дзвінкий, але неголосний сміх сестри з родимкою пролунав за ним.

Другого дня приїхав князь Василь і зупинився у графовому домі. Він покликав до себе П'єра і сказав йому:

— Mon cher, si vous vous conduisez ici, comme à Pétersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis². Граф дуже, дуже хворий: тобі зовсім не треба його бачити.

Відтоді П'єра не турбували, і він цілий день проводив сам один нагорі, в своїй кімнаті.

У той час, як Борис увійшов до нього, П'єр ходив по своїй кімнаті, зрідка зупиняючись у кутках, роблячи погрозливі жести до стіни, наче простромлюючи невидимого ворога шпагою, і строго поглядаючи поверх окулярів; потім знову починав свою прогулянку, вимовляючи неясні слова, знизуючи плечима й розводячи руками.

— L'Angleterre a vécu³,— промовив він, насуплюючись і показуючи на когось пальцем.— M. Pitt comme traître à la nation et au droit des gens est condamné à ...⁴. — Він не встиг договорити вироку Пітту, уявляючи себе в цю хвилину самим Наполеоном і разом із своїм героєм уже здійснивши небезпечний переїзд через Па-де-Кале і завоювавши Лондон,— як побачив у дверях молодого, стрункого і вродливого офіцера. Він зупинився.

1 — Здрастуйте, кузино. Ви мене не впізнаєте?

2 — Голубе, якщо ви будете поводитися тут, як у Петербурзі, ви закінчите дуже погано; це так.

3 — Англії кінець,

4 — Пітт, як зрадник нації і народного права, засуджується до...

П'єр залишив Бориса чотирнадцятилітнім хлопчиком і зовсім не пам'ятав його; але, незважаючи на те, з властивою йому манерою швидко і привітно взяв його за руку і дружелюбно усміхнувся.

— Ви мене пам'ятаєте? — спокійно, з приємною усмішкою спитав Борис.— Я з матусею приїхав до графа, та він, здається, не зовсім здоровий.

— Так, здається, нездоровий, його всі турбують,— відповів П'єр, намагаючись згадати, хто цей хлопець.

Борис почував, що П'єр не впізнає його, але не вважав за потрібне називати себе і, нітрошечки не ніяковіючи, дивився йому просто в очі.

— Граф Ростов просив вас приїхати сьогодні до нього обідати,— сказав він після досить довгого й ніякового для П'єра мовчання.

— А! Граф Ростові — радісно заговорив П'єр.— То ви його син Ілля? Я, можете собі уявити, в першу хвилину не впізнав вас. Пам'ятаєте, як ми на Воробйові гори їздили з т-те іасяшгі...1 давно.

— Ви помиляєтесь,— неквапливо, із сміливою і трохи глузливою усмішкою промовив Борис.— Я Борис, син княгині Анни Михайлівни Друбецької. Ростова батька звуть Іллею, а сина— Миколою. І я т-те Ласяиоі ніякої не знав.

П'єр замахав руками й головою, неначе комарі чи бджоли напали на нього.

— Ой, ну що це! я все переплутав. У Москві стільки родичів! Ви Борис... ага. Ну, от ми з вами домовилися. Ну, що ви думаєте про Булонську експедицію? Адже англійцям погано буде, якщо Наполеон переправиться через канал? Я думаю, що експедиція дуже можлива. Вілльнев би не сплонував!

Борис нічого не знав про Булонську експедицію, він не читав газет і про Вілльнева вперше чув.

— Ми тут у Москві більше цікавимось обідами та плітками, ніж політикою,— сказав він своїм спокійним, глузливим тоном.— Я нічого про це не знаю і не думаю. Москва найбільше заклопотана плітками,— казав він далі.— Тепер говорять про вас і про графа.

П'єр усміхнувся своєю доброю усмішкою, наче боячись за свого співрозмовника, щоб часом він не сказав чого-небудь такого, в чому потім каявся б. Але Борис говорив чітко, ясно і сухо, дивлячись П'єру просто в очі.

— Москві більш нічого робити, як плітки плести,— провадив він.— Усі заклопотані тільки тим, кому залишить граф своє багатство, хоч, можливо, він переживе всіх нас, чого я від душі бажаю...

— Так, усе це дуже тяжко,— підхопив П'єр,— дуже тяжко.—

1 мадам Жако.

П'єр усе боявся, що цей офіцер ненароком зайде у незручну для самого себе розмову.

— А вам повинно здаватися,— казав Борис, трохи червоніючи, але не змінюючи голосу й пози,— вам повинно здаватися, що всі заклопотані лише тим, щоб одержати що-небудь від багача.

"Так і є" — подумав П'єр.

— А я саме хочу сказати вам, щоб уникнути непорозумінь, що ви дуже помилитеся, якщо залічите мене й мою матір до числа цих людей. Ми дуже бідні, але, я принаймні за себе кажу: саме тому, що батько ваш багатий, я не вважаю себе його родичем, і ні я, ні мати ніколи нічого не будемо просити і не приймемо від нього.

П'єр довго не міг зрозуміти, а коли зрозумів, зірвався з дивана, схопив Бориса за руку знизу з властивою йому швидкістю й незграбністю і, ашарівшись значно дужче, ніж Борис, почав говорити із змішаним почуттям сорому й досади:

— Оце чудно! Я хіба... та й хто ж міг думати... Я добре знаю...

Але Борис знову перебив його:

— Я радий, що висловив усе. Може, вам неприємно, ви мені пробачте,— сказав він, заспокоюючи П'єра, замість того, щоб П'єр заспокоював його,— але я сподіваюся, що не образив вас. Я маю правило говорити все прямо... Як же мені переказати? Ви приїдете обідати до Ростових?

І Борис, видимо скинувши з себе важкий обов'язок, сам вийшовши з незручного становища й поставивши в нього іншого, зробився знову дуже приємним.

— Ні, слухайте,— сказав П'єр, заспокоюючись.— Ви дивна людина. Те, що ви щойно сказали, дуже добре, дуже добре. Певна річ, ви мене не знаєте. Ми так давно не бачилися... дітьми ще... Ви можете вбачати в мені... Я вас розумію, дуже розумію. Я б цього не зробив, у мене не вистачило б духу, але це чудово. Я дуже радий, що познайомився з вами. Чудно,— додав він, помовчавши і усміхаючись,— що ви в мені вбачали! — Він засміявся.— Ну, та що ж? Ми познайомимось з вами краще. Будь ласка.— Він потиснув руку Борисові.— А знаєте ви, я ні разу не був у графа. Він мене не кликав... Мені його жаль, як людину... Та що ж робити?

— І ви гадаєте, що Наполеон встигне переправити армію?— спитав Борис, усміхаючись.

П'єр зрозумів, що Борис хотів змінити розмову, і, погоджуючись із ним, почав викладати вигоди й невигоди Булонської справи.

Лакей прийшов викликати Бориса до княгині. Княгиня збиралася їхати. П'єр обіцяв приїхати на обід, щоб ближче зійтися з Борисом, міцно стискав його руку, привітно дивлячись йому в очі крізь окуляри... Після того, як він пішов, П'єр довго ще ходив по кімнаті, уже не простромлюючи невидимого ворога шпагою, а усміхаючись на згадку про цього милого, розумного і твердого молодика.

Як це буває в першій молодості, особливо на самоті, він відчув безпричинну ніжність до цього хлопця і поставив собі неодмінно подружитися з ним.

Князь Василь проводив княгиню. Княгиня тримала хусточку біля очей, і її обличчя

було в сльозах.

— Це жахі жах! — казала вона, — але хоч би як мені було це важко, я виконаю свій обов'язок. Я приїду ночувати. Його не можна так покинути. Кожна хвилина дорога. Я не розумію, чого баряться княжни. Може, бог допоможе мені знайти спосіб приготувати його... *Adieu, mon prince, que le bon dieu vous soutienne...* К

— *Adieu, ma bonne*², — відповів князь Василь, одвертаючись від неї.

— Ах, він у Жахливому стані, — сказала мати синові, коли вони знову сідали в карету. — Він майже нікого не впізнає.

— Я не розумію, матусю, які його взаємини з П'єром? — спитав син.

— Усе скаже духівниця, мій друже; від неї й наша доля залежить...

— Але чому ви думаєте, що він залишить що-небудь нам?

— Ах, друже мій! Він такий багатий, а ми такі бідні!

— Ну, це ще не достатня причина, матусю.

— Ах, боже мій! боже мій! який він слабкий! — вигукнула мати.

XIV

Коли Анна Михайлівна поїхала з сином до графа Кирила Володимировича Безухова, графиня Ростова довго сиділа сама, прикладаючи хусточку до очей. Нарешті, вона подзвонила.

— Що це ви, дорога моя, — сказала вона сердито до дівчини, яка примусила чекати себе кілька хвилин. — Не хочете служити, чи що? То я вам знайду місце.

Графиня була розстроєна горем і принизливою бідністю своєї подруги, і тому була в поганому настрої, а це завжди виявлялося в неї найменуванням покоївки "дорога моя" і "ви".

— Пробачте, — сказала покоївка.

— Попросіть до мене графа.

Граф, перевалюючись, підійшов до дружини з трохи винуватим виглядом, як і завжди.

— Ну, графинечко! Яке *sauté au madère*³ з рябчиків буде,

1 — Прощавайте, князю, хай підтримає вас бог...

2 — Прощавайте, дорога моя,

3 соте з мадерою

ma chère. Я 'покуштував; недарма я за Тараску тисячу карбованців дав. Вартий!

Він сів біля дружини, браво спершись ліктями в коліна і кошлаючи сиве волосся.

— Що накажете, графинечко?

— Ось що, мій друже, — чого це в тебе забруднено тут? — сказала вона, показуючи на жилет. — Це соте, мабуть, — додала вона, усміхаючись. — Ось що, графе, мені грошей треба.

Обличчя її посмутніло.

— Ой, графинечко!.. — і граф заметушився, витягаючи бумажника.

— Мені багато треба, графе, мені п'ятсот карбованців треба. — І вона, вийнявши батистову хусточку, витирала нею чоловіків жилет.

— Зараз, зараз. Гей, хто там? — вигукнув він таким голосом, яким вигукують лише люди, впевнені, що ті, кого вони кличуть, прожогом кисуться на їх поклик.— Послати до мене Митеньку!

Митенька, той дворянський син, вихований у графа, який тепер відав усіма його справами, тихими кроками увійшов до кімнати.

— Ось що, дорогий мій,— звернувся граф до цього поважливого молодого чоловіка.—Принеси ти мені...—він задумався.— Так, сімсот карбованців, так. Та дивись, таких драних і брудних, як того разу, не принось, а хороших, для графині.

— Справді, Митенька, будь ласка, щоб чистенькі,— сказала графиня, сумно зітхаючи.

— Ваіне сіятельство, коли накажете доставити? — спитав Митенька.— Зволите знати, що... А втім, будь ласка, не турбуйтеся,— додав він, помітивши, як граф— уже почав важко й прискорено дихати, а це завжди було ознакою того, що починається гнів.— Я забув... Цю ж хвилину накажете доставити?

— Так, так, то ж то, принеси. Ось графині віддай.

— Яке золото в мене цей Митенька,— додав граф, усміхаючись, коли молодий чоловік вийшов.— Нема того, щоб не можна. А я цього терпіти не можу. Усе можна.

— Ах, гроші, графе, гроші, скільки від них горя на світі! — сказала графиня.— А ці гроші мені дуже потрібні.

— Ви, графинечко, марнотратка відома,— промовив граф і, поцілувавши дружину в руку, пішов знову до кабінету.

Коли Анна Михайлівна повернулася від Безухова, у графині лежали вже гроші, все новенькими папірцями, під хустиною на столику, і Анна Михайлівна помітила, що графиня чимсь стурбована.

— Ну, що, мій друже? — спитала графиня.

— Ах, у якому він жахливому стані! Його впізнати неможна, він такий слабкий, такий слабкий; я хвилинку побула і двох слів не сказала.

— Annette, ради бога, не відмов мені,— сказала раптом графиня, червоніючи, що так дивно було при її немолодому, худому й поважному обличчі, беручи з-під хустини гроші.

Анна Михайлівна вмить зрозуміла, в чому річ, і вже нагнулася, щоб у належну хвилину спритно обняти графиню.

— Ось від мене Борисові, на пошиття мундира...

Анна Михайлівна вже обнімала її і плакала. Графиня плакала теж. Плакали вони того, що вони дружні; і того, що вони добрі; і того, що подруги молодості заклопотані такою низькою річчю — грішми; і того, що молодість їх минула... Але сльози обох були приємні...

XV

Графиня Ростова з дочками і вже з багатьма гостями сиділа у вітальні. Граф провів гостей-чоловіків до кабінету, пропонуючи їм свою мисливську колекцію турецьких люльок. Зрідка він виходив і питав: чи не приїхала? Чекали Марію Дмитрівну Ахро-

симову, прозвану в громадянстві *le terrible dragon* 1, даму славнозвісну не багатством, не почестями, а прямою розуму й од-вертою простотою обходження. Марію Дмитрівну знала царська родина, знала вся Москва і весь Петербург, і обидва міста, дивуючись із неї, нишком посміювалися з її грубості, розповідали про неї анекдоти; проте всі без винятку поважали й боялись її.

В кабінеті, повному диму, точилася розмова про війну, яку було оголошено маніфестом про набір. Маніфесту ще ніхто не читав, але всі знали, що він з'явився. Граф сидів на отоманці між двома сусідами, які курили й розмовляли. Граф сам не кував і не говорив, а, нахилиючи голову то на один бік, то на другий, з явним задоволенням дивився на курців і слухав розмову двох сусідів своїх, яких він нацькував одного на одного.

Один із співрозмовників був цивільний, з жовчним, зморшкуватим і голеним обличчям, чоловік уже підстаркуватий, хоч і одягнений, як наймодніший молодик; він сидів з ногами на отоманці з виглядом своєї людини і, збоку увіткнувши собі далеко в рот янтар, поривчасто втягав дим і мружився. Це був старий холостяк Шиншин, двоюрідний графинин брат, злий язик, як про нього казали в московських вітальнях. Він, здавалося, примушував себе говорити із співбесідником. Другий, свіжий, рожевий гвардійський офіцер, бездоганно вимитий, позастібований і причесаний, тримав янтар посередині рота і рожевими губами злегка витягав димок, випускаючи його кільцями з красивого рота. Це був той поручик Берг, офіцер Семеновського полку, з яким Борис їхав разом у полк і яким Наташа дражнила Віру,

і драгуном,

старшу графиню, називаючи Берга її нареченим. Граф сидів між ними й уважно слухав. Найприємніше для графа заняття, за винятком гри в бостон, яку він дуже любив, було становище слухача, особливо коли йому вдавалося нацькувати одного на одного двох балакучих співрозмовників.

— Ну, як же, батечку, *mon très honorable* 1 Альфонс Кар-лич,— казав Шиншин, посміюючись і з'єднуючи (в цьому й полягала особливість його мови) найпростіші народні російські вислови з вишуканими французькими фразами.— *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état* 2, з роти прибуточок одержати хочете?

— Ні, Петре Миколайовичу, я лише бажаю показати, що в кавалерії вигід значно менше проти піхоти. Ось тепер зрозумійте, Петре Миколайовичу, моє становище.

Берг говорив завжди дуже точно, спокійно і чемно. Мова його завжди стосувалася лише його самого; він завжди спокійно мовчав, поки розмовляли про що-небудь, що не мало до нього прямого відношення. І мовчати таким чином він міг кілька годин, не відчуючи й не викликаючи в інших ні найменшої ніяковості. Але тільки-но розмова зачіпала його особисто, він починав говорити дуже докладно і з явним задоволенням.

— Зрозумійте моє становище, Петре Миколайовичу: якби я був у кавалерії, я одержував би не більше як двісті карбованців на третину, навіть і в чині поручика; а тепер я одержую двісті тридцять,— казав він з радісною, приємною усмішкою, оглядаючи Шиншина і графа, наче для нього було очевидно, що його успіх завжди

становитиме головну мету бажань усієї решти людей.

— Крім того, Петре Миколайовичу, перейшовши до гвардії, я на видноті,— говорив далі Берг,— і вакансії у гвардійській піхоті значно частіші. Потім, самі зміркуйте, як я міг влаштуватися на двісті тридцять карбованців. А я відкладаю і ще батькові надсилаю,— провадив він, пускаючи кільце.

— La balance y est...³. Німець на обусі молотить хлібець, comme dit le proverbe⁴,— перекладаючи янтар на другий бік рота, сказав Шиншин і підморгнув графові.

Граф розреготався. Інші гості, побачивши, що Шиншин веде розмову, підійшли послухати. Берг, не помічаючи ні глузування, ні байдужості, вів далі про те, як переводом до гвардії він уже виграв чин перед своїми товаришами по корпусу, як під час війни ротного командира можуть убити, і він, залишившись старшим у роті, дуже легко може стати ротним, і як у полку всі люблять його, і як його татусь задоволений з нього. Берг, видно, з насо

1 вельмишановний

* з уряду прибуточок хочете одержати, а — Правильно... ⁴ за приказкою,

лодою розповідав усе це і, здавалося, не підозрював того, що в інших людей теж могли бути свої інтереси. Але все, що він розповідав, було таке миле, серйозне, наївність молодого егоїзму його була така очевидна, що він обеззброював своїх слухачі©.

— Ну, батечку, ви і в піхоті, і в кавалерії, скрізь підете вгору, і це я вам пророчу,— сказав Шиншин, поплескуючи його по плечу і спускаючи ноги з отоманки.

Берг радісно усміхнувся. Граф, а за ним і гості вийшли у вітальню.

Був той час перед званим обідом, коли гості, зібравшись, не починають довгої розмови в чеканні запрошення до закуски, а разом з тим вважають за необхідне ворухитися й не мовчати, щоб показати, що вони анітрохи не квапляться сісти за стіл. Господарі поглядають на двері і зрідка переглядаються між собою. Гості по цих поглядах намагаються догадатись, кого чи чого ще чекають: важного запізнілого^родича чи страви, яка ще не готова.

П'єр приїхав перед самим обідом і незручно сидів посеред вітальні в першому кріслі, що трапилось під руку, загородивши всім дорогу. Графиня хотіла викликати його на розмову, але він наївно дивився крізь окуляри круг себе, ніби розшукуючи когось, і уривчасто відповідав на всі княгинині запитання. Він був соромливий і лише сам не помічав цього. Більша частина гостей, знаючи його історію з ведмедем, з цікавістю дивилася на цю велику, товсту й сумирну людину, дивуючись, як міг такий телепень і скромник втяти таку штуку з квартальним.

— Ви нещодавно приїхали? — спитала його графиня.

— Oui, madame — відповів він, оглядаючись.

— Ви не бачили мого чоловіка?

— Non, madame².— Він усміхнувся зовсім не до речі.

— Ви, здається, недавно були в Парижі? Я гадаю, дуже цікаво.

— Дуже цікаво.

Графиня переглянулася з Анною Михайлівною. Анна Михайлівна зрозуміла, що її просять зацікавити розмовою цього молодика і, підсівши до нього, почала говорити про батька; але так само, як і графині, він відповідав їй лише односкладовими словами. Гості були всі зайняті одне з одним.

— Les Razoumovsky... Ça a été charmant... Vous êtes bien bonne... La comtesse Apraksine...³—чути було з усіх боків. Графиня встала й пішла до зали.

— Марія Дмитрівна? — почувся її голос з зали.

1 — Так, так, так,

2 Ні, ще ні.

3 — Розумовські... Це було дуже гарно... Графиня Апраксіна...

— Вона сама,— пролунав у відповідь грубий жіночий голос, і відразу по тому ввійшла до кімнати Марія Дмитрівна.

Усі панночки і навіть дами, за винятком найстаріших, встали. Марія Дмитрівна зупинилася в дверях і з висоти свого огрядного тіла, високо тримаючи свою з сивими буклями п'ятдесятилітню голову, оглянула гостей і, ніби закачуючи, нетерпляче поправила широкі рукави свого плаття. Марія Дмитрівна завжди говорила по-російському.

— Іменинниці дорогій з діточками,— сказала вона своїм гучним, густим голосом, заглушуючи ним усі інші звуки.— Ти що, старий гріховеде,— звернулася вона до графа, який цілував її в руку,— десь певно скучаєш у Москві?'собак ганяти нема де? Та що, батечку, вдієш, ось як ці пташки підростуть...— вона показувала на дівчат,— хочеш не хочеш, треба женихів шукати.

— Ну, що, козаче мій? (Марія Дмитрівна козаком називала Наташу) — казала вона, голублячи рукою Наташу, яка без страху й весело підходила, щоб поцілувати її в руку.— Знаю, що зілля-дівка, а люблю.

Вона вийняла з величезного ридикюля яхонтові сережки грушками і, віддавши їх іменинно-сяючій і зашарілій Наташі, зараз же одвернулася від неї і звернулася до П'єра.

— Е, е! голубе! ходи-но сюди,— сказала вона вдавано тихим і тонким голосом.— Ходи-но, голубе.

І вона грізно закачала рукави ще вище.

П'єр підійшов, наївно дивлячись на неї крізь окуляри.

— Підійди, підійди, голубе! І твоєму батькові тільки я правду говорила, коли він дуже високо стояв, а тобі й бог велить.

Вона помовчала. Всі мовчали, чекаючи, що буде, і відчуваючи, що була лише передмова.

— Гарний, нема чого казати! гарний хлопчик!.. Батько на одрі лежить, а він забавляється, квартального на ведмедя верхи садовить. Соромно, батечку, соромно! Краще б на війну йшов.

Вона одвернулася й подала руку графові, який ледве стримувався від сміху...

— Ну, що ж, до столу, я гадаю, пора? — сказала Марія Дмитрівна.

Попереду йшов граф з Марією Дмитрівною; потім графиня, яку вів гусарський полковник, потрібний чоловік, що з ним Микола мав наздоганяти полк. Анна Михайлівна — з Шиншиним. Берг подав руку Вірі. Усміхнена Жюлі Карагіна йшла з Миколою до столу. За ними йшли інші пари, розтягнувшись по цілій залі, і позад усіх поодиночі діти, гувернери та гувернантки. Офіціанти заворушилися, стільці заторохтіли, на хорах заграла музика, і гості порозсідалися. Звуки графової домашньої музики замінилися звуками ножів і виделок, гомону гостей, тихих кроків офіціантів. На одному кінці столу на чолі сиділа графиня. Праворуч Марія Дмитрівна, ліворуч Анна Михайлівна та інші гості. На другому кінці сидів граф, ліворуч гусарський полковник, праворуч Шиншин та інші гості-чоловіки. З одного боку довгого стола молодь трохи старша: Віра поруч з Бергом; П'єр поруч з Борисом; з другого боку — діти, гувернери й гувернантки. Граф з-зг кришталю, пляшок та ваз із фруктами поглядав на дружину і її високий чепець з блакитними стрічками і старанно підливав вина своїм сусідам, не забуваючи й себе. Графиня так само, з-за ананасів, не забуваючи обов'язків господині, кидала значущі погляди на чоловіка, лисина та обличчя якого, здавалося їй, різкіше відрізнялися, червоніючи, від сивого волосся. На жіночому кінці столу точилося рівномірне щебетання, на чоловічому все дужче й дужче лунали голоси, особливо гусарського полковника, який так багато їв і пив, дедалі більше червоніючи, що граф уже ставив його за приклад іншим гостям. Берг з ніжною усмішкою розмовляв з Вірою про те, що кохання є почуття не земне, а небесне. Борис називав новому своєму приятелю П'єру гостей, що були за столом, і переглядався з Наташею, яка сиділа навпроти нього. П'єр мало говорив, оглядав нові обличчя й багато їв. Починаючи від двох супів, з яких він вибрав *à la tortue* та кулеб'яки і до рибчиків, він не пропускав жодної страви і жодного вина, яке дворецький у загорнутій серветкою пляшці таємничо виставляв з-за плеча сусіди, примовляючи: "дрей-мандера", або "угорське", або "рейнвейн". Він підставляв першу-ліпшу з чотирьох кришталевих, з графовим вензелем, чарок, що стояли перед кожним прибором, і пив залюбки, дедалі привітніше поглядаючи на гостей. Наташа, сидячи навпроти нього, дивилась на Бориса, як дивляться дівчатка тринадцяти років на хлопчика, з якими вони вперше щойно поцілувались і в якого вони закохані. Цей самий погляд її іноді звертався на ГГера, і йому під поглядом цієї смішної, жвавої дівчинки хотілося сміятись самому, не знаючи чого.

Микола сидів далеко від Соні, біля Жюлі Карагіної, і знову з тією ж мимовільною усмішкою про щось розмовляв з нею. Соня усміхалася парадно, але, видно, мучилась ревностями: то блідла, то червоніла і з усієї сили прислухалася до того, що говорили між собою Микола і Жюлі. Гувернантка стурбовано оглядалася, ніби готуючись до відсічі, якби хто надумав скривдити дітей. Гувернер-німець намагався запам'ятати всі види страв, десертів та вин, щоб описати все докладно в листі до домашніх у Німеччину, і вельми ображався з того, що дворецький з загорнутою в серветку пляшкою минав його. Німець хмурився, намагався, вдати, що він і не бажав одержати цього вина" але ображався з того, що ніхто не хотів зрозуміти, що вино потрібне було

йому не для того, щоб заспокоїти спрагу, не з жадоби, а з добросовісної знаттєлюбності.

1 черепащачий,

На чоловічому кінці столу розмова дедалі жвавішала. Полковник розповів, що маніфест про оголошення війни уже вийшов у Петербурзі і що примірник, якого він сам бачив, кур'єр доставив нині головнокомандуючому.

— І чого нас нечиста сила несе воювати з Бонапартом? — сказав Шиншин. — Il a déjà rabattu le caquet à l'Autriche. Je crains que cette fois ce ne soit notre tour l.

Полковник був повний, високий і сангвінічний німець, очевидно, служака й патріот, його образили слова Шиншина.

— А того, ласкавий добродію, — сказав він, вимовляючи, без пом'якшень, и замість і, й е замість є. — Того, що імператор це знає. Ви у манифеста сказав, що не може дивитис байдуже на небезпеки, які загрожуют Росш, і що небезпека імперш, гід-нист її і святаст союзів, — промовив він, чомусь особливо налягаючи на слово "союзів", наче в цьому була вся суть справи.

І з властивою йому непогрішною, офіційною пам'яттю він повторив вступні слова манифесту... "і бажання, що єдину й неодмінну мету государя являє собою: встановити в Європі на тривких підвалинах мир — спонукали його рушити нині частину війська за кордон і зробити на досягнення наміру цього нові зусилля".

— Ос чого, ласкавий добродію, — закінчив він повчально, випиваючи склянку вина й оглядаючись на графа за підтримкою.

— Connaissez vous le proverbe²: "Сиди, куме, з лихом вдома та й не рипайся", — сказав Шиншин, скривляючись і усміхаючись. — Cela nous convient à merveille³. На що вже Суворова — й того розбили, à plate couture⁴, а де в нас Суворови тепер? Je vous demande un peu Б, — безперестанку перескакуючи з російської на французьку мову, говорив він.

— Ми повинні битис до останньої каплі кров, — сказав полковник, ударяючи по столу, — і помер-р-рти за свого імператор, і тоди всей буде хорош. А розводитис як мо-о-ожна (він особливо протягнув голос на слові "можна"), як мо-о-ожна менше, — закінчив він, знову повертаючись до графа. — Так стари гусари миркуємо, та й годи. А ви як миркуєте, молодче і молодий гусаре? — додав він, звертаючись до Миколи, який, почувши, що йдеться про" війну, покинув свою співрозмовницю і пильно дивився й пильно слухав полковника.

— Цілком з вами згоден, — відповів Микола, весь спалахнувши, вертячи тарілку й переставляючи склянки з таким рішу

1 — Він уже збив пиху з Австрії. Боюсь, щоб не підійшла тепер наша черга.

2 — Знаєте приказку:

3 Це напрочуд до нас підходить, ,4 вщент,

5 Я вас питаю,

чим ї відчайдушним виглядом, неначе в цю хвилину над ним нависла велика небезпека, — я переконаний, що росіяни повинні вмирати або перемагати, — сказав він,

сам почуваючи так само, як і інші, після того, як слово вже було сказане, що воно було занадто палке й пишномовне як на цей випадок і тому ніякове.

— *C'est bien beau ce que vous venez de dire* 1,— промовила, зітхаючи, Жюлі, яка сиділа біля нього. Соня затремтіла вся й почервоніла до вух, за вухами і до шиї та плечей, у той час як Микола говорив. П'єр прислухався до полковникової мови і схвально закивав головою.

— Оце гарно,— сказав він.

— Справжний гусар, молодче,— вигукнув полковник, ударивши знову по столу.

— Про що ви там галасуєте? — раптом пролунав через стіл басовитий голос Марії Дмитрівни.— Чого ти по столу стукаєш?— звернулась вона до гусара,— на кого ти гарячишся? Мабуть, думаєш, що тут французи перед тобою?

— Я правду кажу,— усміхаючись промовив гусар.

— Усе про війну,— через стіл прокричав граф.— У мене ж син іде, Маріє Дмитрівно, син іде.

— А в мене чотири сини —в армії, а я в тугу не вдаюся. На все воля божа: і на печі лежачи помреш, і в бою бог помилує,— прозвучав без усякого зусилля з того кінця столу густий голос Марії Дмитрівни.

— Це правда.

І розмова знову зосередилася — жіноча на своєму кінці столу, чоловіча на своєму.

— А от не питаєш,— казав маленький брат до Наташі,— а от не питаєш!

— Спитаю,— відповіла Наташа.

Обличчя її раптом зашарілось, виявляючи відчайдушну і веселу рішучість. Вона підвелася, запрошуючи поглядом П'єра, що сидів навпроти неї, прислухатися, і звернулась до матері:

— Мамо! — прозвучав по всьому столу її по-дитячому грудний голос.

— Чого тобі? — спитала графиня злякано, але, по обличчю дочки побачивши, що це були пустощі, суворо замахала до неї рукою, погрозово й заперечно хитаючи головою.

Розмова притихла.

— Мамо! яке тістечко буде? — ще рішучіше, не зриваючись, прозвучав Наташин голосок.

Графиня хотіла хмуритися, та не могла. Марія Дмитрівна погрозила товстим пальцем.

— Козаче! — промовила вона погрозово.

Більшість гостей дивилися на старших, не знаючи, як поставитись до цієї вихватки.

1 — Яудово! Чудово ви оце сказали!

— Ось я тобі! — сказала графиня.

— Мамо! що тістечко буде? — вигукнула Наташа вже сміливо і капризно-весело, заздалегідь певна, що витівку її буде прийнято добре.

Соня і товстий Петя сміялися, ховаючись.

— От і спитала,— пошепки сказала Наташа до маленького брата й до П'єра, на якого вона глянула знову.

— Морозиво, тільки тобі не дадуть,— сказала Марія Дмитрівна.

Наташа бачила, що боятись нема чого, і тому не побоялася й Марії Дмитрівни.

— Маріє Дмитрівно! яке морозиво? Я вершкового не люблю.

— Морквяне.

— Ні, яке? Маріє Дмитрівно, яке? — майже кричала вона.— Я хочу знати!

Марія Дмитрівна і графиня засміялись, і за ними всі гості. Сміх викликала не відповідь Марії Дмитрівни, а незбагненна сміливість та меткість цієї дівчинки, яка вмila і сміла так обходитися з Марією Дмитрівною.

Наташа відчепилася лише тоді, коли їй сказали, що буде ананасне. Перед морозивом подали шампанське. Знову заграла музика, граф поцілувався з графинечкою, і гості, встаючи, поздоровляли графиню, через стіл цокались з графом, з дітьми й одне з одним. Знову заметушились офіціанти, заторохтіли стільці, і в тому ж порядку, але з червонішими обличчями, гості повернулися до вітальні й до графового кабінету.

XVII

Розсунули бостонні столи, склалися партії, і графові гості розташувались у двох вітальнях, диванній та бібліотеці.

Граф, розпустивши карти віялом, насилу стримувався від звички пообіднього сну, і все його смішило. Графиня підохотила молодь зібратися біля клавикордів та арфи. Жюлі перша, на просьбу всіх, зіграла на арфі п'єску з варіаціями і разом з іншими дівицями стала просити Наташу й Миколу, відомих своєю музикальністю, заспівати що-небудь. Наташа, до якої звернулися як до великої, видно, дуже пишалася з цього, але разом з тим і ніяковіла.

— Що співатимем? — спитала вона.

— "Ключ",— відповів Микола.

— Ну, давайте скоріш. Борисе, йдіть сюди,— сказала Наташа.— А де ж Соня?

Вона оглянулася й, побачивши, що її друга нема в кімнаті, побігла за нею.

Вбігши до Сониної кімнати й не знайшовши там своєї подруги, Наташа пробігла в дитячу — й там не було Соні. Наташа зрозуміла, що Соня була в коридорі на скрині. Скриня в коридорі була місцем печалі жіночого молодого покоління в домі Ростових. Справді, Соня в своєму ефірному рожевому платтячку, приминаючи його, лежала ниць на брудній смугастій няниній перині, на скрині, і, закривши обличчя пальчиками, ревно плакала, здригаючись своїми оголеними плеченятками. Наташине обличчя, збуджене, цілий день іменинне, раптом змінилося: очі її зупинилися, потім здригнулася її широка шия, куточки губ опустилися.

— Соню! чого ти?.. Що, що з тобою? У-у-уК.

І Наташа, розпустивши свій великий рот і зробившись зовсім поганою, заревіла, як дитина, не знаючи причини, лише тому, що Соня плакала. Соня хотіла підвести голову, хотіла відповісти, та не могла і ще більш сховалася. Наташа плакала, сівши на синій перині і обіймаючи друга. Зібравши силу, Соня трошки підвелася, почала обтирати сльози й розповідати.

— Миколенька їде через тиждень, його... папір... вийшов... він сам мені сказав... Та я б усе ж не плакала... (вона показала папірця, що тримала в руці: то був вірш, якого написав Микола) я б усе ж не плакала, але ти не можеш... ніхто не може зрозуміти... яка в нього душа.

І вона знову заходилася плакати про те, що душа в нього була така гарна.

— Тобі добре... я не заздрю... я тебе люблю, і Бориса теж,— казала вона, трохи зібравши силу,— він милий... для вас нема перепон. А Микола мені cousin... треба... сам митрополит... і то не можна. І потім, коли матусі... (Соня графиню і вважала й називала матір'ю)... вона скаже, що я псую кар'єру Миколі, що в мене нема серця, що я невдячна, а далєбі... ось їй-богу... (вона перехрестилася) я так люблю і її, і всіх вас, лише Віра одна... За що? Що я їй зробила? Я така вдячна вам, що рада б усім пожертвувати, та мені нема чим...

Соня не могла більш говорити і знову сховала голову в руках та в перині. Наташа починала заспокоюватись, але по обличчю її видно було, що вона розуміла всю значність горя свого Друга.

— Соню! — сказала вона раптом, неначе догадавшись про справжню причину засмучення кухні,— мабуть, Віра з тобою говорила по обіді? Так?

— Так, цього вірша сам Микола написав, а я переписала ще другого, а вона знайшла їх у мене на столі і сказала, що покаже їх матусі, і ще казала, що я невдячна, що матуся ніколи не дозволить йому одружитись зі мною, а він одружиться з Жюлі. Ти бачиш, як він з нею цілий день... Наташо! За що?..

І знову вона заплакала ще дужче. Наташа підвела її, обняла і, усміхаючись крізь сльози, стала її заспокоювати.

— Соню, ти не вір їй, серденько, не вір. Пам'ятаєш, як ми всі втрьох говорили з Миколенькою в диванній; пам'ятаєш, по4 вечері? Ми ж усе вирішили, як буде. Я вже яє пам'ятаю, як, але, пам'ятаю, як було все добре і все можна. Адже дядечка Шин-шина брат одружений з двоюрідною сестрою, а ми ж троюрідні. І Борис казав, що це дуже можна. Ти знаєш, я йому все сказала. А він такий розумний і такий хороший,—* говорила Наташа...—Ти, Соню, не плач, голубчику любий, серденько, Соню.— І вона цілувала її, сміючись.— Віра зла. Бог з нею! А все буде гаразд, і матусі вона не скаже; Миколенька сам скаже, а про Жюлі він і гадки не мав.

І вона цілувала її в голову. Соня підвелася, і кошенятко пожвавішало, заблищало оченятами і ладне було, здавалося, ось-ось махнути хвостом, стрибнути на м'які лапки і знову почати гратися з клубком, як йому й личило.

— Ти гадаєш? Справді? Йй-бо? — сказала вона швидко, по-правляючи плаття й зачіску.

— Далєбі, йй-бо! — відповіла Наташа, поправляючи своєму другові під косою пасмо шорсткого волосся.

І вони обидві засміялися.

— Ну, ходімо співати "Ключ".

— Ходім.

— А знаєш, цей товстий П'єр, що навпроти мене сидів, такий смішний! — сказала раитом Наташа, зупиняючись.— Мені дуже весело!

І Наташа побігла по коридору.

Соня, обтріпнувши пух і сховавши вірші за пазуху, до шийки з виступаючими грудними кістками, легкими, веселими кроками, з зашарілим обличчям, побігла слідом за Наташею коридором до диванної. На просьбу гостей молодь проспівала квартет "Ключ", який усім дуже сподобався; потім Микола заспівав недавно вивчену пісню:

В саду при місяці, як віття
Обіллі сяйво голубе,
Утішно знати, що на світі
Хтось пам'ятає І тебе!
Що, може, в ці хвилини щасні
Вона на арфі струни рве
І в пристрасті своїй прекрасній
Тебе акордами зове!
Ще день, ще два, і рай настане...
Та, ох! твій друг не доживе!

І він не доспівав ще останніх слів, коли в залі молодь приготувалась до танців, а на хорах загупали ногами й закашляли музиканти.

П'єр сидів у вітальні, де Шиншин, як з приїжджим з-за кордону, розпочав з ним нудну, для П'єра політичну розмову, до якої приєдналися й інші. Коли заграла музика, Наташа ввійшла у вітальню і, підійшовши просто до П'єра, сміючись і червоніючи, сказала:

— Мама веліла просити вас до танцю.

— Я боюсь, щоб не переплутати фігур,— сказав П'єр,— але якщо ви хочете бути моїм учителем...

І він подав свою товсту руку, низько опускаючи її, тоненькій дівчинці.

Поки розстановлювались пари і підстроювали музиканти, П'єр сів із своєю маленькою дамою. Наташа була цілковито щаслива; вона танцювала з великим, який приїхав з-за кордону. Вона сиділа в усіх перед очима і розмовляла з ним, як велика. У неї в руці було віяло, яке їй дала потримати одна панночка. І, прибравши цілком світську позу (бог знає, де й коли вона цього навчилася), вона, обмахуючись віялом і усміхаючись через віяло, розмовляла із своїм кавалером.

— Яка? яка? Дивіться, дивіться,— сказала стара графиня, проходячи через залу й показуючи на Наташу.

Наташа почервоніла й засміялася.

— Ну, що ви, мамо? Ну, що вам за охота? Що ж тут дивного?

В середині третього екосезу у вітальні, де грали граф і Марія Дмитрівна, заворушилися стільці, й більша частина почесних гостей і дідусів, потягаючись після довгого сидіння і ховаючи до кишень бумажники та гаманці, виходили в двері зали. Попереду йшла Марія Дмитрівна з графом — обоє з веселими обличчями. Граф з

жартівливою чемністю, якось по-балетному подав округлену руку Марії Дмитрівні. Він вирівнявся, і його обличчя засяяло особливою браво-хитрою усмішкою, і тільки-но дотанцювали останню фігуру екосезу, він плеснув у долоні музикантам і крикнув на хори, звертаючись до першц скрипки:

— Семене! Данила Купора знаєш?

Це був улюблений графів танець, якого він танцював ще замолоду. (Данило Купор — це була, власне, одна фігура англезу.)

— Дивіться на папа! — вигукнула на цілу залу Наташа (зовсім, забувши, що вона танцює з великим), пригинаючи до колін 'свою кучеряву голізку і заливаючись своїм дзвінким сміхом на 'Цілу залу.

Справді, все, що тільки було в залі, з усмішкою радості дивилося на веселого старенького, який поруч із своєю сановитою дамою, Марією Дмитрівною, вищою за нього на зріст, округляв руки, в такт потрушуючи ними, розпростував плечі, вивертав ноги, злегка притупуючи, і усмішкою, що дедалі більше розпускала на його круглому обличчі, підготовляв глядачів до того, що буде; тільки-но залунали веселі, задьористі звуки Данила Купора, схожі на превеселого тропака, всі двері раптом заступилися з одного боку чоловічими, з другого — жіночими усміхненими обличчями двірських, що ввійшли подивитись, як пан веселиться.

— Батечко ж то наші Орелі — голосно промовила няня з одних дверей.

Граф танцював добре і знав це, але його дама зовсім не вміла й не хотіла добре танцювати. Її величезне тіло стояло рівно, з опущеними донизу могутими руками (вона передала ридикюля графині); тільки саме суворе, але гарне обличчя її танцювало. Те, що граф виявляв усією своєю круглою постаттю, Марія Дмитрівна виявляла обличчям, що чимраз більше розпливалося в усмішці, і задержувато піднімаючи носа. А зате, коли граф, дедалі більш розходячись, полонив глядачів несподіваністю спритних вивертів та легких стрибків своїх м'яких ніг, Марія Дмитрівна щонайменшою старанністю при порухові пліч чи округлюванні рук у поворотах та притупуваннях справляла не менше враження по заслугі, яку цинив кожен, при її огрядності і повсякчасній суворості. Танець жвавішав усе більше й більше. Візаві не могли ні на хвилину привернути до себе увагу і навіть не дбали про те. Все було захоплене графом та Марією Дмитрівною. Наташа смикала за рукави й за вбрання всіх присутніх, які й так не зводили очей з танцюристів, і вимагала, щоб дивилися на татуся. Граф у паузах танцю важко переводив дух, махав і кричав до музикантів, щоб вони грали швидше. Швидше, швидше і швидше, бравіше, бравіше і бравіше розходився граф, то навшпиньках, то на підборах літаючи круг Марії Дмитрівни, і, нарешті, підвівши свою даму до її місця, зробив останнє па, піднявши ззаду вгору свою м'яку ногу, схиливши спітнілу голову з усміхненим обличчям і округло розмахнувши правою рукою серед грому оплесків та сміху, в якому виділявся фегіт На-таші. Обоє танцюристи зупинилися, важко дихаючи і втираючись батистовими хусточками.

— Ось як за наших часів танцювали, та chère! — сказав граф.

— От так Данило Купор! — важко і тривало переводячи дух і закачуючи рукави,

сказала Марія Дмитрівна.

XVIII

В той час, як у Ростових танцювали в залі шостий англез під фальшиву музику втомленого оркестру і втомлені офіціанти й куховари готували вечерю, з графом Безуховим стався шостий удар. Лікарі заявили, що надії на одужання нема; хворому дано було глуху сповідь і причастя; підготовляли маслосвяття, і в домі була метушня та тривога чекання, звичайні в такі хвилини. Поза будинком, за ворітьми юрилися, ховаючись від екіпажів,

1 матінко,

що під'їжджали, трунарі, чекаючи багатого замовлення на похорон графа. Головнокомандуючий Москви, який раз у раз прислав ад'ютантів довідуватись про графів стан, цього вечора сам приїжджав попрощатися із знаменитом катерининським вельможею, графом Безуховим.

Розкішна приймальня була мовна. Усі шанобливо встали, коли головнокомандуючий, пробувши з півгодини сам-на-сам із хворим, вийшов звідти, злегка відповідаючи на поклони і намагаючись якомога швидше пройти повз спрямовані на нього погляди лікарів, духовних осіб та родичів. Князь Василь, змарнілий і зблідлий за ці дні, проводив головнокомандуючого і щось кілька разів тихо повторив йому.

Провівши головнокомандуючого, князь Василь сів сам один у залі на стілець, закинув високо ногу на ногу, на коліно спер лікоть і рукою закрив очі. Посидівши так якийсь час, він встав і незвично-квапливими кроками, озираючись навколо зляканими очима, пішов довгим коридором на задню половину дому, до старшої княжни.

В малоосвітленій кімнаті люди нерівним шепотом розмовляли між собою і щоразу замовкали й запитливими, повними чекання очима оглядалися на двері, що вели до покоїв умираючого і тихо рипіли, коли хто-небудь виходив з них чи входив у них.

— Межа людська,— казав старенький, духовна особа, дамі, йка підсіла до нього й наївно слухала його,— межу покладено, її же не преїдеші.

— Я думаю, чи не пізно робити маслосвяття? — додаючи духовний титул, питала дама, мовби не маючи щодо цього ніякої своєї думки.

— Таїнство, матінко, велике,— відповідала духовна особа, проводячи рукою по лисині, по якій пролягало кілька пасом зачесаного напівсивого волосся.

— Це ж хто такий? сам головнокомандуючий був? — питали в другому кінці кімнати.— Який моложавий!..

— А сьомий десяток! Що, граф не впізнає вже, кажуть? Хотіли робити маслосвяття?

— Я одного знав: йому сім разів маслосвяття робили. Друга княжна вийшла з кімнати хворого з заплаканими

очима й сіла біля лікаря Лоррена, який у граціозній позі сидів під портретом Катерини, спершись ліктями на стіл.

— Très beau,— казав лікар, відповідаючи на запитання про погоду,— très beau, princesse, et puis, à Moscou on se croit à la campagne¹.

— N'est-ce-pas? 2 — сказала княжна, зітхаючи.— То можна йому пити?

і — Чудова, чудова погода, княжно, і потім Москва така схожа на село, * — Справді?

Лоррен замислився.

— Він прийняв ліки? Так.

Лікар подивився на брегет.

— Візьміть склянку— перевареної води і покладіть une pincée (він своїми тонкими пальцями показав, що означає une pincée) de cremortartari...1.

— Не пуло випаток,— казав німець-лікар до ад'ютанта,— щоп з третій удар шивий салишався.

— А який бадьорий був мужчина! — казав ад'ютант.— І кому піде це, багатство? — додав він пошепки.

— Окочий знайдуться,— усміхаючись, відповів німець.

Усі знову оглянулися на двері: вони скрипнули, і друга княжна, зробивши питво, за приписом Лоррена, понесла його хворому. Німець-лікар підійшов до Лоррена.

— Ще, може, дотягне до завтрашнього ранку? — спитав німець, погано вимовляючи по-французькому.

Лоррен, підібравши губи, строго й заперечливо помахав пальцем перед своїм носом.

— Сьогодні вночі, не пізніш,— сказав він тихо, з пристойною усмішкою задоволення своїм умінням розуміти й передавати стан хворого, і відійшов.

Тимчасом князь Василь відчинив двері до кімнати княжни.

В кімнаті було напівтемно; лише дві лампадки горіли перед образами і приємно пахло кадінням і квітами. Вся кімната була заставлена дрібними меблями — шифоньєрками, шафками, столиками. З-за ширм виднілися білі покривала високого пухового ліжка. Песик загавкав. — Ах, це ви, mon cousin?

Вона встала й поправила волосся, яке в неї завжди, навіть і тепер, було таке незвичайно гладеньке, наче воно було зроблене з одного шматка з головою і вкрите лаком.

— Що, сталося що-небудь? — спитала вона.— Я вже так налякалася.

— Нічого, все те ж саме; я тільки прийшов поговорити з тобою, Катіш, у справі,— промовив князь, втомлено сідаючи в крісло, з якого вона встала.— Як ти нагріла, одначе,— сказав він,— ну, сідай сюди, cautions2.

— Я думала, чи не сталося що? — сказала княжна і зі своїм незмінним, кам'яно-суворим виразом обличчя сіла, навпроти князя, готуючись слухати.

— Хотіла заснути, mon cousin, і не можу.

1 пучку кремортартара...

2 договоримо.

— Ну, що, моя любя? — сказав князь, Василь, взявши за руку княжну і пригинаючи її за своєю звичкою донизу.

Видно було, що це "ну, що" стосувалось багато чого такого, що, не називаючи, вони

розуміли обоє.

Княжна, із своєю невідповідно довгою, як на її ноги, сухою і рівною талією, просто й безстрасно дивилася на князя опуклими сірими очима. Вона похитала головою і, зітхнувши, подивилась на образи. Жест її можна було зрозуміти і як вираз суму та відданості, і як вираз утоми та надії на скорий відпочинок. Князь Василь зрозумів цей жест як вираз утоми. > — А мені ж то,— сказав він,— ти думаєш, легше? Je suis éreinté, comme un cheval de poste а все ж мені треба поговорити з тобою, Катіш, і дуже серйозно.

Князь Василь замовк, і щоки його почали нервово сіпатися то на один, то на другий бік, надаючи його обличчю неприємного виразу, якого ніколи не бувало на обличчі князя Василя, коли він бував у вітальнях. Очі в нього теж були не такі, як завжди: то вони дивилися нахабно-жартівливо, то злякано озиралися.

Княжна, своїми сухими, худими руками притримуючи на колінах песика, уважно дивилася в очі князеві Василю; але видно було, що вона не порушить мовчанки запитанням, хоча б їй довелось мовчати до ранку.

— От бачите, люба моя княжно й кузино, Катерино Семе-нівнo,— говорив далі князь Василь, видно, не без внутрішньої боротьби продовжуючи свою промову,— в такі хвилини, як тепер, про все треба подумати. Треба подумати про майбутнє, про вас... Я вас усіх люблю, як своїх дітей, ти це знаєш.

Княжна так само тьмяно дивилась на нього застиглим поглядом.

— Нарешті, треба подумати і про мою родину,— сердито відштовхуючи від себе столика і не дивлячись на неї, продовжував князь Василь,— ти знаєш, Катіш, що ви, три сестри Мамон-тови, та ще моя дружина, лише ми прямі спадкоємці графа. Знаю, знаю, як тобі тяжко говорити й думати про такі речі. І мені не легше; але, друже мій, мені шостий десяток, треба бути до всього готовим. Чи знаєш ти, що я послав за П'єром, і що граф, прямо показуючи на його портрет, вимагав, щоб його покликали?

Князь Василь запитливо подивився на княжну, та не міг зрозуміти, чи сприймала вона те, що він їй казав, чи просто дивилась на нього...

— Я про одне не перестаю благодіяти бога, mon cousin,— відповіла вона,— щоб він помилував його і дав його прекрасній душі спокійно покинути цю...

— Авжеж, це так,— нетерпляче говорив далі князь Василь,

1 Я охляв, як поштова коняка,

потираючи лисину і знову сердито присуваючи до себе відсунутого столика,— але, нарешті... нарешті, річ у* тому, ти сама знаєш, що минулої зими граф написав духівницю, за якою він увесь маєток, обминаючи прямих спадкоємців і нас, віддавав ГГеру.

— Чи ж мало він написав духівницю! — спокійно сказала княжна,— але ГГеру він не міг відписати. П'єр незаконний.

— Ma chère,— сказав раптом князь Василь, притиснувши до себе столика, пожвавившись і почавши говорити швидше,— а що, як листа написано государеві, і граф просить усиновити П'єра? Розумієш, по графових заслугах на його просьбу

зважать...

Княжна усміхнулася, як усміхаються люди, які думають, що знають справу краще за тих, з ким розмовляють.

— Я тобі скажу більше,— говорив далі князь Василь, хапаючи її за руку,— листа було написано, хоч і не надіслано, і государ знав про нього. Питання лише в тому, знищено його чи ні. Якщо ні, то тільки-но все кінчиться,— князь Василь зітхнув, даючи цим зрозуміти, що він розумів під словами все кінчиться,— і розпечатають графові папери, духівницю з листом буде передано государеві, і на графову просьбу напевно буде зважено. П'єр, як законний син, одержить усе.

— А наша частина? — спитала княжна, іронічно усміхаючись так, наче все, але тільки не це, могло статися.

— Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour К Лише він тоді законний спадкоємець усього, а ви не одержите ані-стілечки. Ти повинна знати, моя люба, чи було написано духівницю й листа і чи знищено їх. І якщо чомусь їх забуто, то ти повинна знати, де вони і знайти їх, бо...

— Цього лише бракувало! — перебила його княжна, сардонічно усміхаючись і не змінюючи виразу очей.— Я жінщина; по-вашому, ми всі дурні; але я настільки знаю, що незаконний син не може діставати у спадщину... Un bâtard 2,— додала вона, гадаючи цим перекладом остаточно показати князеві його безпідставність.

— Як ти не розумієш, нарешті, Катіш! Ти така кмітлива, як ти не розумієш,— якщо граф написав государеві листа, в якому просить його визнати сина законним, то П'єр уже буде не П'єр, а граф Безухов, і тоді він за духівницею одержить усе... І якщо духівниці з листом не знищено, то тобі, крім утіхи, що ти була доброчесною et "tout se qui s'en suit"3, нічого не залишиться. Це так.

— Я знаю, що духівницю написано; але знаю також, що вона недійсна, і ви мене, здається, вважаєте за цілковиту дурепу, mon

Ь— Але, люба Катіш, це ясно, як день.

2 Незаконний,

3 і всього, що звідси випливає,

cousin,— сказала княжна з тим виразом, з яким говорять жінки, гадаючи, що вони сказали щось дотепне і зневажливе.

— Люба ти моя княжно Катерино Семенівно! — нетерпляче заговорив князь Василь.— Я прийшов до тебе не для того, щоб пікіруватися з тобою, а для того, щоб як з родичкою, хорошою, доброю, справжньою родичкою, поговорити про твої ж такі інтереси. Я тобі кажу вдесьте, що коли лист до государя й духівниця на користь П'єра є у графових паперах, то ти, моя голубонько, (з сестрами, не спадкоємниця. Якщо ти мені не віриш, то повір людям, які знають: я щойно розмовляв з Дмитром Онуфрійовичем (це був адвокат дому), він те саме сказав.

Видно, щось раптом змінилося в думках княжни; тонкі губи зблідли (очі zostались ті самі), і голос у той час, як вона заговорила, прохоплювався такими перекотами, яких вона, певне, сама не чекала.

— Це було б добре,— сказала вона.— Я нічого не хотіла й не хочу.

Вона скинула свого песика з колін і оправила складки плаття.

— Ось вона, вдячність людям, ось як він цінить тих, що всім пожертвували для нього,— сказала вона.— Чудово! Дуже добре! Мені нічого не треба, князю.

— Так, але ти не сама одна, в тебе сестри,— відповів князь Василь.

Та княжна не слухала його.

— Так, я це давно знала, але забула, що, крім підлості, обману, заздрощів, інтриг, крім невдячності, найчорнішої невдячності, я ні на що не могла сподіватися в цьому домі...

— Знаєш ти, чи не знаєш, де ця духівниця? — питав князь Василь ще з більшим, ніж досі, посіпуванням щік.

— Так, я була дурна, я ще вірила в людей і любила їх і жертвувала собою. А добиваються успіху лише ті, хто підлий і гидкий. Я знаю, чиї це інтриги.

Княжна хотіла встати, але князь притримав її за руку. Княжна мала вигляд людини, яка раптом зневірилася в усьому людському роді; вона злісно дивилася на свого співрозмовника.

— Ще є ч&s, мій друже. Ти пам'ятай, Катіш, що все це зробилося ненароком, в хвилину гніву, недуги, і потім забуто. Наш обов'язок, люба моя, виправити його помилку, полегшити його останні хвилини тим, щоб не допустити його зробити цю несправедливість, не дати йому померти з думками, *що він. зробив нещасними тих людей...

— Тих людей, які всім пожертвували для нього,— підхопила княжна, знову пориваючись встати, та князь не пустив її,— а цього він ніколи не вмів цінувати. Ні, mon cousin,— додала вона, зітхнувши,— я пам'ятатиму, що на цьому світі не можна чекати нагороди, що на цьому світі нема ні честі, ні справедливості. На цьому світі треба бути хитрою і злою.

— Ну, voyons !, заспокойся; я знаю твоє щире серце.

— Ні, в мене зле серце.

— Я знаю твоє серце,— повторив князь,— ціную твою дружбу й бажав би, щоб ти була про мене тієї ж думки. Заспокойся і parlons raison 2, поки є час — може, доба, може, година; розкажи мені все, що ти знаєш про духівницю і, головне, де вона: ти повинна знати. Ми зараз же візьмемо її і покажемо графові. Він, певне, забув уже про неї і захоче знищити її. Ти розумієш, що одно моє бажання — свято виконати його волю; я для цього лише приїхав сюди. Я тут лише для того, щоб допомагати йому 1 вам.

— Тепер я все зрозуміла. Я знаю, чиї це інтриги. Я знаю,— казала княжна.

— Не в тому річ, серце моє.

— Це ваша protégée, ваша люба Анна Михайлівна, якої я не бажала б мати за покоївку, цієї мерзенної, гидкої жінки.

— Ne perdons point de temps 3.

— Ой, не говоріть! Минулої зими вона втерлась сюди і такої гидоти, такого паскудства наговорила графові на всіх нас, особливо на Sophie,— я повторити не

можу,— що граф занедужав і два тижні не хотів нас бачити. Я знаю, що тоді він написав цей гидкий, мерзенний папір; але я думала, що цей папір не має ніякого значення.

— Nous y voilà⁴, чому ж ти раніш нічого не сказала мені?

— У мозаїковому портфелі, якого він тримає під подушкою. Тепер я знаю,— сказала княжна, не відповідаючи.— Так, коли є за мною гріх, великий гріх, то це зненависть до цієї мерзотниці,— майже прокричала княжна, зовсім змінившись.— І чого вона втирається сюди? Та я їй скажу все, все. Прийде часі

XIX

Під той час, як такі розмови точились у приймальні і в княж-ниній кімнаті, карета з П'єром (за яким було послано) і з Анною Михайлівною (яка вирішила, що треба їхати з ним) в'їжджала в подвір'я графа Безухова. Коли колеса карети м'яко зазвучали по соломі, настеленій під вікнами, Анна Михайлівна, звернувшись до свого супутника з утішливими словами, побачила, що він спить у кутку карети, й розбудила його. Прокинувшись, П'єр за Анною Михайлівною вийшов з карети, і тут лише подумав про те побачення з умираючим батьком, що чекало його. Він помітив, що вони під'їхали не до парадного, а до заднього

1 — Ну, ну,

2 поговоримо толком, 8 — Не гаймо часу,

4 — У тім-то й річ,

під'їзду. В той час, як він сходив з підніжки, два чоловіки в міщанському одязі квапливо відбігли від під'їзду в тінь стіни. Припинившись, П'єр*розібрав у тіні будинку з обох боків ще кілька постатей таких самих людей. Але ні Анна Михайлівна, ні лакей, ні кучер, які не могли не бачити цих людей, не звернули на них уваги. Отже, це тай треба, вирішив сам з собою П'єр і пройшов за Анною Михайлівною. Анна Михайлівна квапливими кроками йшла вгору по тьмяно освітлених вузьких кам'яних сходах, підкликаючи П'єра, який відставав від неї; він хоч і не розумів, чого йому треба було взагалі йти до графа, і ще менше — чого йому треба було йти чорними сходами, але, судячи по впевненості і квапливості Анни Михайлівни, вирішив сам собі, що це було конче потрібно. На половині сходів їх мало не позбивали з ніг якісь люди з відрами, що, гупаючи чобітьми, збігали їм назустріч. Люди ці притулилися до стіни, щоб пропустити П'єра з Анною Михайлівною, і не виявили ні найменшого подиву, побачивши їх.

— Сюди на половину княжен? — спитала Анна Михайлівна одного з них.

— Сюди,— відповів лакей сміливо, на повний голос, неначе тепер усе вже було можна,— двері ліворуч, матінко.

— Може, граф не кликав мене,— сказав П'єр, вийшовши на площадку,— я пішов би до себе.

Анна Михайлівна зупинилася, щоб порівнятися з П'єром.

— Ah, mon ami! — сказала вона з тим самим жестом, як вранці з сином, доторкуючись до його руки: — croyez, que je souffre, autant que vous, mais soyez homme l.

— Справді, я піду? — спитав П'єр, лагідно крізь окуляри дивлячись на Анну Михайлівну.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir envers vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie.— Вона зітхнула.— Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre. Je n'oublierai pas vos intérêts².

П'єр нічого не розумів; знову йому ще певніше здалося, що все це так повинно бути, і він слухняно пішов за Анною Михайлівною, яка вже відчиняла двері.

Двері виходили в передпокій чорного ходу. В кутку сидів старий слуга княжен і плів панчошу. П'єр ніколи не був на цій половині, навіть не передбачав існування таких покоїв. Анна Михайлівна спитала дівчину, яка з графином на підносі випередила їх (назвавши її любою і голубонькою), про здоров'я княжен і потягла П'єра далі кам'яним коридором. З коридора перші двері ліворуч вели в жилі кімнати княжен. Покоївка, з графи

1 — Ах, голубчику мій, повірте, я страждаю не менш за вас, але будьте мужчиною.

2 — Забудьте, друже мій, у чому були проти вас несправедливі, подумайте, що це ваш батько... можливо, при смерті. Я відразу полюбила вас, як сина... Довіртеся мені, П'єр. Я не забуду ваших інтересів.

ном, поспішаючи (як і все робилося поспіхом у цю хвилину в цьому домі) не зачинила дверей, і П'єр з Анною Михайлівною, проходячи мимо, заглянули ненароком у ту кімнату, де, розмовляючи, сиділи близько одне від одного старша княжна з князем Василем. Побачивши Анну Михайлівну і П'єра, князь Василь зробив нетерплячий рух і відкинувся назад; княжна схопилася і відчайдушним жестом з усієї сили грюкнула дверима, зачиняючи їх.

Жест цей так не пасував до повсякчасного спокою княжни, вираз страху на обличчі в князя Василя був такий невластивий його поважності, що П'єр, зупинившись, запитливо крізь окуляри подивився на свою керівницю. Анна Михайлівна не виявила подиву, вона тільки ледь усміхнулася і зітхнула, наче показуючи, що всього цього вона чекала.

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts],— сказала вона у відповідь на його погляд і ще швидше пішла коридором.

П'єр не розумів, у чому річ, і ще менше — що означало veiller à vos intérêts², але він розумів, що все це так повинно бути. Коридором вони вийшли в напівосвітлену залу, що прилягала до приймальні графа. Це була одна з тих холодних і розкішних кімнат, які знав П'єр з парадного ґанку. Але й у цій кімнаті посередині стояла порожня ванна й було розлита вода ло килиму. Назустріч їм вийшли навшпиньки, не звертаючи на них. уваги, слуга й паламар з кадилом. Вони ввійшли до знайомої П'єру приймальні з двома італійськими вікнами, з виходом у зимовий сад, з великим бюстом і з портретом Катерини на весь зріст. Усі ті самі люди, майже в тих самих позах, сиділи, перешіптуючись, у приймальні. Усі, змовкнувши, оглянулись на Анну Михайлівну з її спланим, блідим обличчям і на товстого, великого П'єра, який, опустивши голову, слухняно йшов за нею.

На обличчі в Анни Михайлівни виявилась свідомість того, що вирішальна хвилина настала; вона, з прийомами ділової петербурзької дами, увійшла до кімнати, не відпускаючи від себе П'єра, ще сміливіше, ніж уранці. Вона почувала, що приймуть її неодмінно, бо вона веде за собою того, кого бажав бачити вмираючий. Бистрим поглядом оглянувши всіх присутніх у кімнаті і помітивши графового сповідача, вона, не то що зігнувшись, а зробившись раптом меншою на зріст, дрібною інохіддю підпливла до сповідача й шанобливо прийняла благословення однієї, потім другої духовної особи.

— Хвалити бога, що встигли,— сказала вона духовній особі,— ми всі, рідні, так боялися. Ось цей молодик— графів син,— додала вона тихіше.— Жахлива хвилина!

1 — Будьте мужчиною, друже мій, а я вже буду пильнувати ваших інтересів,

2 пильнувати його інтересів,

Промовивши ці слова, вона підійшла до лікаря.

— Cher docteur,— сказала вона до нього,— ce jeune homme est le fils du comte... y a-t-il de l'espoir? 1.

Лікар мовчки, швидким порухом звів угору очі і плечі. Анна Михайлівна точнісінько таким самим рухом звела плечі й очі, майже заплющивши їх, зітхнула і відійшла від лікаря до П'єра. Вона особливо шанобливо й ніжно-сумовито звернулася до П'єра.

— Ayez confiance en sa miséricorde! 2 — сказала вона до нього і, показавши йому диванчика, щоб сісти почекати її, сама нечутно попростувала до дверей, на які всі дивилися, і слідом за ледве чутним звуком цих дверей зникла за ними.

П'єр, поставивши собі в усьому слухати своєї керівниці, рушив до диванчика, якого вона йому показала. Тільки-но Анна Михайлівна зникла, він помітив, що погляди всіх присутніх у кімнаті більше ніж із цікавістю і співчуттям спрямувалися на нього. Він помітив, що всі перешіптувались, показуючи на нього очима ніби зі страхом і навіть із догідливістю. До нього виявляли пошану, якої раніш ніколи не виявляли: невідома йому дама, яка розмовляла з духовними особами, лідвелася з свого місця й запропонувала йому сісти, ад'ютант підняв рукавичку, яку упустив П'єр, і подав йому; лікарі шанобливо замовкли, коли він проходив повз них, і зійшли набік, щоб дати йому місце. П'єр хотів спочатку сісти на інше місце, щоб не турбувати дам, хотів сам підняти рукавичку і обійти лікарів, які й зовсім не стояли на дорозі; але він раптом відчув, що це було б непристойно, він відчув, що він нинішньої ночі є особа, яка зобов'язана вчинити якийсь страшний і всіма очікуваний обряд, і що тому він повинен був приймати від усіх послуги. Він прийняв мовчки рукавичку від ад'ютанта, сів на місце дами, поклав свої великі руки на симетрично виставлені коліна, в наївній позі єгипетської статуї, і вирішив сам собі, що все це саме так повинно бути і що йому нинішнього вечора, для того, щоб не розгубитися й не наробити дурниць, не слід діяти на свій розсуд, а треба цілком віддати себе на волю тих, що керують ним.

Не минуло і двох хвилин, як князь Василь, в своєму каптані з трьома зірками, велично, високо несучи голову, увійшов до кімнати. Він здавався схудлим з ранку; очі його були більші, ніж звичайно, коли він оглянув кімнату й побачив П'єра. Він підійшов до нього, взяв за руку (цього він раніш ніколи не робив) і потягнув її донизу, неначе

хотів спробувати, чи міцно вона тримається.

— *Courage, courage, mon ami. Il a demandé à vous voir. C'est bien...*3 — і він хотів іти.

1 — Дорогий доктор, цей молодик — графів син... чи є надія?

2 — Звіртеся на його милосердя!

3 — Не тужіть, не тужіть, мій друже. Він казав покликати вас. Це добре-

Але П'єр вважав за потрібне спитати:

— Як здоров'я...— Він зам'явся, не знаючи, чи пристойно назвати вмираючого графом; а назвати батьком йому було совісно.

— *Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure. Zнову був удар. Courage, mon ami...*1

П'єр був у такому стані неясності думки, що при слові "удар" йому уявився удар якої-небудь речі. Він, не розуміючи, подивився на князя Василя і вже потім зміркував, що ударом зветься хвороба. Князь Василь на ходу сказав кілька слів Лор-рену і пройшов у двері навшпиньки. Він не вмів ходити навшпиньки і незграбно підстрибував усім тілом. Слідом за ним пройшла старша княжна, потім пройшли духовні особи й паламарі, слуги теж пройшли в двері. З-за цих дверей почулося пересування, і нарешті, все з тим-таки блідим, але твердим у виконанні обов'язку обличчям, вибігла Анна Михайлівна і, доторкнувшись до П'єрової руки, сказала:

— *La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez*2.

П'єр пройшов у двері, ступаючи по м'якому килиму, і помітив, що й ад'ютант, і незнайома дама, і ще хтось із слуг — усі пройшли за ним, наче тепер уже не треба було питати дозволу входити до цієї кімнати.

XX

П'єр добре знав цю велику, розділену колонами й аркою кімнату, всю обиту персидськими килимами. Частина кімнати за колонами, де з одного боку стояло високе червоного дерева ліжко, під шовковими завісами, а з другого — величезний кіот з образами, була червоно і яскраво освітлена, як бувають освітлені церкви під час вечірньої служби. Під освітленими ризами кіота стояло довге вольєрське крісло, і на кріслі, обкладеному вгорі сніжнобілими, не прим'ятими, видно, щойно переміненими подушками, вкрита до пояса яскравозеленою ковдрою, лежала знайома П'єру велична постать його батька, графа Безухова, з тією ж сивою гривною волосся над широким лобом, з якою-він нагадував лева, і з тими ж характерно-благородними великими зморшками на гарному червоножовтому обличчі. Він лежав просто під образами; обидві товсті, великі руки його були вийняті з-під ковдри й лежали на ній. У праву руку, покладену долонею вниз, між великий і вказівний палець вставлено було воскову свічку, яку притримував, нагинаючись з-за крісла, старий слуга. Над кріслом стояли духовні особи в своїх величних блискучих шатах, з вийнятим на них довгим волоссям, з засвіченими

1 — Був знову удар півгодини тому. Не тужіть, мій друже...

* — Милосердя боже невичерпне. Маслосвяття зараз почнеться. Ходімо.

свічками в руках, і повільно-урочисто правили. Трохи позад них стояли дві молодші княжни з хусточками в руках та біля очей, і перед ними старша, Катіш, із злим і рішучим виглядом, ні на мить не спускаючи очей з образів, неначе казала всім, що не відповідає за себе, якщо оглянеться. Анна Михайлівна, з покірливим смутком і всепрощенням на обличчі, і невідома дама стояли біля дверей. Князь Василь стояв по другий бік дверей, близько до крісла, за різьбленим оксамитовим стільцем, якого він повернув до себе спинкою, і, спершись на неї ліктем лівої руки зі свічкою, хрестився правою, щоразу зводячи очі вгору, коли приставляв персти до лоба. Обличчя його виявляло спокійну побожність і відданість волі божій. "Якщо ви не розумієте цих почуттів, то тим гірше для вас", здавалось, говорило його обличчя.

Позад нього стояв ад'ютант, лікарі й чоловіча челядь; мовби в церкві, чоловіки й жінки розділилися. Все мовчало, хрестилося, лише чути було церковне читання, стриманий, густий басовий спів і в хвилини пауз переставляння ніг та зітхання. Анна Михайлівна, з тим значущим виглядом, який показував, що вона знає, що робить, перейшла через цілу кімнату до П'єра й дала йому свічку. Він засвітив її і, захоплений спостереженням за присутніми, став хреститися тією самою рукою, в якій була свічка.

Молодша, рум'яна і смішлива княжна Софі, з родимкою, дивилась на нього. Вона усміхнулася, сховала своє обличчя в хусточку і довго не відкривала його; але, подивившись на П'єра, знову засміялася. Вона, видно, почувала себе неспроможною дивитися на нього без сміху, але не могла стриматися, щоб не дивитися на нього, і, уникаючи спокуси, тихо перейшла за колону. В середині відправи голоси духівництва раптом замовкли; духовні особи пошепки сказали щось одна одній; старий слуга, тримаючи графову руку, випростався і повернувся до дам. Анна Михайлівна виступила вперед і, нагнувшись над хворим, з-за спини пальцем поманила до себе Лоррена. Француз-лікар, який стояв без засвіченої свічки, спершись на колону в тій шанобливій позі інозелухя, яка показує, що, незважаючи на відмінність вір, він розуміє усю важливість чиненого обряду і навіть схвалює його,— нечутними кроками людини в усій силі дозрілих літ підійшов до хворого, взяв своїми білими тонкими пальцями його вільну руку з зеленої ковдри і, одвернувшись, став щупати пульс і замислився. Хворому дали чогось випити, заворушилися біля нього, потім знову розступилися по місцях, і служба божа половилася. Під час цієї перерви П'єр помітив, що князь Василь вийшов з-за своєї спинки стільця і з тим самим виглядом, який показував, що він знає, що робить, і що тим гірше для інших, якщо вони не розуміють його, не підійшов до хворого, а, пройшовши повз нього, приєднався до старшої княжни і з нею разом попростував у глибину спальні до високого ліжка під шовковими завісами. Від ліжка і князь і княжна обоє зникли в задніх дверях, але перед кінцем відправи одне за одним повернулися на свої місця.

П'єр звернув на цю обставину не більше уваги, ніж на всі інші, раз назавжди вирішивши в своїй голові, що все, що чинилося перед ним нинішнього вечора, було

конче потрібне.

Звуки церковного співу припинилися, почувся голос духовної особи, яка поважливо поздоровляла хворого з прийняттям таїнства. Хворий лежав так само мертво й нерухомо. Круг нього все заворушилося, почулися кроки й шепоти, з яких шепіт Анни Михайлівни вирізнявся з усіх.

П'єр чув, як вона сказала:

— Неодмінно треба перенести на ліжко, тут ніяк не можна буде...

Хворого так обступили лікарі, княжни та слуги, що П'єр уже не бачив тієї червоножовтої голови з сивою гривною, яка, незважаючи на те, що він бачив і інші обличчя, ні на мить не виходила в нього з-перед очей за весь час відправи. П'єр догадався по обережному рухові між людьми, які обступили крісло, що вмираючого піднімали й переносили.

— За мою руку тримайся, упустиш так,— почув він зляканий шепіт одного з слуг,— знизу... ще один,— гомоніли голоси, і важкі віддихи й переступання ногами стали хапливішими, наче тягар, який вони несли, був над силу їхню.

Ті, що несли, між якими була й Анна Михайлівна, порівнялися з молодиком, і він на мить з-за спин та потилиць людей побачив високі, гладкі відкриті груди, оїіасисті плечі хворого, які люди підняли вгору, тримаючи його попід пахви, і сиву, кучеряву лев'ячу голову. Голова ця, з незвичайно широким лобом і вилицями, з гарним хтивим ротом і величним холодним поглядом, не була спотворена близькістю смерті. Вона була така сама, якою знас її П'єр три місяці тому, коли граф відпускав його до Петербурга. Але голова ця безпорадно похитувалась від нерівних кроків тих, що несли, і холодний байдужий погляд не знав, на чому зупинитися.

Минуло кілька хвилин метушні біля високого ліжка; люди, які переносили хворого, розійшлися. Анна Михайлівна торкнула П'єра в руку і сказала до нього: "Venez" х. П'єр разом з нею підійшов до ліжка, на якому в святочній позі, що, очевидно, пов'язувалася з тільки-ось учиненням таїнством, було покладено хворого. Він лежав, високо спираючись головою на подушки. Руки його були симетрично викладені на зеленій шовковій ковдрі долонями вниз. Коли П'єр підійшов, граф дивився просто на нього, але дивився тим поглядом, смисл і значення якого не можна зрозуміти людині. Або цей погляд зовсім нічого не говорив, крім того, що поки є очі, треба ж дивитися будь-куди, або він говорив занадто багато. П'єр зупинився, не знаючи, що йому робити, і запитливо оглянувся на свою керівницю Анну Михайлівну. Анна Михайлівна, зробила йому квапливий знак очима, показуючи на руку

1 "Ходімо".

хворого і губами посилаючи їй поцілунок. П'єр, старанно витягаючи шию, щоб не зачепити за ковдру, виконав її пораду, поцілувавши ширококосту і тілисту руку. Ні рука, ні жоден мускул графового обличчя не здригнулися... П'єр знову запитливо подивився на Анну Михайлівну, питаючи, що йому тепер робити. Анна Михайлівна очима показала йому на крісло, що стояло біля ліжка. П'єр слухняно почав сідати в крісло, питаючи очима, чи те він. зробив, що треба. Анна Михайлівна схвально кивнула

головою. П'єр знову прибрав симетрично-наївну позу єгипетської статуї, жалкуючи про те, що незграбне і товсте тіло його займало так багато місця, і напружуючи всі душевні сили, щоб здаватися якомога меншим. Він дивився на графа. Граф дивився на те місце, де було П'єрове обличчя в той час, коли він стояв. Анна Михайлівна являла в своєму виразі свідомість зворушливої важливості цієї останньої хвилини побачення батька з сином. Це тривало дві хвилини, які здалися П'єру годиною. Раптом крупні мускули і зморшки графового обличчя почали сіпатися. Сіпання посилювалось, гарний рот скривився (П'єр лише в цю мить зрозумів, якою мірою батько його був близький до смерті), з перекривленого рота почувся невиразний хрипкий звук. Анна Михайлівна старанно дивилася в очі хворому і, намагаючись вгадати, чого йому треба, показувала то на П'єра, то на питво, то пошепки питально називала князя Василя, то показувала на ковдру. Очі й обличчя хворого виявляли нетерплячку. Він зробив зусилля, щоб глянути на слугу, який безвідхідно стояв біля узголів'я ліжка.

— На другий бочок повернутись хочуть,— прошепотів слуга й підвівся, щоб повернути обличчям до стіни важке графове тіло.

П'єр встав, щоб ^ допомогти слугі.

У той час, як графа перевертали, одна рука його безпорадно запала назад, і він зробив даремне зусилля, щоб перетягти її. Чи помітив граф той вражено-зляканий погляд, яким П'єр дивився на цю безживну руку, чи яка інша думка майнула в його вмираючій голові у цю хвилину, але він дивився на неслухняну руку, на вираз жаху в П'єровому обличчі, знову на руку, і на лиці його з'явилася квола, страдницька усмішка, яка так не пасувала до його рис обличчя і в якій відчувалася ніби іронія над його власним безсиллям. Несподівано побачивши цю усмішку, П'єр відчув, як щось здригнулося в грудях, зашипало в носі, і сльози затуманили його зір. Хворого повернули на бік до стіни. Він зітхнув.

— Il est assoupi — сказала Анна Михайлівна, побачивши княжну, що йшла на зміну.— Allons2.

П'єр вийшов.

1 — Він у забутті,

2 Ходімо.

У приймальні нікого вже не було, крім князя Василя та старшої княжни, які, сидячи під портретом Катерини, про щось жваво розмовляли. Побачивши П'єра з його керівницею, вони відразу замовкли. Княжна щось сховала, як здалося П'єру, і прошептала:

— Не можу бачити цієї жінки.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon,—сказав князь Василь до Анни Михайлівни.— Allez, ma pauvre Анно Михайлівно, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas K

П'єру він нічого не сказав, лише з почуттям потиснув його руку нижче плеча. П'єр з Анною Михайлівною пройшли до petit salon 2.

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit

blanche3,— казав Лоррен з виразом стриманої бадьорості, сьорбаючи з тонкої, без ручки, китайської чашки, стоячи в маленькій круглій вітальні перед столом, на якому стояв чайний прибор і холодна вечеря. Біля стола зібралися, щоб підкріпити свої сили, всі ті, що були цієї ночі в домі графа Безухова. П'єр добре пам'ятав цю маленьку круглу вітальню, з дзеркалами й маленькими столиками. Під час балів у графовому домі П'єр, не вмючи танцювати, любив сидіти в цій маленькій дзеркальній і спостерігати, як дами в бальних туалетах, у брильянтах та перлах на голих плечах, проходячи через цю кімнату, оглядали себе в яскраво освітлені дзеркала, що кілька разів повторювали їх відображення. Тепер та сама кімната була ледве освітлена двома свічками, і серед ночі на одному маленькому столику безладно стояли чайний прибор та блюда, і різноманітні, несвяточні люди, пошепки перемовляючись, сиділи в ній, кожним рухом, кожним словом показуючи, що ніхто не забуває того, що робиться тепер і має ще статися у спальні. П'єр не брався до їжі, хоч їсти йому дуже хотілося. Він оглянувся запитливо на свою керівницю і побачив, що вона навшпиньки виходила знову в приймальню, де залишився князь Василь зі старшою княжною. П'єр гадав, що й це було так треба, і, поварившись трохи, пішов за нею. Анна Михайлівна стояла біля княжни, і обидві вони одночасно говорили схвильованим шепотом:

— Дозвольте мені, княгине, знати, що треба і чого не треба,— казала княжна, видно, перебуваючи у тому ж схвильованому стані, в якому вона була в той час, коли грюкнула дверима своєї кімнати.

1 — Катіш сказала подати чай у маленьку вітальню. Ви б пішли, сердешна Анно Михайлівно, підкріпили себе, а то вас не вистачить.

2 маленької вітальні.

3 — Нішо так не відновлює після безсонної ночі, як чашка цього чудового російського чаю,

— Але, любя княжно,— лагідно й переконливо казала Анна Михайлівна, заступаючи дорогу від спальні й не пускаючи княжну,— чи не буде це занадто важко для бідного дядечка в такі хвилини, коли йому потрібен відпочинок? У такі хвилини розмова про земне, коли його душа вже приготована...

Князь Василь сидів на кріслі в своїй фамільярній позі, високо заклавши ногу на ногу. Щоби його дуже пересмикувало і вони, опустившись, здавалися товщими внизу; але він мав вигляд людини, мало зацікавленої розмовою двох дам.

— *Voyons, ma bonne* Анно Михайлівно, *laissez faire* Catiche Ви знаєте, як граф її любить.

— Я й не знаю, що в цьому папері,— казала княжна, звертаючись до князя Василя й показуючи на мозаїковий портфель, якого вона тримала в руках.— Я знаю лише, що справжня духівниця в нього в бюро, а це забутий папір...

Вона хотіла обійти Анну Михайлівну, але Анна Михайлівна, підстрибнувши, знову загородила їй дорогу.

— Я знаю, любя, добра княжно,— казала Анна Михайлівна, хапаючи рукою за портфель і так міцно, що видно було — вона не скоро його пустить.— Люба княжно, я

вас прошу, я вас благаю, пожалуйте його. Je vous en conjure...2.

Княжна мовчала. Чутно було лише звуки зусиль боротьби за портфель. Видно було, що коли вона заговорить, то заговорить не втішно для Анни Михайлівни. Анна Михайлівна тримала міцно, але, незважаючи на те, голос її зберігав усю свою солодку тягучість і лагідність.

— ГГер, підійдіть сюди, мій друже. Я гадаю, що він не зайвий у раді родичів: хіба не правда, князю?

— Чого ж ви мовчите, mon cousin? — раптом крикнула княжна так голосно, що у вітальні почули і злякалися її голосу.— Чого ви мовчите, коли тут бозна-хто дозволяє собі втручатися й робити сцени на порозі кімнати вмираючого? Інтриганка 1 — прошепотіла вона люто і шарпнула за портфель з усієї сили, але Анна Михайлівна зробила кілька кроків, щоб не відстати від портфеля, й перехопила руку.

— Oh! — сказав князь Василь докірливо і здивовано. Він встав.— C'est ridicule. Voyons3, пустіть. Я вам кажу.

Княжна пустила.

— І ви!

Анна Михайлівна не послухалась його.

— Пустіть, я вам кажу. Я беру все на себе. Я піду і спитаю його. Я— досить вам цього.

— Mais, mon prince4,— казала Анна Михайлівна,— після та

1 — Та ні ж бо, дорога Анно Михайлівно, дайте Катіш робити, що вона знає.

2 Я вас благаю...

3 — Це смішно. Ну-бо,

4 — Але ж, князю,

кого великого таїнства дайте йому хвилину спокою. От, П'єр, скажіть вашу думку,— звернулася вона до молодика, який, підійшовши до них зовсім близько, вражено дивився на люте обличчя княжни, що втратило всяку пристойність, і на перестрибуючі щоки князя Василя.

— Пам'ятайте, що ви будете відповідати за всі наслідки,— суворо сказав князь Василь,— ви не знаєте, що робите.

— Мерзенна жінка! — крикнула княжна, зненацька кидаючись на Анну Михайлівну й видаючи портфеля.

Князь Василь опустив голову й розвів руками.

В цю хвилину двері, ті страшні двері, на які так довго дивився П'єр і які так тихо відчинялися, рвучко й шумно відкинулись, грюкнувши об стіну, і середуща княжна, вибігши звідти, сплеснула руками.

— Що ви робите! — в розпачі промовила вона.— Il s'en va et vous me laissez seule1.

Старша княжна впустила портфеля. Анна Михайлівна швидко нагнулася і, підхопивши спірну річ, побігла до спальні. Старша княжна і князь Василь, опам'ятавшись, пішли за нею. Через кілька хвилин першою вийшла звідти старша княжна з блідим і сухим обличчям і прикушеною нижньою губою. Коли вона побачила

П'єра, на її обличчі виявилася нестримна злоба.

— Так, радійте тепер,— сказала вона,— ви цього чекали.

І заридавши, вона закрила обличчя хусточкою і вибігла з кімнати.

За княжною вийшов князь Василь, хитаючись, дійшов до дивана, на якому сидів П'єр, і впав на нього, закривши очі рукою. П'єр помітив, що він був блідий і що нижня щелепа його сіпалась і трусилася, як у гарячковому дрозді.

— Ох, друже мій! — сказав князь, узявши П'єра за лікоть; і в голосі його були щирість і кваліть, яких П'єр ніколи раніш не помічав у ньому.— Скільки ми грішимо, скільки ми обманюємо, і все для чого? Мені шостий десяток, мій друже... Адаже мені... Все закінчиться смертю, все. Смерть жахлива.— Він заплакав.

Анна Михайлівна вийшла останньою. Вона підійшла до П'єра тихими, повільними кроками.

— П'єр!..— сказала вона.

П'єр запитально дивився на неї. Вона поцілувала молодика в лоб, зволожуючи його слізьми. Вона помовчала.

— Il n'est plus...²

П'єр дивився на неї крізь окуляри.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes³.

— •

1 Він помирає, а ви мене залишаєте саму одну. 8 — Його нема більш...

3 — Ходімо, я вас проведу. Намагайтеся плакати. Ніщо так не полегшує, як сльози.

Вона провела його до темної вітальні, і П'єр радий був, ідо ніхто там не бачив його обличчя. Анна Михайлівна пішла від нього і коли повернулася, він, поклавши під голову руку, міцно спав.

Другого ранку Анна Михайлівна казала П'єру:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voilà à la tête d'une immense fortune, je l'espère. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme¹.

П'єр мовчав.

— Peut-être plus tard Je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que vous remplirez le désir de votre père².

П'єр нічого не розумів і мовчки, соромливо червоніючи, дивився на княгиню Анну Михайлівну. Переговоривши з П'єром, Анна Михайлівна поїхала до Ростових і лягла спати. Прокинувшись уранці, вона розповідала Ростовим і всім знайомим подробиці смерті графа Безухова. Вона казала, що граф помер так, як і вона бажала б померти, що кінець його був не тільки зворушливий, але й повчальний; а останнє побачення батька з сином було таке зворушливе, що вона не могла згадати його без сліз, і що вона не знає— хто краще поведився в ці страшні хвилини: чи батько, який так усе й усіх

згадав у останні хвилини і такі зворушливі слова сказав синові, чи П'єр, на якого жаль було дивитися, який він був пригнічений і як, незважаючи на це, намагався приховати свою печаль, щоб не завдати жалю вмираючому батькові. "C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils"³,— казала вона: Про вчинки княжни та князя Василя вона, не схвалюючи їх, теж розповідала, але під великим секретом і пошепки.

1 — Так, друже мій, це велика втрата для всіх нас, не кажучи вже про вас. Та бог вас підтримає, ви молоді, і ось ви тепер, сподіваюся, володар величезного багатства. Духівницю ще не розпечатано. Я добре вас знаю і певна, що це не запаморочить вам голови; але це накладає на вас обов'язки, і треба бути мужчиною.

2 — Згодом я, можливо, розкажу вам, що якби мене не було там, то бог знає, що сталося б Ви знаєте, що дядечко позавчора обіцяв мені не забути Бориса, але не встиг. Сподіваюсь, мій друже, ви здійсните батькове бажання.

3 Це тяжко, але це повчально; душа підноситься, коли бачиш таких людей, як старий граф і його достойний син.

У Лисих Горах, маєтку князя Миколи Андрійовича Волконського, чекали з дня на день приїзду молодого князя Андрія з княгинею; але чекання не порушило налагодженого порядку, за яким точилося життя в домі старого князя. Генерал-аншеф князь Микола Андрійович, на прізвисько у громадянстві *le roi de Prusse* *, відтоді, як за Павла був засланий у село, жив безвиїзно в своїх Лисих Горах з дочкою, княжною Марією, і при ній компаньйонкою, *m-lle Bourienne*². І за нового царювання, хоч йому й дозволено було в'їзд до столиць, він так само й далі безвиїзно жив у селі, кажучи, що коли його кому треба, то той і від Москви півтораєста верст доїде до Лисих Гір, а йому, мовляв, нікого й нічого не треба. Він казав, що є лише два джерела людських пороків: неробство і марновірство, і що є лише дві чесноти: діяльність і розум. Він сам виховував свою дочку і, щоб розвинути в ній обидві головні чесноти, давав їй уроки алгебри та геометрії і розподіляв усе її життя на безперервні заняття. Сам він завжди був зайнятий то писанням своїх мемуарів, то викладками з вищої математики, то точінням табакерки на верстаті, то роботою в саду і спостереженням за будівництвом, яке не припинялося в його маєтку. Головною умовою для діяльності є порядок, тому в його житті порядок було доведено до найбільшої точності, його виходи до столу відбувалися за одних і тих же незмінних умов і не тільки в одну і ту ж годину, а й хвилину. З людьми, які оточували його, від дочки до слуг, князь був різкий— і незмінно вимогливий, і тому, не будучи жорстоким, він викликав до себе страх і шану, яких не легко могла б добитися найжорстокіша людина. Хоч він був у відставці і не мав тепер ніякої ваги в державних справах, кожен начальник тієї губернії, де був князів маєток, вважав за свій обов'язок завітати до нього і цілком так само, як архітектор, садівник чи княжна Марія, дожидався призначеної години виходу князя у високій офіціантській. І кожний у цій офіціантській зазнавав однакового почуття шаноби і навіть страху в той час, як відчинялись величезно-високі двері кабінету, і з'являлася в напудреному парикку невисока постать старенького, з маленькими сухими ручками й сірими навислими

бровами, що іноді, коли він насуплювався, закривали блиск розумних і молодих блискучих очей.

В день приїзду молодих, уранці, за звичаєм, княжна Марія у визначений час входила для ранкового вітання до офіціантської і від страху хрестилася й читала внутрішню молитву. Кожного дня вона входила і кожного дня молилася про те, щоб це щоденне побачення минуло щасливо.

1 пруський король, 3 мамзель Бур'єн.

Напудрений старий слуга, який сидів у офіціантській, тихим рухом підвівся і пошепки сказав: "Будь ласка".

З-за дверей чутно було рівномірні звуки верстата. Княжна боязко потягнула за двері, які відчинялися легко і плавно, і зупинилася біля входу. Князь працював за верстатом і, оглянувшись, продовжував своє діло.

Величезний кабінет був наповнений речами, очевидно, безперестанку вживаними. Великий стіл, на якому лежали книжки та плани* високі скляні шафи бібліотеки з ключами в дверцятах, високий стіл для писання навстоячки, на якому лежав розгорнутий зошит, токарний верстат з розкладеними інструментами і з розсипаними навколо стружками — усе свідчило про постійну, різноманітну і впорядковану діяльність. По рухах невеликої ноги, взутої в татарський, гаптований сріблом, чобіток, по твердому наляганню жилавої, худорлявої руки видно було в князеві ще міцну й витривалу силу свіжої старості. Зробивши кілька обертів, він зняв ногу з педалі верстата, обтер стамеску, кинув її в ремінну кишеню, прироблену до верстата, і, підійшовши до стола, покликав дочку. Він ніколи не благословляв своїх дітей і лише, підставивши їй щетинисту, ще не голену сьогодні щоку, сказав, суворо і разом з тим уважно-ніжно оглянувши її:

— Здорова?.. Ну, то сідай!

Він узяв зошит геометрії, писаний його рукою, і підсунув погою своє крісло.

— На завтра! — сказав він, швидко відшукуючи сторінку і від одного параграфа до другого позначаючи твердим нігтем.

• Княжна пригнулася до стола над зошитом.

— Стривай, лист тобі,— раптом сказав старий, виймаючи з кишені, приробленої над столом, конверта, надписаного жіночою рукою, і кидаючи його на стіл.

Обличчя княжни вкрилося червоними плямами, коли вона побачила листа. Вона хапливо взяла його і пригнулась до нього.

— Від Елоїзи? — спитав князь, холодною усмішкою виказуючи ще міцні й жовтуваті зуби.

— Так, від Жюлі,— сказала княжна, кинувши боязкий погляд і боязко усміхаючись.

— Ще два листи пропущу, а третього прочитаю,— суворо сказав князь,— боюсь, багато нісенітниць пишете. Третього прочитаю.

— Прочитайте хоч цього, *mon père**,— відповіла княжна, червоніючи ще дужче і подаючи йому листа.

— Третього, я сказав, третього,— коротко вигукнув князь, відштовхуючи листа, і,

спершись ліктями на стіл, підсунув зошита з геометричними рисунками.

і таточку,

— Ну, добродійко,— почав старий, пригнувшись ' близько до дочки над зошитом і поклавши одну руку на спинку крісла, в якому сиділа княжна, так що княжна почувала себе оточеною з усіх боків тим тютюновим і старечо-їдким запахом батька, який вона так давно знала.— Ну, добродійко, трикутники ці подібні: сама бачиш, кут abc ...

Княжна злякано поглядала на близькі від неї блискучі батькові очі; червоні плями переливалися по її обличчю, і видно було, що вона нічого не розуміє і так боїться, що страх перешкодить їй зрозуміти всі дальші батькові тлумачення, хоч би які вони були ясні. Учитель був винен, чи винна була учениця, але щодня повторювалось те ж саме: у княжни мутніло в очах, вона нічого не бачила, не чула, тільки відчувала близько біля себе сухе обличчя суворого батька, відчувала його дихання й запах і думала лише про те, як би їй швидше піти з кабінету і в себе на просторі зрозуміти задачу. Старий втрачав самовладання: з гуркотом відсував і присував крісло, в якому сам сидів, робив зусилля над собою, щоб не спалахнути, і майже щоразу спалахував, лаявся і інколи шпурляв зошитом.

Княжна помилилась у відповіді.

— Ну, хіба ж не дурна! — крикнув князь, відштовхнув зошита і рвучко одвернувся, але зараз же встав, пройшовся, доторкнувся руками до волосся княжни і знову сів.

Він присунувся й почав розтлумачувати далі.

— Не можна, княжно, не можна,— сказав він, коли княжна, взявши і згорнувши зошита з заданими уроками, готувалася вже йти,— математика велика річ, добродійко моя. А щоб ти була схожа на наших дурних паній, я не хочу. Звикнеш, то й полюбиш.— Він поплескав її рукою по щоці.— Дурість з голови вискочить.

Вона хотіла вийти, він зупинив її жестом і взяв з високого стола нову нерозрізану книжку.

— Ось ще якийсь Ключ таїнства тобі твоя Елоїза надсилає. Релігійна. А я ні в чію віру не втручаюся... Проглянув. На. Ну, йди, йди!

Він поплескав її по плечу і сам зачинив за нею двері.

Княжна Марія повернулась до своєї кімнати з сумним, зляканим виразом, який рідко покидав її і робив її негарне, хворобливе обличчя ще поганішим, і сіла за свій письмовий стіл, заставлений мініатюрними портретами й закиданий зошитами та книжками. Княжна була щодо порядку така ж недбайлива, як батько її дбайливий. Вона поклала зошит геометрії і нетерпляче розпечатала листа. Лист був від найближчого змалку друга княжни; другом цим була та сама Жюлі Карагіна, що була на іменинах у Ростових.

Жюлі писала:

"Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon existence et de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se révolte contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent,

vaincre une certaine tristesse cachée que je ressens au fond du coeur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur, le canapé bleu, le canapé à confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois mois, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi, quand je vous écris?"¹

; Прочитавши до цього місця, княжна Марія зітхнула й оглянулася в трюмо, що стояло праворуч від неї. Дзеркало відобразило негарне кволе тіло й худе обличчя. Очі, завжди смутні, тепер особливо безнадійно дивились на себе в дзеркало. "Вона мені лестить",— подумала княжна, одвернулася і стала читати далі. Жюлі, проте, не лестила своєму другові: справді, очі в княжни, великі, глибокі і променисті (наче промені теплого сяйва іноді снопами виходили з них), були такі гарні, що дуже часто, незважаючи на її некрасивість, очі ці робилися привабливішими за красу обличчя. Але княжна ніколи не бачила хорошого виразу своїх очей, того виразу, якого вони прибирали в ті хвилини, коли вона не думала про себе. Як і у всіх людей, обличчя її набувало вимушено-неприродного, поганого виразу, тільки-но вона починала дивитись на себе в дзеркало. Вона читала далі:

"Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde, qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon coeur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff, qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien,

1 "Любий і безцінний друже, яка страшна і жахлива річ розлука! Хоч як запевняю себе, що половина мого існування і мого щастя в вас, що, незважаючи на відстань, яка нас розділяє, серця наші з'єднані нерозривними узами, моє серце обурюється проти долі, і, незважаючи на вгїху та розваги, які мене оточують, я не можу затамувати якогось прихованого смутку, що його почуваю в глибині свого серця, відколи ми розлучилися. Чому ми не разом,— як минулого літа, у вашому великому кабінеті на блакитному дивані, на дивані "признань"? Чому я не можу, як три місяці тому, черпати нові моральні сили у вашому погляді, лагідному, спокійному і проникливому, який я так любила і який бачу перед собою цієї хвилини, як пишу вам?"

chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été, un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle ou nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans. Il a surtout tant de franchise et de coeur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissances de mon pauvre coeur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces

peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières— sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien, que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon coeur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Безухов et son héritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, et que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Безухов et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est repart! tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue, que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissions tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Безухов et possesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie, je m'amuse fort à observer les changements de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles-mêmes à l'égard de cet individu, qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Безуховой. Mais vous sentez bien que je ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez-vous que tout dernièrement la tante en général Анна Михайлівна m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins, que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner chez les Apraksines. Lisez le livre mystique que Je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m-elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

Julie

P. S.v Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme"1.

Княжна подумала, замислено усміхнулася (при цьому обличчя її, освітлене променистими очима, зовсім змінилося) і, раптом підвівшись, важко ступаючи, перейшла до стола. Вона вийняла папір, і рука її швидко почала ходити по ньому. Так писала вона у відповідь:

"Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimez donc toujours, ma poétique Julie. L'absence, dont vous dites tant de mal, n'a donc pas eu son influencé habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai-je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la

religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez-vous un regard sévère, quand vous me parlez de votre affection pour le

1 "Вся Москва тільки й говорить, що про війну. Один з моїх двох братів уже за кордоном, другий з гвардією, яка виступає в похід до кордону. Наш любий государ покидає Петербург і, як гадають, має намір сам ризикувати своїм дорогоцінним існуванням у випадковостях війни. Дай боже, щоб корсіканське страховисько, яке порушує спокій Європи, скинув у безодню той ангел, якого всемогутній із своєї доброти поставив над нами повелителем. Не кажіть вже про моїх братів, ця війна відібрала в мене одного з найближчих моєму серцю. Я кажу про молодого Миколу Ростова, який при своєму ентузіазмі не міг стерпіти бездіяльності і залишив університет, щоб вступити до армії. Признаюсь вам, люба Марі, що, незважаючи на всю його молодість, від'їзд його в армію був для мене великим горем. В молодикові, про якого я казала вам минулого літа, стільки благородства, справжньої молодості, яку зустрічаєш так рідко в наші часи між нашими двадцятилітніми стариками! В нього особливо багато одвертості і серця. Він такий чистий і сповнений поезії, що мої взаємини з ним, при всій скороминучості своїй, були однією з найсолодших утіх мого бідного серця, яке вже так багато страждало. Я вам розкажу коли-небудь про наше прощання і все, що говорилося під час прощання. Все це ще надто свіже... Ох! любий друже, ви щасливі, що не знаєте цих палючих утіх, цих пекучих жалів. Ви щасливі, бо жалі звичайно сильніші за утіхи. Я дуже добре знаю, що граф Микола занадто молодий для того, щоб стати для мене чим-небудь іншим, ніж другом. Але ця солодка дружба, ці такі поетичні й такі чисті взаємини були потребою мого серця. Та годі про це. Головна новина, якою заклопотана вся Москва,— смерть старого графа Безухова і його спадщина. Уявіть собі, три княжни одержали якусь дрібницю, князь Василь — нічого, а П'єр — спадкоємець усього і, крім того, визнаний законним сином і тому графом Безуховим і власником найбільшого багатства в Росії. Кажуть, що князь Василь відігравав дуже гидку роль у всій цій історії і що він поїхав

Jeune homme? Sous ce rapport Je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si Je ne puis approuver ne les ayant Jamais ressentis, Je ne les condamne pas. Il me paraît seulement que l'amour chrétien, l'amour du prochain, l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une Jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte Be3yxoB nous est parvenue avant votre lettre, et mon père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant-dernier représentant du grand siècle, et qu'à présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoir un coeur excellent, et c'est la qualité que J'estime le plus dans les gens. Quant à son héritage et au rôle qu'y a joué le prince Basile, c'est bien triste pour tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aisé à un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est à

un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et Je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas à subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde,

до Петербурга дуже збентежений. Признаюсь вам, я дуже погано розумію всі ці справи з духівницями; знаю лише, що відколи молодик, якого всі ми знали під іменем просто П'ера, зробився графом Безуховим і власником однієї з кращих маєтностей Росії,— я забавляюся спостереженнями над зміною тону матусь, у яких є дочки-відданиці, і самих панночок у ставленні до цього добродія, який (у дужках хай буде сказано) завжди здавався мені дуже нікчемним. Через те, що вже два роки всі забавляються тим, що підшукують женихів для мене, яких я здебільшого не знаю, шлюбна хроніка Москви робить мене графинею Безуховою. Але ви розумієте, що я анітрохи цього не бажаю. До речі про шлюби. Чи знаєте ви, що недавно громадська тіточка Анна Михайлівна довірила мені під непорушним секретом задум влаштувати ваш шлюб. Це не більше й не менше, як син князя Василя, Анатоль, якого хочуть влаштувати, одруживши його з багатою і знатною дівцею, і на вас припав вибір батьків. Я не знаю, як ви подивитесь на цю справу, але я вважаю за свій обов'язок заздалегідь повідомити вас. Він, кажуть, дуже гарний і великий пультяй. От і все, що я могла дізнатися про нього.

Та годі балакати. Кінчаю мій другий аркушик, а матуся прислала по мене, щоб їхати обідати до Апраксіних.

Прочитайте містичну книжку, яку я вам посилаю, вона має в нас величезний успіх. Хоч у ній є речі, які трудно збагнути кволому розумові людському, але це чудова книжка; читання її заспокоює і підносить душу. Прощайте. Моє шанування вашому батечкові і мої вітання мамзель Бур'ен. Обіймаю вас від щирого серця.

Жюлі.

Р. Б. Напишіть мені про вашого брата і про його чарівну дружину".

ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai Jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes dans leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à-fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'évangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, tant que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons-nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissé pour notre conduite ici-bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre,

persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à dieu, qui rejette toute science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du prétendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile. Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout-puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, Je tâcherai de les remplir aussi fidèlement que Je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux. J'ai reçu une lettre de mon frère, qui m'annonce son arrivée à Лиси Гори avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ici, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se font entendre et sentir péniblement. Mon père ne parle que marche et contregiarche, choses auxquelles je ne comprends rien; et avant-hier en faisant ma promenade habituelle dans la rue du village, Je fus témoin d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enrôlés chejç

nous et expédiés pour l'armée... Il fallait voir l'état dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de son divin sauveur,, qui prêchait l'amour et le pardon des offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante garde.

Marie"¹,.

1 "Любий, безцінний друже. Ваш лист від 13-го приніс мені велику радість. Ви все ще любите мене, моя поетична Жюлі. Розлука, про яку ви говорите так багато поганого, видно, не мала на вас свого звичайного впливу Ви скажіться на розлуку, що ж я мала б сказати, якби сміла,— я, залишившись без усіх тих, хто мені дорогий? Ах, якби не було в нас утіхи релігії, життя було б дуже сумним. Чому приписуєте ви мені строгий погляд, коли говорите про вашу прихильність до молодика. У цьому відношенні я сувора лише до себе. Я розумію ці почуття в інших, і коли не можу схвалювати їх, ніколи не зазнавши, то я й не засуджую їх. Мені здається тільки, що християнська любов до ближнього, любов до ворогів достойніша, радісніша і краща, ніж ті почуття, що їх можуть навіяти прекрасні очі молодика молодій дівчині, поетичній і сповненій любові, як ви.

Звістка про смерть графа Безухова дійшла до нас раніше за ваш лист, і мого батька вона дуже схвилювала. Він каже, що це був передостанній представник великої епохи і

що тепер черга за ним, але що він зробить усе, залежне від нього, щоб ця черга прийшла якомога пізніше. Хай бог нас милує від цього нещастя!

Я не можу поділяти вашої думки про П'єра, якого знала ще дитиною. Мені завжди здавалося, що в нього прекрасне серце, а це та якість, яку я найбільше ціную в людях. Щодо спадщини і щодо ролі, яку відігравав у цьому князь Василь, то це дуже сумно для обох Ох, милий друже, слова нашого божественного спасителя, що легше верблюдові пройти у вушко голки, ніж багатому увійти в царство божє,— ці слова страшенно справедливі! Мені жаль князя Василя і ще більше — П'єра. Такому молодому бути обтяженим таким величезним багатством,— через скільки спокус треба буде пройти йому! Якби мене спитали, чого я бажаю найбільше в світі,— я сказала б: бажаю бути біднішою за найбіднішого жебрака. Дякую вам тисячу разів, любий друже, за книжку, яку ви мені посилаєте і яка робить стільки галасу у вас. А втім, як ви мені кажете, що в ній між багатьма хорошими речами є такі, яких не може збагнути кволий розум людський, то мені здається зайвим читати незрозуміле, що саме тому не могло б дати ніякої користі. Я ніколи не могла зрозуміти пристрасті, яку мають деякі особи, заплутувати собі думки, прилюбляючись до містичних книг, що викликають лише сумніви в їхніх головах, збуджують їхню уяву і надають їм схильності до перебільшень, цілком протилежної простоті християнській. Читаймо краще апостолів та євангеліє. Не намагаймося збагнути те, що є в цих книжках таємничого, бо як можемо ми, жалюгідні грішники, пізнати страшні і священні таємниці провидіння доти, поки носимо на собі тілесну оболонку, що ставить між нами і вічним непрозірну завісу? Обмежимося краще вивченням великих правил, які наш божественний спаситель залишив нам для нашого керівництва тут, на землі; намагаймося додержувати їх і постараймося переконатися в тому, що чим менше ми даватимемо розгулу своєму розумові, тим ми будемо приємніші богам, який відкидає всяке знання, що виходить не від нього, і що чим менше ми заглиблюємось у те, що йому бажано було сховати від нас, тим швидше дасть він нам це відкриття своїм божественним розумом.

7*

99

— Ah, vous expédiez le courrier, princesse, moi J'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère¹,— заговорила, усміхаючись, приємно-швидким, соковитим голосом m-lle Bourienne, гаркавлячи на р і вносячи з собою в зосереджену, сумну й похмуру атмосферу княжни Марії зовсім інший, легковажно-веселий і самовдоволений світ.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,—додала вона, понижуючи голос,—le prince a eu une altercation,—altercation,— сказала вона, особливо грасируючи і з задоволенням слухаючи себе,— une altercation avec Michel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose. Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,—відповіла княжна Марія,— je vous ai priée de ne jamais me prévenir de l'humeur dans laquelle se trouve mon père. Je ne me permets pas de le juger, et Je ne voudrais pas que les autres le fassent³.

Княжна глянула на годинник і, побачивши, що вона вже пропустила п'ять хвилин

того часу, який повинна була віддавати грі на клавікордах, із зляканим виглядом пішла в диванну. Між 12 і 2 годинами, відповідно до заведеного порядку дня, князь відпочивав, а княжна грала на клавікордах.

Батько нічого не казав мені про жениха, він сказав лише, що одержав листа і чекає одвідин князя Василя; відносно плану подружнього життя щодо мене, я вам скажу, любий, безцінний друже, що шлюб, на мою думку, є божественне встановлення, якому треба підкорятися. Хоч би як важко було для мене, але якщо всемогутньому бажано буде накласти на мене обов'язки дружини і матері, я намагатимуся виконувати їх так вірно, як можу, не дбаючи про вивчення своїх почуттів у відношенні того, кого він дасть мені за чоловіка.

Я одержала листа від брата, який мене повідомляє про свій приїзд з дружиною у Лисі Гори. Радість ця буде нетривала, бо він покидає нас для того, щоб узяти участь у цій війні, в яку нас втягнуто бог знає як і нащо. Не тільки у вас, у центрі справ і вищого світу, а й тут, серед цих польових робіт і цієї тиші, яку городяни звичайно уявляють собі в селі, відгомін війни чутно і він дуже дається взнаки. Батько мій тільки й говорить, що про походи й переходи, в чому я нічого не розумію, і позапчора, роблячи свою звичну прогулянку по сільській вулиці, я бачила дуже тяжку сцену. Це була партія рекрутів, яких набрали в нас і посилають в армію. Треба було бачити, в якому стані були матері, дружини й діти тих, кого виряджали, і чути ридання одних і других! Можна подумати, що людство забуло закони свого божественного спасителя, який учив нас любити і прощати кривду, і що воно вбачає головну гідність свою в умінні вбивати один одного.

Прощайте, любий і добрий друже.. Хай береже вас наш божественний спаситель і його пресвята матір під своїм святим і могутчим захистом.

Мар і".

1 — А, ви посилаєте листа, я вже послала свого. Я писала моїй бідній матері.

2 — Княжно, я повинна вас наперед повідомити — князь вилаяв Михайла Івановича. Він у дуже поганому настрої, такий похмурий. Застерігаю вас, знаєте...

3 — Ах, милий друже мій! Я просилаг вас ніколи не говорити мені про те, в якому настрої таточко. Я не дозволю собі судити його і не бажала б, щоб це робили й інші.

XXIII

Сивий камердинер сидів, дрімаючи і прислухаючись до хропіння князя у величезному кабінеті. З далекої сторони будинку, з-за зачинених дверей, чутно було по двадцять разів повторювані трудні пасажі Дюссекової сонати.

У цей час до ґанку під'їхала карета та бричка, і з карети вийшов князь Андрій, поміг вийти своїй маленькій дружині і пропустив її вперед. Сивий Тихон, у парyku, виставившись з дверей офіціантської, пошепки повідомив, що князь сплять, і квапливо зачинив двері. Тихон знав, що ні приїзд сина, ні будь-які незвичайні події не повинні були порушити порядку дня. Князь Андрій, видно, знав це так само добре, як і Тихон; він подивився на годинник, наче для того, щоб перевірити, чи не змінилися батькові звички за той час, поки він не бачив його, і, переконавшись, що вони не змінилися, звернувся до дружини.

— Через двадцять хвилин він встане. Ходімо до княжни Марії,— сказав він.

Маленька княгиня потовщала за цей час, але очі й коротка губка з вусиками і усмішкою піднімалися так само весело й мило, коли вона заговорила.

— Mais c'est un palais,— сказала вона до чоловіка, оглядаючись навколо з тим виразом, з яким висловлюють похвали господареві балу.— Allons, vite, vite!..1—Вона, оглядаючись, усміхалася і Тихонові, і чоловікові, й офіціантові, який проводив їх.

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre2.

Князь Андрій ішов за нею з чемним і смутним виразом.

— Ти постарів, Тихоне,— сказав він, проходячи, старому, який цілував його в руку.

Перед кімнатою, з якої чутно було клавікорди, з бічних дверей вискочила гарненька білява французенка. M-lle Bourienne здавалася ошаленілою від захвату.

— Ah! quel bonheur pour la princesse,—заговорила вона.— Enfin! Il faut que je la prévienne3.

— Non, non, de grâce... Vous êtes m-lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-soeur,— говорила княгиня, цілуючись з нею.—Elle ne nous attend pas!4

Вони підійшли до дверей диванної, з якої чутно було ще раз і ще раз повторюваний пасаж. Князь Андрій, зупинившись, скривився, ніби чекав чогось неприємного.

Княгиня увійшла. Пасаж урвався на середині; почувся вигук, важкі кроки княжни Марії і звуки поцілунків. Коли князь

• — Та це палац! Ну, швидше, швидше!..

2 — Це Марі вправляється? Ходімо тихенько, щоб вона не бачила нас. 8 — Ах, яка радість для княжни! Нарешті! Треба її попередити. 4 — Ні, ні, будь ласка... Ви мамзель Бур'єн; я вже знайома з вами через ту дружбу, яку має до вас моя зовиця. Вона не чекає нас!

Андрій увійшов, княжна і княгиня, які лише раз недовго бачилися під час весілля князя Андрія, обхопившись руками, міцно притискалися губами до тих місць, на які потрапили в першу мить. M-lle Bourienne стояла біля них, притиснувши руки до серця і побожно усміхаючись, очевидно, так само ладна заплакати, як і засміятись. Князь Андрій знизав плечима і скривився, як скривлюються аматори музики, почувши фальшиву ноту. Обидві жінки пустили одна одну, потім знову, неначе боячись спізнитися, схопили одна одну за руки, стали цілувати й відривати руки і потім знову почали цілувати одна одну в обличчя, і цілком несподівано для князя Андрія обидві заплакали і знову стали цілуватися. M-lle Bourienne теж заплакала. Князеві Андрію було, очевидно, ніяково; але для двох жінок здавалося таким природним, що вони плакали; здавалося, вони й не припускали, щоб могло інакше відбутися це побачення.

— Ah! chère!.. Ah, Marie!., — разом заговорили обидві жінки й засміялися.—J'ai rêvé cette nuit... — Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah! Marie, vous avez maigri... — Et vous avez repris...1

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse*2,—вставила m-lle. Бур'єн.

— Et moi qui ne me doutais pas!.. — вигукнула княжна Марія.—Ah! André, je ne vous

voyais pas³.

Князь Андрій поцілувався з сестрою рука в руку і сказав їй, що вона така ж *pleurnicheuse* ⁴, як завжди була. Княжна Марія повернулася до брата, і крізь сльози любовний, теплий і лагідний погляд її чудових у ту хвилину, великих променистих очей зупинився на обличчі князя Андрія.

Княгиня говорила невгаваючи. Коротка верхня губка з вусиками раз у раз на мить злітала вниз, приторкувалася, де треба було, до рум'яної нижньої губки, і знову, з блиском зубів і очей, відкривалася усмішка. Княгиня розповідала пригоду, що була з ними на Спаській горі і загрожувала їй небезпекою в її становищі, і зараз же по цьому сповістила, що вона всі свої сукні залишила в Петербурзі, і тут буде ходити бозна в чому, і що Андрій зовсім змінився, і що Кітті Одинцова вийшла заміж за старого, і що є жених для княжни Марії *pour tout de bon*⁵, але що про це поговоримо згодом. Княжна Марія все ще мовчки дивилася на брата, і в чудесних очах її були і любов і смуток. Видно було, що в неї встановився тепер свій хід думок, незалежний від мови невістки. Вона посеред її розповіді про останнє свято в Петербурзі звернулася до брата:

1 — Ах, люба!.. Ах, Марі!..— А я бачила вві сні!..— То ви нас не чекали?.. Ах, Марі, ви так схудли.— А ви так поповніли...

2 — Я відразу впізнала княгиню,

3 — А я й гадки не мала!.. Ах, Андрію, я й не бачила тебе.

4 плаксійка, 6 справжній,

— І ти остаточно їдеш на війну, André? — сказала вона, зітхнувши.

Lise зітхнула теж.

— Навіть завтра,— відповів брат.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquoi, quand il aurait pu avoir de l'avancement..

Княжна Марія не дослухала і, продовжуючи нитку своїх думок, звернулася до невістки, привітними очима показуючи на її живіт:

— Напевне? — сказала вона.

Княгиня змінилася на виду. Вона зітхнула.

— Так, напевне,— сказала вона.— Ох, це дуже страшно... Губка в Лізи опустилася. Вона наблизилася до обличчя до

обличчя зовиці і знову несподівано заплакала.

— їй треба відпочити,— сказав князь Андрій, скривлюючись.— Правда ж, Лізо? Поведи її до себе, а я піду до татка. Як він, усе те ж?

— Те ж, те ж саме; не знаю, як на твій погляд,— відповіла радісно княжна.

— І ті ж години й по алеях прогулянки? Верстат? — питав князь Андрій з ледве помітною усмішкою, яка свідчила, що, незважаючи на свою любов і пошану до батька, він знав його дошкульні місця.

— Ті ж години і верстат, ще математика і мої уроки з геометрії,— радісно відповіла княжна Марія, наче її уроки з геометрії були одним з найутішніших вражень її життя.

Коли минули ті двадцять хвилин, яких треба було для строку вставання старого князя, Тихон прийшов кликати молодого князя до батька. Старий зробив відхилення від

встановленого порядку на честь синового приїзду: він сказав пустити його в свою половину під час одягання перед обідом. Князь ходив по-старовинному, в каптані і в пудрі. І в той час, як князь Андрій (не з тим невдоволеним виразом обличчя і вдаваними манерами, яких він прибирав у вітальнях, а з тим бадьорим обличчям, що було в нього, коли він розмовляв з П'єром) входив до батька, старий сидів у вбиральні на широкому, сап'яном оббитому кріслі, в пудроманті, віддаючи свою голову Тихоновим рукам.

— А! Воїн! Бонапарта завоювати хочеш? — сказав старий і труснув напудреною головою, наскільки дозволяла це коса, яку тримав, заплітаючи, в своїх руках Тихон. — Візьмись хоч ти за нього як слід, а то він отак незабаром і нас своїми підданими запише. Здорові — І він наставив свою щоку.

Старий був у гарному настрої після дообіднього сну. (Він казав, що по обіді срібний сон, а до обіду золотий.) Він радісно з-під своїх густих навислих брів косив поглядом на сина. Князь

1 — Він покидає мене тут, і бог знає нащо, тимчасом як він міг би одержати підвищення...

Андрій підійшов і поцілував батька у те місце, що він показав. Він не відповів на батькову улюблену тему розмови — глузування з теперішніх військових людей, а особливо з Бонапарта.

— Так, приїхав до вас, тату, і з вагітною дружиною, — сказав князь Андрій, слідкуючи жвавим і шанобливим поглядом за порухом кожної риси батькового обличчя. — Як здоров'я ваше?

— Нездорові, брат, бувають лише дурні та розпусники, а мене ти знаєш: з ранку до вечора зайнятий, здержливий, ну і здоровий.

— Хвалити бога, — сказав син, усміхаючись.

— Бог тут ні до чого. Ну, розповідай, — продовжував він, повертаючись до своєї улюбленої теми, — як вас німці з Бонапартом за вашою новою наукою, що зветься стратегією, битися навчили.

Князь Андрій усміхнувся.

— Дайте опам'ятатися, тату, — сказав він з усмішкою, яка показувала, що батькові дошкульні місця не перешкоджають йому поважати й любити старого. — Я ж іще й не розташувався.

— Брешеш, брешеш, — вигукнув старий, стріпуючи косичкою, щоб спробувати, чи міцно вона заплетена, й хапаючи сина за руку. — Дім для твоєї дружини готовий. Княжна Марія поведе її і покаже і цілий міх набалакає. Це їхнє баб'яче діло. Я радий, що приїхала. Сиди, розкажуй. Міхельсона армію я розумію, Толстого теж... висадка одночасна... Південна армія що робитиме? Пруссія, нейтралітет... це я знаю.. Австрія як? — говорив він, вставши з крісла і ходячи по кімнаті з Тихоном, який бігав, подаючи частини одягу. — Швеція як? Як Померанію перейдуть?

Князь Андрій, бачачи наполегливість батькової вимоги, спочатку неохоче, а далі все більше й більше пожвавлюючись і мимохіть посеред розповіді за звичкою

перейшовши з російської мови на французьку, почав викладати операційний план гаданої кампанії. Він розповів, як дев'яностотисячна армія повинна була загрожувати Пруссії, щоб ВІЄЄСТИ ІІІ з нейтралітету і втягти у війну, як частина цих військ повинна була у Штральзунді з'єднатися з шведськими військами, як двісті двадцять тисяч австрійців, з'єднавшись із ста тисячами росіян, повинні були діяти в Італії та на Рейні, і як п'ятдесят тисяч росіян і п'ятдесят тисяч англійців висадяться в Неаполі, і як разом п'ятсоттисячна армія повинна була з різних боків здійснити напад на французів. Старий князь не виявив ні найменшого інтересу при розповіді, неначе не слухав і, не перестаючи на ходу одягатись, тричі зненацька перебивав його. Один раз він перепинив його і вигукнув:

— Білий! білий!

Це означало, що Тихон подавав йому не той жилет, що він хотів. Другого разу він зупинився, спитав:

— І скоро вона народить? — і, докірливо похитавши головою, сказав: — Негаразд! Розкажуй, розкажуй далі.

Третього разу, коли князь Андрій закінчував опис, старий заспівав старечим і фальшивим голосом: "Malbroug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra" К

Син тільки усміхнувся.

— Я не кажу, що це план, який я схвалюю,— сказав син,— я вам лише розповів, що є. Наполеон уже склав свій план, не згірш від цього.

— Ну, новенького ти мені нічого не сказав.— І старий промовив у задумі сам до себе скоромовкою: — "Dieu sait quand reviendra".—Иди до їдальні.

XXIV

У призначений час, напудрений і виголений, князь увійшов до їдальні, де чекала його невістка, княжна Марія, m-He Bourienne і князів архітектор, який з дивної примхи старого допускався до столу, хоч ця, незначна своїм становищем, людина аж ніяк не могла сподіватися на таку честь. Князь, твердо пам'ятаючи різницю станів і рідко допускаючи до столу навіть важних губернських чиновників, раптом на' архітекторові Ми-хайлі Івановичі, який сякався в кутку у клітчасту хусточку, доводив, що всі люди рівні, і не раз навчав свою дочку, що Михайло Іванович нічим не гірший за нас із тобою. За столом князь найчастіше звертався до безсловесного Михайла Івановича.

В їдальні, величезно-високій, як і всі кімнати в домі, чекали на вихід князя домашні й офіціанти, які стояли за кожним стільцем; дворецький з серветкою в руці оглядав сервіровку, значливо кліпаючи очима до лакеїв і раз у раз перебігаючи стурбованим поглядом від стінного годинника до дверей, у яких мав з'явитися князь. Князь Андрій дивився на величезну, нову для нього, золоту раму з зображенням генеалогічного дерева князів Волконських, що висіла навпроти такої ж величезної рами з погано зробленим (видно, рукою домашнього живописця) зображенням можновладного князя в короні, який мав походити від Рюрика й бути родоначальником роду Волконських. Князь Андрій дивився на це генеалогічне дерево, похитуючи головою, і посміювався з тим виглядом, з яким дивляться на схожий до смішного портрет.

— Як я впізнаю його всього тут! — сказав він до княжни¹ Марії, яка підійшла до нього.

Княжна Марія здивовано подивилась на брата. Вона не розуміла, чого він усміхався. Все, що зробив батько, викликало в неї благоговіння, яке не підлягало обговоренню.

— У кожного своя ахіллесова п'ята,— казав далі князь Андрій.— З його величезним розумом *donner dans ce ridicule!*²

1 "Мальбрук зібрався в похід. Чи вернеться ж додому".

2 піддаватися цій дріб'язковості!

Княжна Марія не могла зрозуміти сміливості братових міркувань і готувалась відповідати йому, коли з кабінету стало чутно очікувані кроки: князь входив швидко, весело, як він і завжди ходив, наче навмисно своїми квапливими манерами становлячи протилежність суворому порядкові дому. У ту ж мить великий годинник продзвонив двічі, і тонким голоском озвався у вітальні другий. Князь зупинився; з-під навислих густих брів жваві, блискучі, строгі очі оглянули всіх і зупинилися на молодій княгині. Молода княгиня під цю хвилину зазнавала того почуття, що його зазнають придворні на царському виході,— почуття страху та пошани, яке вселяв цей старий в усіх близьких до нього осіб. Він погладив княгиню по голові і потім незграбним рухом поплескав її по потилиці.

— Я радий, я радий,— промовив він і, знову пильно глянувши їй в очі, швидко відійшов і сів на своє місце.— Сідайте, сідайте! Михайле Івановичу, сідайте.

Він показав невістці місце біля себе. Офіціант відсунув для неї стільця.

— Го, го! — сказав старий, оглядаючи її округлу талію.— Поквапилась, негаразд!

Він засміявся сухо, холодно, неприємно, як він завжди сміявся, самим лише ротом, а не очима.

— Ходити треба, ходити, якнайбільше, якнайбільше,— сказав він.

Маленька княгиня не чула чи не хотіла чути його слів. Вона мовчала і, здавалось, була збентежена. Князь спитав її про батька, і княгиня заговорила й усміхнулася. Він спитав її про спільних знайомих: княгиня ще більш пожвавилася і стала розповідати, передаючи князеві поклони та міські плітки.

— *La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux*-1,—казала вона, дедалі більш пожвавлюючись.

У міру того, як вона жвавішала, князь все суворіше й суворіше дивився на неї, і раптом, наче достатньо вивчивши її і склавши собі про неї ясне уявлення, одвернувся від неї і звернувся до Михайла Івановича:

— Ну, що, Михайле Івановичу, Буонапарте он нашому кепсько приходитьсь. Як мені князь Андрій (вій завжди так називав сина, в третій особі) розповів, які на нього сили збираються! А ми з вами все його за пусту людину мали.

Михайло Іванович, зовсім не знаючи, коли це ми з вами казали такі слова про Бонапарте, але розуміючи, що він був потрібний для вступу в улюблену розмову, здивовано-глянув на молодого князя, сам не знаючи, що з того виіде.

1 — Бідолашна княгиня Апраксіна втратила чоловіка. Очі виплакала, сердешна.'

— Він у мене тактик великий! — сказав князь синові, показуючи на архітектора.

1 розмова зайшла знову про війну, про Бонапарте і про нинішніх генералів та державних людей. Старий князь, здавалося, був не тільки переконаний у тому, що всі теперішні діячі були хлопчиськами, які не тямали й азбуки воєнної та державної справи, і що Бонапарте був нікчемний французик, який мав успіх лише тому, що вже не було Потьомкіних і Суворових, щоб протипоставити йому; але він був певний навіть, що ніяких політичних утруднень не було в Європі, не було і війни, а була якась лялькова комедія, в яку гралися нинішні люди, вдаючи, що роблять діло. Князь Андрій весело витримував батькове глузування з нових людей і з явною радістю викликав батька на розмову і слухав його.

— Усе здається хорошим, що було раніш,— сказав він,— а хіба той же Суворов не піймався у пастку, яку йому поставив Моро і з якої він не вмів виплутатись?

— Це хто тобі сказав? Хто сказав? — крикнув князь.— Суворов! — І він відкинув тарілку, яку спритно підхопив Тихон.— Суворов!.. Подумавши, князю Андрію. Два: Фрідріх і Суворов... Моро! Моро був би в полоні, якби в Суворова руки вільні були; а в нього на руках сиділи хофс-крігс-вурст-шнапс-рат. Чорт ним не рад. Ось підете, цих хофс-крігс-вурст-ратів знатимете! Суворов з ними ради не дав, то де ж уже Михайлові Кутузову дати раду! Ні, друже,— продовжував він,— вам із своїми генералами проти Бонапарте не обійтись; треба французів узяти, щоб своя своїх не познаша і своя своїх побиваша. Німця Палена до Нового-Йорку, до Америки, за французом Моро послали,— сказав він, натякаючи на запрошення, стати на російську службу, яке цього року було зроблено Моро.— Чудеса!! Що, Потьомкіни, Суворови, Орлови хіба німці були? Ні, брат, або ви там усі збожеволіли, або я з глузду з'їхав. Дай вам боже, а ми подивимось. Бонапарте в них став полководцем великим! Гм...

— Я зовсім не кажу, що всі розпорядження добрі,— сказав князь Андрій,— тільки я не можу зрозуміти, як ви можете так говорити про Бонапарте. Смійтеся, як хочете, а Бонапарте все-таки великий полководець!

— Михаїле Івановичу! — вигукнув старий князь до архітектора, який, заходившись коло печені, сподівався, що про нього забули.— Я казав вам, що Бонапарте великий тактик? Ось і він каже.

— Аякже, ваше сіятельство,— відповів архітектор. Князь знову засміявся своїм холодним сміхом.

— Бонапарте в сорочці народився. Солдати в нього прекрасні. Та й на перших він на німців напав. А німців тільки ледачий не бив. Відколи світ стоїть, німців усі били. А вони нікого. Тільки одні одних. Він на них свою славу зробив.

І князь почав розбирати всі помилки, які, на його розуміння, робив Бонапарте в усіх своїх війнах і навіть у державних справах. Син не заперечував, але видно було, що хоч би які докази йому ставили, він так само мало здатний був змінити свою думку, як і старий князь. Князь Андрій слухав, стримуючись од заперечень і мимоволі дивуючись, як може ця стара людина, сидячи стільки років безвиїзно й самотньо в селі, так

детально і з такими тонкощами знати і трактувати всі воєнні й політичні обставини Європи останніх років.

— Ти думаєш, я, старий, не розумію теперішнього стану справ? — закінчив він. — А мені воно ось де! Я ночей не сплю. Ну, де ж цей великий полководець твій, де він показав себе?

— Це довго було б, — відповів син.

— Іди ж ти до Буонапарте свого. M-lle Bourienne, voilà encore un admirateur de votre goujat d'empereur! 1 — вигукнув він чудовою французькою мовою.

— Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince! 2.

— "Dieu sait quand reviendra"... 3 — проспівав князь фальшиво, ще фальшивіше засміявся і вийшов з-за стола.

Маленька княгиня, під час усієї суперечки й решти обіду мовчала і злякано поглядала то на княжну Марію, то на свекра. Коли вони вийшли з-за стола, вона взяла за руку зовицю і відкликала її до другої кімнати.

— Comme c'est un homme d'esprit votre père, — сказала вона, — c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur! 4.

— Ой, він такий добрий! — сказала княжна.

XXV

Князь Андрій виїжджав другого дня увечері. Старий князь, не відступаючи від свого порядку, по обіді пішов до себе. Маленька княгиня була в зовиці. Князь Андрій, одягнувшись *у дорожній сюртук без еполетів, у приділених йому покоях складав речі із своїм камердинером. Він сам оглянув коляску і, подивившись, як складено чемодани, сказав запрягати. В кімнаті залишалися тільки ті речі, що князь Андрій завжди брав з собою: шкатулка, великий срібний погрібець, два турецьких пістолети й шабля, батьків подарунок, привезений з-під Очакова. Усі ці дорожні речі були в князя Андрія у великому порядку: все було нове, чисте, в сукняних чохлах, старанно позав'язуване торочками.

В хвилини від'їзду і зміни життя на людей, здатних обдумувати свої вчинки, звичайно знаходить серйозний стрій думок. У такі хвилини звичайно перевіряється минуле і складаються

1 — Мамзель Бур'єн, ось іще поклонник вашого холопського імператора

2 — Ви знаєте, князю, що я не бонапартистка.

3 — "Чи вернеться ж додому"... *

4 — Яка розумна людина ваш татусь. Може, саме тому я й боюся його.

плани майбутнього. Обличчя в князя Андрія було дуже задумливе й ніжне. Він, заклавши руки назад, швидко ходив по кімнаті з кутка в куток, дивлячись перед себе, і в задумі похитував головою. Чи страшно йому було йти на війну, чи сумно покидати дружину, — можливо, і те і це, тільки, видно, не бажаючи, щоб його бачили в такому стані, почувши кроки в снігах, він квапливо звільнив руки, зупинився біля стола, наче зав'язував чохла шкатулки, і прибрав свого постійного спокійного і непрозрілого виразу. То були важкі кроки княжни Марії.

— Мені сказали, що ти велів запрягати,— промовила вона, задихавшись (вона, видно, бігла),— а мені так хотілося ще поговорити з тобою сам-на-сам. Бог знає, на який час знову розстаємося. Ти не сердися, що я прийшла? Ти дуже змінився, Андрюша,— додала вона ніби на пояснення такого запитання.

Вона усміхнулася, вимовляючи слово "Андрюша". Видно, їй самій чудно було подумати, що цей суворий, вродливий мужчина був той самий Андрюша, худий, пустотливий хлопчик, товариш дитинства.

— А де Lise? — спитав він, лише усмішкою відповідаючи на її запитання.

— Вона так втомилася, що заснула в моїй кімнаті на дивані. Ах, Andrei Quel trésor de femme vous avez*,— сказала вона, сідаючи на диван навпроти брата.— Вона зовсім дитя, таке миле, веселе дитя. Я так її полюбила.

Князь Андрій мовчав, та княжна помітила іронічний і презирливий вираз його обличчя.

— Але треба бути поблажливим до маленьких вад; у кого їх нема, André! Ти не забудь, що вона вихована й виросла у вищому світі. І потім її становище тепер не рожеве. Треба входити у становище кожного. Tout comprendre, e'est tout pardonner². Ти подумай, як їй, сердешній, після життя, до якого вона звикла, розлучитися з чоловіком і зостатися самій у селі і в її становищі? Це дуже тяжко.

Князь Андрій усміхався, дивлячись на сестру, як ми усміхаємося, слухаючи людей, яких, нам здається, ми наскрізь бачимо.

— Ти живеш у селі і не вважаєш це життя жахливим,— сказав він.

— Я інша річ. Що про мене говорити! Я не бажаю іншого життя, та й не можу бажати, бо не знаю ніякого іншого життя. А ти подумай, André, для молодої і світської жінки поховати себе в кращі роки життя в селі, самій одній, бо таточко завжди зайнятий, а я... ти мене знаєш... яка я убога en ressources³, для жінки, звиклої до кращого товариства. M-lle Bourienne лише...

1 Андрію! Яке золото твоя дружина,

2 Хто все зрозуміє, той усе простить.

3 не весела,

— Вона мені дуже не подобається, ваша Bourienne,— сказав князь Андрій.

— О, ні! Вона дуже мила й добра, а головне — безпорадна дівчина. В неї нікого, нікого нема. Правду кажучи, мені вона не тільки не потрібна, а навіть обтяжлива. Я, ти знаєш, і завжди була відлюдною, а тепер ще більш. Я люблю бути на самоті... Mon père 1 її дуже любить. Вона і Михайло Іванович — дві особи, до яких він завжди привітний і добрий, бо обом їм він зробив велику ласку; як каже Стерн: "ми не так любимо людей за те добро, яке вони нам зробили, як за те добро, яке ми зробили їм". Mon père узяв її сиротою, sur le pavé², і вона дуже добра. І mon père любить її манеру читання. Вона вечорами читає йому вголос. Вона чудово читає.

— Ну, а по правді, Marie, тобі, я гадаю, іноді важко буває від батькового характеру? — раптом спитав князь Андрій.

Княжна Марія спочатку здивувалася, потім злякалася цього запитання.

— Мені?.. Мені?.. Мені важко?! — сказала вона.

— Він і завжди був суворий, а тепер важким стає, я думаю,— сказав князь Андрій, видно, навмисно, щоб спантеличити чи випробувати сестру, так вільно говорячи про батька.

— Ти всім хороший, André, але в тебе є якась гордість мислі,— сказала княжна, більше йдучи за ниткою своїх думок, ніж за ниткою розмови,— і це великий гріх. Хіба можна осуджувати батька? Та якби й можна було, яке інше почуття, крім *vénération* 3, може викликати така людина, як *mon père*? І я така задоволена і щаслива з ним. Я тільки бажала б, щоб ви всі були щасливі, як я.

Брат недовіжливо похитав головою.

— Одно, від * чого мені важко,— я тобі правду скажу, André,— це напрям батькових думок щодо релігії. Я не розумію, як людина з таким величезним розумом не може бачити того, що ясне, як день, і може так помилятися? Ось у цьому лише моє нещастя. Але й тут останнім часом я бачу тінь покращання. Останнім часом його глузи не такі уїдливі, і є один чернець, якого він приймав і довго розмовляв з ним.

— Ну, мій друже, я боюсь, що ви з ченцем марно витрачаєте свій порох,— глузливо, але лагідно сказав князь Андрій.

— Ah, *mon ami* 4, я тільки молюся богу і сподіваюсь, що він почує мене. André,— сказала вона боязко по хвилині мовчання,— в мене є до тебе велика просьба.

— Що, мій друже?

— Ні, обіцяй мені, що ти не відмовиш. Це тобі буде зовсім не важко і нічого негідного тебе в цьому не буде. А мене ти

1 Татко

2 на вулиці,

3 обожування,

* — Ах, мій друже,

утішиш. Обіцяй, Андрюша,— сказала вона, встромивши руку в ридикюль і в ньому тримаючи щось, але ще не показуючи, неначе те, що вона тримала, і становило об'єкт просьби і наче до того, як почує обіцянку, що просьбу буде виконано, вона не могла вийняти з ридикюля те щось.

Вона боязко, благальним поглядом дивилася на брата.

— Якби це й дуже важко мені було...— неначе догадуючись, у чім річ, відповів князь Андрій.

— Ти, що хочеш, думай! Я знаю, ти такий самий, як і *mon père*. Що хочеш думай, але для мене це зроби. Зроби, будь ласка! Його ще батько мого батька, наш дідусь, носив у всіх війнах...— Вона все ще не виймала того, що тримала, з ридикюля.— То ти обіцяєш мені?

— Звичайно, в чому річ?

— André, я тебе благословлю образом, і ти обіцяй мені, що ніколи не зніматимеш його... Обіцяєш?

— Якщо він не в два пуди і шиї не відтягне... Щоб тобі зробити приємність...—

сказав князь Андрій, але в ту ж мить, побачивши засмучений вираз, якого прибрало сестрині обличчя при цьому жарті, він розкався.— Дуже радий, справді, дуже радий, мій друже,— додав він.

— Проти твоєї волі він врятує і помилує тебе і приверне тебе до себе, бо тільки в ньому й істина і заспокоєння,— сказала вона тремтячим від хвилювання голосом, з урочистим жестом, тримаючи в обох руках перед братом овальний старовинний образок спасителя з чорним ликом у срібній ризі на срібному ланцюжку дрібної роботи.

Вона перехрестилася, поцілувала образка й дала його Андрієві.

— Будь ласка, André, для мене...

У великих очах її світилось проміння доброго й боязкого саява. Очі ці освітлювали все хворобливе, худе обличчя і робили його прекрасним. Брат хотів узяти образка, але вона зупинила його. Андрій зрозумів, перехрестився й поцілував образка. Обличчя його одночасно було ніжне (він був зворушений) і глузливе.

— Мерсі, mon ami.

Вона поцілувала його в лоб і знову сіла на диван. Вони мовчали.

— То я тобі казала, André, будь добрим і великодушним, яким ти був завжди. Не осуджуй суворо Lise,— почала княжна.— Вона така мила, така добра, і становище її дуже важке тепер.

— Здається, я нічого не казав тобі, Машо, щоб я докоряв за що-небудь своїй дружині, чи був незадоволений з неї. До чого ти все це говориш мені?

1 — Дякую тобі, мій друже.

Княжна Марія почервоніла плямами й замовкла, наче вона почувала себе винною.

— Я нічого не казав тобі, а тобі вже казали. І це мене смутить.

Червоні плями ще дужче виступили на лобі, на шиї та щоках у княжни Марії. Вона хотіла сказати щось і не могла вимовити. Брат угадав: маленька княгиня по обіді плакала, казала, що передчуває нещасливі роди, боїться їх, і скаржилася на свою долю, на свекра й на чоловіка. Поплакавши, вона заснула. Князеві Андрію стало жаль сестру.

— Знай одно, Машо, я не маю за що докоряти, не докоряв і ніколи не докорятиму моїй дружині, і сам собі нічого не можу закинути щодо неї; і це завжди так буде, хоч би в яких я був обставинах. Але, якщо ти хочеш знати правду... хочеш знати, чи щасливий я? Ні. Чи щаслива вона? Ні. Чому це? Не знаю...

Кажучи це, він встав, підійшов до сестри і, нагнувшись, поцілував її в лоб. Чудові очі його сяяли розумним і добрим, незвичним блиском, але він дивився не на сестру, а в темряву відчинених дверей, через її голову.

— Ходім до неї, треба попрощатися. Або йди сама, збуди її, а я зараз прийду. Петрушка! — гукнув він камердинера.— Іди сюди, забирай. Це в сидіння, це на правий бік.

Княжна Марія встала й рушила до дверей. Вона зупинилася.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour, que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée...¹

— Ага— хіба що це! — сказав князь Андрій.— Іди, Машо, я зараз прийду.

По дорозі до кімнати сестри, в галереї, що з'єднувала один будинок з другим, князь Андрій зустрів мило усміхнену m-lle Bourienne, яка вже втретє цього дня з захопленою і наївною усмішкою зустрічалася йому у відлюдних переходах.

— Ah! je vous croyais chez vous 2,— сказала вона, чомусь червоніючи й опускаючи очі.

* Князь Андрій суворо подивився на неї. На обличчі в князя Андрія раптом виявилася злість. Він нічого не сказав їй, але подивився на її лоб і волосся, не дивлячись у вічі, так презирливо, що французенка почервоніла й пішла, нічого не сказавши. Коли він підійшов до сестриної кімнати, княгиня вже прокинулася, і її веселий голосок, кваплячи одне слово за одним, линув з відчинених дверей. Вона говорила так, наче по довгому стримуванні їй хотілося надолужити проганий час.

1 — Андрію, якби ти мав віру, то звернувся б до бога з молитвою, щоб він дав тобі любов, якої ти не відчуваєш, і молитву твою бог почув би.

2 — Ах, я думала, ви в себе,

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...1 Ха, ха, ха, Mariel

Ту саму фразу про графиню Зубову і той самий сміх уже разів із п'ять чув при сторонніх князь Андрій від своєї дружини. Він тихо увійшов до кімнати. Княгиня, товстенька, рум'янецька, з роботою в руках, сиділа в кріслі і безугавно говорила, перебираючи петербурзькі спогади і навіть фрази. Князь Андрій підійшов, погладив її по голові і спитав, чи відпочила вона з дороги. Вона відповіла й повела далі ту ж розмову.

Коляска шестериком стояла біля під'їзду. Надворі була темна осіння ніч. Кучер не бачив дишла коляски. На ґанку метушилися люди з ліхтарями. Величезний будинок горів вогнями крізь свої великі вікна. У передпокої юрмилися двірські, бажаючи попрощатися з молодим князем; у залі стояли всі домашні: Михайло Іванович, m-lle Bourienne, княжна Марія і княгиня. Князя Андрія покликали в кабінет до батька, який віч-на-віч хотів попрощатися з ним. Усі чекали на їх вихід.

Коли князь Андрій увійшов до кабінету, старий князь у старечих окулярах і в своєму білому халаті, в якому він нікого не приймав, крім сина, сидів за столом і писав. Він оглянувся.

— їдеш? — І він знову став писати.

— Прийшов попрощатися.

— Цілуй сюди,— він показав щоку,— спасибі, спасибі!

— За що ви мені дякуєте?

— За те, що не прострочуєш, за жінчину спідницю не держишся. Служба передусім. Спасибі, спасибі! — І він усе писав, так що бризки летіли з тріскучого пера.— Коли треба сказати що, кажи. Ці дві справи можу робити разом,— додав він.

— Про дружину... Мені й так совісно, що я вам її на руки залишаю...

— Що ти плетеш? Кажи, що треба.

— Коли жінці настане час народжувати, пошліть у Москву за акушером... Щоб він

тут був.

Старий князь зупинився і, ніби не розуміючи, втупив строгі очі в сина.

— Я знаю, що ніхто зарадити не може, коли природа не допоможе,— сказав князь Андрій, очевидно збентежений.— Я згоден, що з мільйону випадків один буває нещасний, але це її і моя фантазія. Їй наговорили, вона уві сні бачила, і вона боїться.

— Гм... гм...— промовив сам до себе старий князь, дописуючи.— Зроблю.

Він розчеркнув підпис, раптом швидко повернувся до сина й засміявся.

— Погана справа, га?

1 — Ні, уявіть собі, стара графиня Зубцова, з фальшивими кучерями, з фальшивими зубами, неначе знущаючись з років...

— Що погано, тату?

— Дружина! — коротко і значущо сказав старий князь.

— Я не розумію,— сказав князь Андрій.

— Та нічого не вдієш, друже мій,— сказав князь,— вони всі такі, не розженишся. Ти не бійся: нікому не скажу; а ти сам знаєш.

Він схопив сина за руку своєю кощавою маленькою кистю, струснув її, глянув просто йому в лице своїми бистрими очима, що, здавалося, наскрізь бачили людину, і знову засміявся своїм холодним сміхом.

Син зітхнув, признаючись цим зітханням у тому, що батько зрозумів його. Старий, не перестаючи складати й печатати листи, із своєю звичною швидкістю хапав і кидав сургуч, печатку та папір.

— Що вдієш? Вродлива! Я все зроблю. Ти не турбуйся,— говорив він уривчасто під час печатання.

Андрій мовчав: йому і приємно було й неприємно, що батько зрозумів його. Старий встав і дав листа синові.

— Слухай,— сказав він,— про дружину не турбуйся: що можливо зробити, те буде зроблено. Тепер слухай: листа Михайлові Іларіоновичу віддай. Я пишу, щоб він тебе в хороших місцях використовував і довго ад'ютантом не держав: погана посада! Скажи ти йому, що я його пам'ятаю і люблю. Та напиши, як він тебе прийме. Коли гарно ставитиметься, служи. Миколи Андрійовича Волконського син з ласки ні в кого не служитиме. Ну, тепер іди сюди.

Він говорив такою скоромовкою, що не закінчував половини слів, але син звик розуміти його. Він підвів сина до бюро, відкинув віко, витягнув шухляду і вийняв списаного його крупним, довгим і стислим почерком зошита.

— Мабуть, мені раніш за тебе померти. Знай, тут мої записки, їх государеві передати по моїй смерті. Тепер тут ось ломбардний білет і лист: це премія тому, хто напише історію суво-ровських воєн, Надіслати до академії. Тут мої ремарки, після мене читай для себе, матимеш користь.

Андрій не сказав батькові, що, мабуть, він проживе ще довго. Він розумів, що цього казати не треба.

— Усе виконаю, тату,— сказав він.

— Ну, тепер прощай! — Він дав поцілувати синові свою руку і обійняв його.— Пам'ятай одно, князю Андрію: коли тебе вб'ють, мені, старому, боляче буде...— Він несподівано замовк і раптом крикливим голосом заговорив далі: — а коли дізнаюся, що ти повівся не як син Миколи Волконського, мені буде... соромно! — звереснув він.

— Цього ви могли б не казати мені, тату,— усміхаючись, сказав син.

Старий замовк.

— Ще я хотів просити вас,— продовжував князь Андрій,— якщо мене вб'ють і якщо в мене буде син, не відпускайте його від себе, як я вам вчора казав, щоб він виріс у вас... будь ласка.

— Дружині не віддавати? — сказав старий і засміявся. Вони мовчки стояли один проти одного. Бистрі очі старого

просто були спрямовані в очі сина. Щось здригнулося в нижній частині обличчя старого князя.

— Попрощалися... іди! — раптом сказав він.— Іди! — крикнув він сердито й голосно, відчиняючи двері кабінету.

— Що таке, що? — питали княгиня і княжна, побачивши князя Андрія і постать старого в білому халаті, без парика і в старечих окулярах, який на хвилину виставився і кричав сердитим голосом.

Кнп Андрій зітхнув і нічого не відповів.

— Ну,— сказав він, звернувшись до дружини, і це "ну" звучало холодною насмішкою, неначе він казав: "тепер проробляйте ви свої штуки".

— André, déjà? 1 — сказала маленька княгиня, бліднучи і з острахом дивлячись на чоловіка.

Він обняв її. Вона зойкнула і впала непритомною на його плече.

Він обережно одвів плече, на якому вона лежала, заглянув у її обличчя і лагідно посадив її в крісло.

— Adieu, Marie2,— сказав він тихо до сестри, поцілувався з нею рука в руку і швидкими кроками вийшов з кімнати.

Княгиня лежала в кріслі, m-lle Бур'ен терла їй скроні. Княжна Марія, підтримуючи невістку, з заплаканими чудовими очима, все ще дивилася в двері, в які вийшов князь Андрій, і хрестила його. З кабінету лунали, як постріли, часто повторювані сердиті звуки старечого сякання. Тільки-но князь Андрій вийшов, двері кабінету швидко відчинилися і виглянула сувора постать старого в білому халаті.

— Поїхав? Ну й добре,— сказав він, сердито подивившись на непритомну маленьку княгиню, докірливо похитав головою і грюкнув дверима.

1 — Андрію, що, вже?

2 — Прощай, Машо,

jjj ЧАСТИНА ДРУГА lj

т

жовтні 1805 року російські війська займали села та міста ерцгерцогства Австрійського, і ще нові полки приходили з Росії і, обтяжуючи постоем населення,

розташовувались біля фортеці Браунау. В Браунау була головна квартира головнокомандуючого Кутузова.

Одинадцятого жовтня 1805 року один із щойно прибулих під Браунау піхотних полків, чекаючи огляду головнокомандуючого, стояв за півмилі від міста. Незважаючи на неросійську місцевість і обстановку (фруктові сади, кам'яні огорожі, черепичні дахи, видні вдалині гори, на неросійський народ, який з цікавістю дивився на солдатів), полк мав такий самий вигляд, який мав усякий російський полк, готуючись до огляду де-небудь в середині Росії.

З вечора, на останньому переході, було одержано наказ, що головнокомандуючий оглядатиме полк на поході. Хоч слова наказу і здалися неясними полковому командирові і виникло питання, як розуміти слова наказу: в похідній формі чи ні? ~ в раді батальйонних командирів було вирішено представити полк у парадній формі на тій підставі, що завжди краще перекланя-тися, ніж недокланятися. І солдати, після тридцятиверстного переходу, не склепляли очей, цілу ніч лагодилися, чистились; ад'ютанти й ротні розраховували, відчисляли; і на ранок полк, замість розтягнутої, безладної юрми, якою він був напередодні на останньому переході, являв собою струнку масу в дві тисячі людей, з яких кожен знав своє місце, свою справу, з яких на кожному кожен гудзичок і поясок були на своєму місці і блищали чистотою. Не тільки зовнішнє було справне, а якби забажалося головнокомандуючому заглянути під мундири, то на кожному він побачив би чисту сорочку і в кожному ранці знайшов би узаконену кількість речей, "шильце і мильце", як кажуть солдати. Була лише одна річ, щодо якої ніхто не міг бути спокійним. Це було взуття. Більше як у половини людей чоботи були подрані. Але це сталося не з вини полкового командира, бо, незважаючи на неодноразові вимоги, йому не було видано товару від австрійського відомства, а полк пройшов тисячу верст.

Полковий командир був літній, сангвінічний, з сивуватими вже бровами й бакенбардами генерал, опасистий і широкий більше від грудей до спини, ніж від одного плеча до другого. На ньому був новісінький, із злежаними складками мундир і густі золоті еполети, які ніби не донизу опускали, а піднімали вгору його гладкі плечі. Полковий командир мав вигляд людини, яка щасливо здійснює одну з найурочистіших справ життя. Він походжав перед строєм і, походжаючи, подригував за кожним кроком, трошки згинаючись у спині. Видно було, що полковий командир милується своїм полком, тішиться ним, і що всі його сили душевні заповнені тільки полком; але, незважаючи на те, його подригуюча хода неначе говорила, що, крім воєнних інтересів, у душі його чимале місце посідають інтереси громадського побуту і жіноцтво.

— Ну, батечку Михайле Митровичу,— звернувся він до одного батальйонного командира (батальйонний командир, усміхаючись, подався вперед; видно було, що вони були щасливі),— дізнались сьогодні вночі почім фунт лиха. Проте, здається, нічого, полк не з поганих... Га?

Батальйонний командир зрозумів веселу іронію і засміявся.

— І на Царициному Лузі з поля не прогнали б.

— Що? — сказав командир.

У цей час на дорозі з міста, по якій розставлено було махальних, з'явилися два вершники. Це були ад'ютант і козак, який їхав ззаду.

Ад'ютанта було прислано з головного штабу потвердити полковому командирові те, що було сказано невиразно в учорашньому наказі, а саме — що головнокомандуючий хотів бачити полк цілком у тому самому стані, в якому він ішов — у шинелях, у чохлах, без усякого підготування.

До Кутузова напередодні прибув член гофкрігсрата з Відня з пропозиціями й вимогами іти якнайшвидше на з'єднання з армією ерцгерцога Фердинанда та Мака, і Кутузов, не вважаючи вигідним це з'єднання, в числі інших доказів на користь своєї думки мав намір показати австрійському генералові той сумний стан, в якому приходили війська з Росії. З цією метою він і хотів виїхати назустріч полкові, так що, чим гірше було б становище полку, тим приємніше було б це головнокомандуючому. Хоч ад'ютант і не знав цих подробиць, проте він передав полковому командирові неодмінні вимоги головнокомандуючого, щоб люди були в шинелях і в чохлах і що в противному разі головнокомандуючий буде незадоволений.

Вислухавши ці слова, полковий командир опустив голову, мовчки ривком підняв плечі і сіангвінічним жестом розвів руками.

— Наробили діла! — промовив він. — От я вам казав, Михайле Митровичу, що на поході, то в шинелях, — докірливо звернувся він до батальйонного командира. — Ах, боже мій! — додав він і рішуче виступив уперед. — Панове ротні командири! — крикнув він голосом, звичним до команди. — Фельдфебелів!.. Чи скоро завітають? — звернувся він до приїжджого ад'ютанта з виразом шанобливої чемності, що очевидно стосувалася особи, про яку йшлося.

— Через годину, я гадаю.

— Встигнемо переодягти?

— Не знаю, генерале...

Полковий командир сам підійшов до рядів і розпорядився переодягатися знову в шинелі. Ротні командири розбіглися по ротах, фельдфебелі заметушилися (шинелі були не зовсім справні), і в ту ж мить заколивалися, розтяглися і гомоном загуділи досі правильні, мовчазні чотирикутники. З усіх боків відбігали й підбігали солдати, підкидали ззаду плечем, через голову перетягали ранці, знімали шинелі і, високо піднімаючи руки, втягали їх у рукави.

За щогодини все знову стало на своє місце, тільки чотирикутники зробилися сірими з чорних. Полковий командир знову подригуючою ходою вийшов перед полк і здалеку оглянув його.

— А це що? що це? — вигукнув він, зупиняючись. — Командира третьої роти!..

— Командир третьої роти до генерала! командира до генерала, третьої роти до командира!.. — залунали голоси по рядах, і ад'ютант побіг розшукувати офіцера, який забарився.

Коли звуки старанних голосів, що перебріхували, вигукуючи вже "генерала до

третьої роти", дійшли за призначенням, викликаний офіцер з'явився з-за роти і, хоч був він людиною вже літньою і не мав звички бігати, риссю попростував, незграбно зашпортовуючись носками, до генерала. Капітанове обличчя виявляло неспокій школяра, якому кажуть відповісти невивчений урок. На червоному (очевидно від нездержливості) обличчі виступали плями, і рот не знаходив положення. Полковий командир з ніг до голови оглядав капітана, поки він, захекавшись, підходив, у міру наближення стримуючи крок.

— Ви скоро людей у сарафани повбираєте! Це що? — крикнув полковий командир, виставляючи нижню щелепу й показуючи в рядах третьої роти на солдата в шинелі кольору фабричного сукна, що відрізнялась від інших шинелей. — Самі де були? Очікується головнокомандуючий, а ви відходите від свого місця? Га?.. Я вас навчу, як на огляд солдатів у козакини одягати!.. Га?

Ротний командир, не зводячи рчей з начальника, все дужче й дужче притискав свої два пальці до козирка, наче тільки в цьому притисканні він вбачав свій порятунок.

— Ну, чого ж ви мовчите? Хто в вас там за вецгерця вбраний? — суворо жартував полковий командир.

— Ваше превосходительство...

— Ну, що "ваше превосходительство"? Ваше превосходительство! Ваше превосходительство! А що ваше превосходительство — нікому не відомо.

— Ваше превосходительство, це Долохов, розжалуваний... — сказав тихо капітан.

— Що, він у фельдмаршали, чи що, розжалуваний, чи в солдати? А солдат, то повинен бути одягнений, як усі, за формою.

— Ваше превосходительство, ви самі дозволили йому в поході.

— Дозволив? Дозволив? Ось ви завжди так, молоді люди, — сказав полковий командир, заспокоюючись трохи. — Дозволив? Вам що-небудь скажеш, а ви й... — Полковий командир помовчав. — Вам що-небудь скажеш, а ви й... — Що? — сказав він, знову спалахнувши. — Одягніть людей пристойно...

І полковий командир, оглядаючись на ад'ютанта, своєю по-дригуючою ходою рушив до полку. Видно було, що його роздратовання йому самому сподобалось і що він, пройшовши по полку, хотів ще знайти привід для свого гніву. Обірвавши одного офіцера за невичищений знак, другого за неправильність ряду, він підійшов до третьої роти.

— Я-а-ак стоїш? Де нога? Нога де? — закричав полковий командир з виразом страждання в голосі, ще чоловік за п'ять не доходячи до Долохова, одягненого в синювату шинель.

Долохов повільно вирівняв зігнуту ногу і просто, своїм ясним і зухвалим поглядом, подивився в обличчя генералові.

— Чому синя шинель? Геть!.. Фельдфебель! Переодягти його... паску... — Він не встиг доказати.

— Генерале, я зобов'язаний виконати накази, але не зобов'язаний терпіти... — квапливо сказав Долохов.

— В строю без балачок! Без балачок, без балачок!..

— Не зобов'язаний терпіти образи,— голосно, звучно доказав Долохов.

Очі генерала і солдата зустрілися. Генерал замовк, сердито відтягаючи донизу тугого шарфа.

— Звольте. переодягнутись, прошу вас,— сказав він, відходячи.

II

— Іде! — вигукнув у цей час махальний.

Полковий командир, почервонівши, підбіг до коня, тремтячими руками взявся за стремено, перекинув тіло, вмоствився, вийняв шпагу і з щасливим, рішучим обличчям, набік розкривши рота, приготувався крикнути. Полк стрепенувся, як стріпується птах, опраляючи пір'я, і завмер.

— Стру-у-унко! — закричав полковий командир голосом, що приголомшує душу, радісним для себе, суворим щодо полку і привітним щодо начальника, який під'їжджав.

Широким, обсадженим деревами, великим небрукованим шляхом, стиха погуркуючи ресорами, швидкою риссю їхала висока блакитна віденська коляска цугом. За коляскою їхали почет і конвой кроатів. Біля Кутузова сидів австрійський генерал у чудному, серед чорних російських, білому мундирі. Коляска зупинилася перед полком. Кутузов і австрійський генерал про щось тихо розмовляли, і Кутузов злегка усміхнувся, важко опускаючи ногу з підніжки, наче й не було цих двох тисяч людей, що не дихаючи дивились на нього й на полкового командира.

Пролунав вигук команди, знову полк, брязкаючи, здригнувся, роблячи на караул. У мертвій тиші почувся кволий голос головнокомандуючого. Полк гаркнув: "Здравія бажаємо, ваше го-го-го-ство!" І знову все завмерло. Спочатку Кутузов стояв на одному місці, поки полк просувався; потім Кутузов поруч з білим генералом, пішки, у супроводі почту, став ходити по рядах.

З того, як полковий командир салютував головнокомандуючому, впиваючись у нього очима, витягаючись і підбираючись, як нахилений уперед ходив за генералами по рядах, ледве стримуючи подригування, як підскакував за кожним словом і порухом головнокомандуючого,— видно було, що він виконував свої обов'язки підлеглого ще з більшою насолодою, ніж обов'язки начальника. Полк, внаслідок строгості та дбайливості полкового командира, був у чудовому стані порівняно до інших, які приходили в той час до Браунау. Відсталих та хворих було лише двісті сімнадцять чоловік. І все було справне, крім взуття.

Кутузов пройшов по рядах, зрідка зупиняючись і кажучи по кілька привітних слів офіцерам, яких він знав по турецькій війні, а іноді й солдатам. Поглядаючи на взуття, він кілька разів сумно похитував головою і показував на нього австрійському генералові з таким виразом, начебто нікому не докоряв за це, але не міг не бачити, як це погано. Полковий командир щоразу при цьому забігав уперед, боячись пропустити слово головнокомандуючого щодо полку. Позад Кутузова, на такій відстані, що всяке стиха промовлене слово могло бути почутим, йшло чоловік двадцять почту. Пани з почту розмовляли між собою й інколи сміялися. Найближче за головнокомандуючим ішов

вродливий ад'ютант. Це був князь Волконський. Поруч з ним ішов його товариш Несвицький, високий штаб-офіцер, надзвичайно товстий, з добрим, усміхненим гарним обличчям і вологими очима. Несвицький ледве стримувався від сміху, що його збуджував чорнуватий гусарський офіцер, ідучи поруч з ним. Гусарський офіцер, не усміхаючись, не змінюючи виразу застиглих очей, з серйозним обличчям дивився на спину полкового командира і передражнявав кожен його рух. Щоразу, як полковий командир здригався й нахилився вперед, цілком так само, точнісінько так само здригався й нахилився вперед гусарський офіцер. Несвицький сміявся і штовхав інших, щоб вони дивилися на витівника.

Кутузов ішов повільно і мляво повз тисячі очей, які викочувались із своїх орбіт, стежачи за начальником. Порівнявшись із третьою ротою, він раптом зупинився. Почет, не передбачаючи цієї зупинки, мимоволі наштовхнувся на нього.

— А, Тимохін! — сказав головнокомандуючий, впізнаючи капітана з червоним носом, який постраждав за синю шинель.

Здавалося, не можна було витягтися більше того, як витягався Тимохін тоді, коли полковий командир робив йому зауваження. Але в цю хвилину звертання до нього головнокомандуючого капітан витягся так, що, здавалося, якби подивився 'на нього головнокомандуючий ще якийсь час, капітан не витримав би; і тому Кутузов, видно, зрозумівши його становище й бажаючи, навпаки, всякого добра капітанові, квапливо одвернувся. По пухлому, спотвореному раною обличчю Кутузова майнула ледве помітна усмішка.

— Ще ізмайловський товариш, — сказав він. — Хоробрий офіцер! Ти задоволений з нього? — спитав Кутузов полкового командира.

І полковий командир, відбиваючись, як у дзеркалі, невидимо для себе, в гусарському офіцерові, здригнувся, підійшов вперед і відповів:

— Дуже задоволений, ваше високопревосходительство.

— Ми всі не без дошкульних місць, — сказав Кутузов, усміхаючись і відходячи від нього. — В нього була прихильність до Бахуса.

Полковий командир злякався, чи не винен він у цьому, і нічого не відповів. Офіцер у цю хвилину помітив обличчя капітана з червоним носом і підтягненим животом, і так вдало передражнив його обличчя й позу, що Несвицький не міг стримати сміху. Кутузов обернувся. Видно було, що офіцер міг надавати своєму обличчю виразу, якого хотів: в ту хвилину, як Кутузов обернувся, офіцер встиг зробити гримасу, а слідом за т\$ш прибрати найсерйознішого, шанобливого й невинного виразу.

Третя рота була останньою, і Кутузов замислився, видно, пригадуючи щось. Князь Андрій виступив із почту і по-французькому тихо сказав:

— Ви наказали нагадати про розжалуваного Долохова в цьому полку.

— Де тут Долохов? — спитав Кутузов.

Долохов, уже переодягнений у солдатську сіру шинель, не дожидався, щоб його викликали. Струнка постать білявого з ясними блакитними очима солдата вийшла з строю. Він підійшов до головнокомандуючого і зробив на караул.

— Претензія? — трохи насупившись, спитав Кутузов.

— Це Долохов,— сказав князь Андрій.

— А! — сказав Кутузов.— Сподіваюся, ця наука тебе виправить, служи добре. Государ ласкавий. І я не забуду тебе, якщо ти заслужиш.

Блакитні ясні очі дивилися на головнокомандуючого так само зухвало, як і на полкового командира, неначе своїм виразом розриваючи завісу умовності, що відділяла так далеко головнокомандуючого від солдата.

— Про одно прошу, ваше високопревосходительство,— сказав він своїм звучним, твердим, неквапливим голосом.— Прошу дати мені нагоду загладити мою провину і довести мою відданість государеві імператору і Росії.

Кутузов одвернувся. На обличчі в нього промайнула така сама усмішка очей, як і тоді, коли він одвернувся від капітана Тимохіна. Він одвернувся і скривився, неначе хотів показати цим, що все, що йому сказав Долохов, і все, що він міг сказати йому, він давно, давно знає, що все це вже надокучило йому і що все це зовсім не те, що треба. Він одвернувся й попрямував до коляски.

Полк розібрався ротами й вирушив до призначених квартир недалеко від Браунау, де сподівався взутися, одягтися й відпочити після важких переходів.

— Ви на мене не в претензій, Прохоре Гнатовичу? — спитав полковий командир, об'їжджаючи третю роту, що просувалася до місця, і під'їжджаючи до капітана Тимохіна, який ішов попереду роти. Обличчя полкового командира виявляло після щасливо відбутого огляду невгамовну радість.— Служба царська... не можна... іноді в строю обірвеш... Сам попрошу пробачення перший, ви мене знаєте... Дуже дякував! — І він простягнув руку ротному.

— Годі-бо, генерале, та чи смію ж я! — відповів капітан, червоніючи носом, усміхаючись і відкриваючи усмішкою недостачу двох передніх зубів, вибитих прикладом під Ізмаїлом.

— Та панові Долохову перекажіть, що я його не забуду, щоб він був спокійний. Та скажіть, будь ласка, я все хотів спитати, що він, як тримає себе? І все...

— По службі дуже справний, ваше превосходительство... але характер...— сказав Тимохін.

— А що, що характер? — спитав полковий командир.

— Находить, ваше превосходительство, днями,— розповідав капітан,— то і розумний, і вчений, і добрий. А то звір. У Польщі вбив жида, ви знаєте...

— Авжеж, авжеж,— сказав полковий командир,— усе ж треба пожаліти молодика в нещасті. Адже великі зв'язки... То ви тее...

— Слухаю, ваше превосходительство,— сказав Тимохін, усмішкою даючи відчуття, що він розуміє начальникові бажання.

— Авжеж, авжеж.

Полковий командир розшукав у рядах Долохова і притримав коня.

— До першого бою — еполети,— сказав він йому. Долохов оглянувся, нічого не сказав і не змінив виразу свого

глузливо-усміхненого рота.

— Ну, от і гаразд,— вів далі полковий командир.— Людям по чарці горілки від мене,— додав він так, щоб солдати чули.— Дякую всім! Хвалити бога! — І він, випередивши роту, під'їхав до іншої.

— Що ж, він, далебі, хороша людина, з ним служити можна,— сказав Тимохін до субалтерн-офіцера, який ішов біля нього.

— Одно слово, чирвовий!., (полкового командира називали чирвовим королем),— сміючись, сказав субалтерн-офіцер.

Втішний настрій начальства після огляду перейшов і до солдатів. Рота йшла весело. З усіх боків перемовлялися солдатські голоси.

— Чому ж казали — Кутузов сліпий на око?

— Авжеж! Таки не бачить...

— Не... брат, зіркіший за тебе. Чоботи й онучі — все оглянув...

— Як він, братіку ти мій, гляне мені на ноги... ну! думаю...

— А той другий, австріяк, що з ним був, наче крейдою вимазаний. Як борошно, білий. От, десь, певне, амуніцію чистять!

— Що, Федешоу!.. казав він, чи ні, коли страження почнуться? ти ближче стояв? Говорили все, у Брунові сам Бунапарте стоїть.

— Бунапарте стоїть! ач, бреше, дурень! Чого не знає! Тепер пруссак бунтує. Австріяк його, значить, втихомирює. Як він замириться, тоді і з Бунапартом війна почнеться. А то, каже, у Брунові Бунапарте стоїть! Відразу й видно, що дурень. Ти слухай більше.

— Ач чорти квартир'єри! П'ята рота, дивись, уже в село звертає, вони кашу зварять, а ми ще до місця не дійдемо.

— Дай сухарика, чорт.

— А тютюну он учора дав? То ж то, брат. Ну, на, бог з тобою.

— Хоч би привал зробили, а то ще верст із п'ять пропремо не ївши.

— Ото любо було, як німці нам коляски подавали. їдеш собі: здорово!

— А тут, братіку, народ зовсім знавіснілий почався. Там усе неначе поляк був, все-таки російської корони; а нині, брат, поспіль німець почався.

— Співаки, вперед! — пролунав вигук капітана.

І перед роту з різних рядів вибігло чоловік з двадцять. Ба-рабанщик-заспівувач обернувся лицем до співаків і, махнувши рукою, затягнув протяглу солдатську пісню, що починалася: "Не заря ли, солнышко занималося..." і закінчувалася словами: "То-то, братцы, будет слава нам с Каменским отцом..." Пісню цю було складено в Туреччині і співано тепер в Австрії, з тією лише зміною, що на місце "Каменским отцом" вставляли слова "Кутузовым отцом".

Відірвавши по-солдатському ці останні слова і махнувши руками, наче він кидав щось на землю, барабанщик, сухий і гарний солдат літ сорока, строго оглянув солдатів-співаків і зажмурився. Потім, переконавшись, що всі очі спрямовані на нього, він неначе обережно підняв обома руками якусь невидиму коштовну річ над головою,

потримав її так кілька секунд і раптом одчайдушно кинув її:

Ах, вы, сени мои, сени!

"Сени новые мои..."— підхопили двадцять голосів, і ложечник, незважаючи на тягар амуніції, жваво вискочив уперед і пішов задки перед ротою, поводячи плечима і погрожуючи комусь ложками. Солдати, в такт пісні розмахуючи руками, йшли просторим кроком, мимоволі потрапляючи в ногу. З-позад роти почулось торохтіння коліс, похрускування ресор і кінський тупіт. Кутузов із почтом повертався до міста. Головнокомандуючий дав знак, щоб люди продовжували йти вільно, і він і весь його почет виявили на своїх обличчях задоволення, почувши спів і побачивши танцюючого солдата і всіх солдатів роти у веселому і жвавому марші. У другому ряду, з правого флангу, з якого коляска обганяла роти, мимоволі впадав у око голубоокий солдат, Долохов, який особливо моторно і граціозно йшов у такт пісні й дивився на обличчя проїжджих з таким виглядом, наче він жалів усіх, хто не йшов у цей час із ротою. Гусарський корнет з почту Кутузова, який передражнявав полкового командира, відстав від коляски й під'їхав до Долохова.

Гусарський корнет Жерков один час у Петербурзі належав до того буйного товариства, в якому верховодив Долохов. За кордоном Жерков зустрів Долохова солдатом, але не вважав за потрібне впізнати його. Тепер, після розмови Кутузова з розжалуваним, він з радістю старого друга звернувся до нього:

— Друже любий, ти як? — сказав він під звуки пісні, рівняючи крок свого коня з кроком роти.

— Як я? — відповів холодно Долохов,— як бачиш.

Бадьора пісня надавала особливого значення тону невимушеної веселості, з якою говорив Жерков, і нарочитої холодності відповідей Долохова.

— Ну, як ладнаєш з начальством? — спитав Жерков.

— Нічого, гарні люди. Ти як у штаб проліз?

— Прикомандированим, чергую. Вони помовчали.

"Выпускала сокола да из правова рукава",— говорила пісня, мимоволі викликаючи бадьоре, веселе почуття. Розмова їхня, певне, була б іншою, якби вони розмовляли не під звуки пісні.

— Чи правда, що австрійців побили? — спитав Долохов.

— А дідько їх знає, кажуть.

— Я радий,— відповів Долохов коротко й ясно, як того вимагала пісня.

— Що ж, приходить до нас коли ввечері, у фараона зіграєш,— сказав Жерков.

— Чи у вас грошей багато завелось?

— Приходить.

— Не можна. Зарікся. Не п'ю і не граю, поки не підвищать.

— Та що ж, до першого бою...

— Там видно буде. Знову вони помовчали.

— Ти заходь, коли чого треба, все ж у штабі допоможуть...— сказав Жерков.

Долохов усміхнувся.

Ти краще не турбуйся. Мені чого треба, я не проситиму, сам візьму.

— Та чого ж, я так...

— Ну, і я так.

— Протавай.

— Бувай здоровий...

...И високо, и далеко, На родиму сторону...

Жерков торкнув острогами-коня, який гарячився і разів зо три перебрав ногами, не знаючи, з якої почати, приладнався й помчав, випереджаючи роту й наздоганяючи коляску, теж у такт пісні.

Повернувшись з огляду, Кутузов у супроводі австрійського генерала пройшов до свого кабінету і, гукнувши ад'ютанта, сказав подати собі деякі папери, що стосувалися стану прибуваючих військ, та листи, одержані від ерцгерцога Фердинанда, який начальствував над передовою армією. Князь Андрій Волконський з цими паперами увійшов до кабінету головнокомандуючого. Перед розкладеним на столі планом сидів Кутузов і австрійський член гофкрігсрату.

— А!..— сказав Кутузов, оглядаючись на Волконського, неначе цим словом запрошуючи ад'ютанта почекати, і продовжував по-французькому почату розмову.

— Я кажу лише одно, генерале,— казав Кутузов з приємною добірністю висловів та інтонацій, що заставляли вслухатися в кожне неквапливо сказане слово. Видно було, що Кутузов і сам з задоволенням слухав себе.— Я лише одно кажу, генерале, що якби справа залежала від мого особистого бажання, то волю його величності імператора Франца давно було б виконано. Я давно вже приєднався б до ерцгерцога. І вірте моїй честі, що для мене особисто передати вище начальство над армією більш за мене обізнаному і вправному генералові, на яких така багата Австрія, і скласти з себе всю цю тяжку відповідальність, для мене особисто було б утіхою. Та обставини бувають сильніші за нас, генерале.

І Кутузов усміхнувся з таким виразом, неначе він казав: "Ви маєте повне право не вірити мені, і навіть мені цілком однаково, вірите ви чи ні, але ви не маєте приводу сказати мені це. І в цьому ось уся справа".

Австрійський генерал мав незадоволений вигляд, але не міг не в тому ж тоні відповісти Кутузову.

— Навпаки,— сказав він буркотливим і сердитим тоном, що так суперечив приємному значенню вимовлюваних слів,— навпаки, його величність високо цінує участь вашого превосходительства в загальній справі; але ми гадаємо, що теперішня затримка позбавляє славні російські війська та їх головнокомандуючих тих лаврів, які вони звикли пожинати в битвах,— закінчив він явно приготовану фразу.

Кутузов уклонився, не змінюючи усмішки.

— А я ось переконаний і, маючи підставу в останньому листі, яким мене вшанував його високість ерцгерцог Фердинанд, гадаю, що австрійські війська під начальством такого вправного помічника, яким є генерал Мак, тепер уже здобули справжню перемогу і не потребують більш нашої допомоги,— сказав Кутузов.

Генерал насупився. Хоч і не було певних вістей про поразку австрійців, але було надто багато обставин, що потверджували загальні невігідні чутки; і тому припущення Кутузова про перемогу австрійців було вельми схоже на глузування. Але Кутузов лагідно усміхався все з тим же виразом, який говорив, що він має право думати так. Справді, останній лист, якого він одержав з армії Мака, сповіщав його про перемогу і про найвигідніше стратегічне положення армії.

— Дай-но сюди цього листа,— сказав Кутузов, звертаючись до князя Андрія.— Ось, будь ласка, подивіться,— і Кутузов з глузливою усмішкою на кінцях губ прочитав по-німецьки австрійському генералові ось таке місце з листа ерцгерцога Фердинанда: "Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vortheil, auch von beiden Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau tibersetzen, uns auf seine Communications-Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren und dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treue Alliirte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise den Zeitpunkt, wo die Kaiserlich-Russische Armee ausgerüstet sein wird, muthig entgegenharren, und sodann leicht gemeinschaftlich die Möglichkeit finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient"¹.

Кутузов тяжко зітхнув, закінчивши цей період і уважно й привітно подивився на члена гофкрісрату.

— Але ви знаєте, ваше превосходительство, мудре правило, яке наказує припускати гірше,— сказав австрійський генерал, видно, бажаючи закінчити з жартами і приступити до справи.

Він незадоволено оглянувся на ад'ютанта.

— Пробачте, генерале,— перебив його Кутузов і теж повернувся до князя Андрія.— Ось що, голубе мій, візьми ти всі донесення від наших лазутчиків у Козловського. Ось два листи від графа Ностица, ось лист від його високості ерцгерцога Фердинанда, ось іше,— сказав він, подаючи йому кілька паперів.— І з усього цього чистенько, французьке[^] мовою, склади мемо-randum², записочку для видимості всіх тих вістей, які ми про дії австрійської армії мали. Ну, так ось, і подай його превосходительству.

Князь Андрій нахилив голову на знак того, що зрозумів з

¹ "Ми маємо цілком зосереджені сили, близько 70 000 чоловік, так що ми можемо атакувати й розбити ворога в разі переправи його через Лех. Тому що ми вже володіємо Ульмом, ми можемо вдержувати за собою вигоду командування обома берегами Дунаю, отже, першої-ліпшої хвилини, в разі якщо ворог не перейде через Лех, переправитися черз Дунай, кинутись на його комунікаційну лінію, нижче перейти назад через Дунай і ворогові, якщо він надумає повернути всю свою силу на наших вірних союзників, не дати здійснити його наміру. Таким чином ми бадьоро чекатимемо на час, коли імператорська російська армія цілком приготується, і потім разом легко внайдемо можливість уготувати ворогові долю, на яку він заслуговує".

2 промеморійку,

перших слів не тільки те, що було сказано, а й те, що бажав би сказати йому Кутузов. Він зібрав папери і, вклонившись загальним поклоном, тихо ступаючи по килиму, вийшов у приймальню.

Незважаючи на те, що ще не багато часу минуло відтоді, як князь Андрій залишив Росію, він дуже змінився за цей час. У виразі його обличчя, в рухах, у ході майже не було помітно колишньої вдаваності, втоми та лінощів; він мав вигляд людини, що не має часу думати про враження, яке вона справляє на інших, і заклопотаної справою приємною і цікавою. Обличчя його виявляло більше задоволення з себе і з навколишніх; усмішка і погляд його були веселіші і привабливіші.

Кутузов, якого він наздогнав ще в Польщі, зустрів його дуже привітно, обіцяв йому не забувати його, вирізняв з-між інших ад'ютантів, брав з собою до Відня й давав серйозніші доручення. З Відня Кутузов писав своєму старому товаришеві, батькові князя Андрія:

"Ваш син,— писав він,— надію подає бути офіцером визначним своєю роботою, твердістю і старанністю. Я вважаю себе щасливим, маючи під рукою такого підлеглого".

У штабі Кутузова, між товаришами по службі і взагалі в армії, князь Андрій, так само як і в петербурзькому вищому світі, мав дві цілком протилежні репутації. Одні, менша частина, визнавали князя Андрія чимсь відмінним від себе і від усіх інших людей, чекали від нього великих успіхів, слухали його, захоплювались ним і наслідували його; і з цими, людьми князь Андрій був простим і приємним. Другі, більшість, не любили князя Андрія, вважали його за бундючну, холодну і неприємну людину. Але з цими людьми князь Андрій умів поставити себе так, що його поважали і навіть боялися.

Вийшовши до приймальні з кабінету Кутузова, князь Андрій з паперами підійшов до товариша, чергового ад'ютанта Козловського, який з книгою сидів біля вікна.

— Ну, що, князю? — спитав Козловський.

— Наказано скласти записку, чому не йдемо вперед.

— А чому?

Князь Андрій знизав плечима.

— Нема звістки від Мака? — спитав Козловський.

— Нема.

— Якби правда, що він розбитий, то прийшла б звістка.

— Можливо,— сказав князь Андрій і рушив до вихідних дверей; але в ту ж хвилину назустріч йому, грюкнувши дверима, швидко ввійшов до приймальні високий, очевидно приїжджий, австрійський генерал у сюртуку і з орденом Марії-Терезії на шії; голова в нього була зав'язана чорною хустиною. Князь Андрій зупинився.

— Генерал-аншеф Кутузов? — швидко промовив приїжджий генерал з різкою німецькою вимовою, оглядаючись на обидва боки і без зупинки проходячи до дверей кабінету.

— Генерал-аншеф занятий,— сказав Козловський, квапливо підходячи до невідомого генерала й загороджуючи йому дорогу до дверей.— Як накажете доповісти?

Невідомий генерал презирливо оглянувся згори вниз на невисокого на зріст Козловського, неначе дивуючись, що його можуть не знати.

— Генерал-аншеф занятий,— спокійно повторив Козловський.

Генералове обличчя нахмурилось, губи його сіпнулися й затремтіли. Він вийняв записну книжку, швидко начеркав щось олівцем, вирвав аркушика, віддав, швидкими кроками підійшов до вікна, кинув своє тіло на стілець і оглянув присутніх у кімнаті, наче питаючи: чого вони на нього дивляться? Потім генерал підвів голову, витягнувши ший, мовби збираючись щось сказати, але зараз же, ніби починаючи недбало мугикати, зробив чудний звук, який ту ж мить урвався. Двері кабінету відчинились, і на порозі з'явився Кутузов. Генерал із зав'язаною головою, немов тікаючи від небезпеки, нагнувшись, великими швидкими кроками худих ніг підійшов до Кутузова.

— Vous voyez le malheureux Mack1,— промовив він зривистим голосом.

Кутузов стояв у дверях кабінету, і його обличчя якусь часинку зоставалося зовсім нерухомим. Потім по ньому, як хвиля, пробігла зморшка, лоб розгладився; він поважливо нахилив голову, заплющив очі, мовчки пропустив повз себе Мака і сам за собою зачинив двері.

Чутка, яка вже поширилася раніш, про те, що розбито австрійців і що здалася вся армія під Ульмом, виявлялось, була правдива. Через півгодини уже в різних напрямках було розіслано ад'ютантів з наказами, які свідчили, що незабаром і російські війська, досі не діявши, повинні будуть зустрітися з ворогом.

Князь Андрій був одним з тих небагатьох офіцерів у штабі, які вбачали свій головний інтерес у загальному перебігу воєнної справи. Побачивши Мака і почувши подробиці його поразки, він зрозумів, що половину кампанії програно, зрозумів усю трудність становища російських військ і виразно уявив собі те, що чекає армію, і ту роль, яку він повинен буде відігравати в ній. Думка про осоромлення самовпевненої Австрії і про те, що через тиждень, можливо, доведеться йому побачити і взяти участь у зіткненні, вперше після Суворова, росіян з французами, мимо його волі викликала в нього ХЕИЛЮЮЧЕ радісне почуття. Але він боявся генія Бонапарта, який міг виявитися сильнішим за всю хоробрість російських військ, і разом з тим не міг припустити ганьби для свого героя.

Схвилюваний і роздратований цими думками, князь Андрій пішов до своєї кімнати, щоб написати батькові, якому він писав щодня. Він зустрівся в коридорі із своїм сусідом по кімнаті

1 — Ви бачите нещасного Мака,

Несвицьким і жартівником Жерковим; вони, як завжди, з чогось сміялися.

— Чого ти такий похмурий? — спитав Несвицький, помітивши бліде з блискучими очима обличчя князя Андрія.

— Веселитись нема чого,— відповів Волконський.

У той час, як князь Андрій зійшовся з Несвицьким і Жерковим, з другого боку

коридора назустріч їм ішли Штраух, австрійський генерал, що був при штабі Кутузова для нагляду за продовольством російської армії, і член гофкрігсрату, які приїхали напередодні. В широкому коридорі було доволі місця, щоб генерали могли вільно розминутися з трьома офіцерами; але Жерков, відштовхуючи рукою Несвицького, задиханим голосом промовив:

— Ідуть!., ідуть!., відійдіть набік, дорогу! будь ласка, дорогу!

Генерали проходили з виглядом людей, які бажають уникнути обтяжливих почестей. На обличчі в жартівника Жеркова з'явилася раптом дурна усмішка радості, якої він ніби не міг стримати.

— Ваше превосходительство,— сказав він по-німецькому, виступивши вперед і звертаючись до австрійського генерала.— Маю честь поздоровити.

Він нахилив голову і незграбно, як діти, що вчаться танцювати, став розшаркуватись то однією, то другою ногою.

Генерал, член гофкрігсрату, суворо оглянувся на нього; але помітивши серйозність дурної усмішки, не міг відмовити у хвилинній увазі. Він прищурився, показуючи, що слухає.

— Маю честь поздоровити, генерал Мак приїхав, зовсім здоровий, тільки трохи тут забився,— додав він, сяючи усмішкою і показуючи на свою голову.'

Генерал насупився, одвернувся й пішов далі.

— Gott, wie naiv!1 — сказав він сердито, відійшовши кілька кроків.

Несвицький з реготом обійняв князя Андрія, але Волконський, ще більш збліднувши, із злим виразом на обличчі, відштовхнув його і звернувся до Жеркова. Те нервово роздратовання, яке в нього викликали Маків вигляд, звістка про його поразку і думки про те, що чекає російську армію, знайшло собі вихід в озлобленні на недоречний жарт Жеркова.

— Коли ви, шановний добродію,—заговорив він гостро, з легким тремтінням нижньої щелепи,— хочете бути блазнем, то я вам не можу цього заборонити; але заявляю вам, що коли ви насмілитесь вдруге скомороха з себе Строїти в моїй присутності, то я вас навчу, як поводитись.

Несвицький і Жерков були такі здивовані з цього спалаху, що мовчки, витріщивши очі, дивились на Волконського.

і — Боже, який наївний!

— Що ж, я поздоровив тільки,— сказав Жерков.

— Я не жартую з вами, звольте мовчати! — крикнув Волконський і, взявши за руку Несвицького, пішов від Жеркова, який не знав, що відповісти.

— Ну, що ти, братіку,— заспокоюючи, сказав Несвицький.

— Як що? — заговорив князь Андрій, зупиняючись од хвилювання.— Та ти зрозумій, що ми — або офіцери, які служать своєму цареві й батьківщині і радіють із спільного успіху і печальються спільною невдачею, або ми лакеї, яким нема діла до панської справи. Quarante milles hommes massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour rire,— сказав він, наче цією французькою фразою закріплюючи

свою думку.— C'est bien pour un garçon de rien, comme cet individu, dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous l. Хлопчиськам лише можна так забавлятися,— додав князь Андрій по-російському, вимовляючи це слово з французьким акцентом, помітивши, що Жерков міг ще чути його.

Він зачекав, чи не відповість чого корнет. Але корнет повернувся і вийшов з коридору.

IV

Гусарський Павлоградський полк стояв за дві милі від Браунау. Ескадрон, у якому служив юнкером Микола Ростов, розташований був у німецькому селі Зальценек. Ескадронному командирові, ротмістру Денисову, відомому цілій кавалерійській дивізії під іменем Васьки Денисова, було приділено найкращу квартиру в селі. Юнкер Ростов*з того самого часу, як він наздогнав полк у Польщі, жив разом з ескадронним командиром.

11 жовтня, того самого дня, коли в головній квартирі все було піднято на ноги звісткою про поразку Мака, в штабі ескадрону похідне життя точилося спокійно, як і раніш. Денисов, програвши цілу ніч у карти, діє не приходив додому, коли Ростов, рановранці, верхи, повернувся з фуражировки. Ростов у юнкерському мундирі під'їхав до ґанку, штовхнув коня, гнучким молодим жестом скинув ногу, постояв на стремені, ніби не бажаючи розстатися з конем, нарешті, зіскочив і гукнув вістового.

— А, Бондаренко, друже милий,— промовив він до гусара, який кинувся прожогом до його коня.— Виводи, голубе,— сказав він з тією братськ*ю веселою ніжністю, з якою обходяться з усіма хороші молоді люди, коли вони щасливі.

— Слухаю, ваше сіятельство,— відповів хохол, весело струшуючи головою.

1 Сорок тисяч чоловік загинуло, і союзну нам армію знищено, а ви можете при цьому жартувати. Це прощенто нікчемному хлопчиськові, як ось цей добродій, якого ви зробили своїм другом, але не вам, не вам.

9*

m

— Гляди ж, виводи добреї

Другий гусар кинувся теж до коня, але Бондаренко вже перекинув поводи трензеля. Видно було, що юнкер добре давав на горілку і що прислужитись йому було вигідно. Ростов погладив коня по шиї, потім по крупу й зупинився на ґанку.

"Хороше! Такий буде кінь!" — сказав він сам до себе і, усміхаючись і притримуючи шаблю, збіг на ґанок, подзенькуючи острогами. Господар-німець, у фуфайці і в ковпаку, з вилами, якими він вичищав гній, виглянув з коровні. Обличчя в німця раптом просвітліло, як тільки він побачив Ростова. Він весело усміхнувся й підморгнув: "Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!" 1 — повторював він, видно, маючи задоволення у вітанні молодика.

— Schon fleissig!2 — сказав Ростов усе з тією ж радісною братською усмішкою, що не сходила з його збудженого обличчя.— Hoch Oestreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!3 — звернувся він до німця, повторюючи слова, які часто казав німець-

господар.

Німець засміявся, вийшов зовсім з дверей коровні, зірвав ковпак і, махнувши ним над головою, вигукнув:

— Und die ganze Welt hoch!4

Ростов сам махнув кашкетом над головою так само, як німець і, сміючись, крикнув: "Und Vivat die ganze Welt!4. Хоч не було ніякої причини для особливої радості ні в німця, що вичищав свою коровню, ні в Ростова, який їздив із взводом по сіно,— ці двоє людей з щасливим захватом і братською любов'ю подивилися один на одного, потрясли головами на знак взаємної приязні і усміхаючись розійшлися — німець до коровні, а Ростов до хати, яку займав з Денисовим.

— Як там пан? — спитав він Лаврушку, відомого цілому полкові крутія-лакея Денисова.

— З вечора не були. Певно, програлися,— відповів Лаврушка.— Вже я знаю, коли виграють, рано прийдуть хвалитися, а коли до ранку нема, значить, продулися,— сердиті прийдуть. Кави накажете?

— Давай, давай.

Через десять хвилин Лаврушка приніс каву.

— Ідуть! — сказав він,— тепер біда.

Ростов заглянув у вікно і побачив Денисова, який повертався додому. Денисов був маленький чоловічина з червоним обличчям, з блискучими чорними очима, з чорними скуйовдженими вусами й волоссям. На ньому був розстебнутий ментик, спущені у зборках широкі чикчири, і на потилицю була надіта зім'ята

1 Доброго ранку, доброго ранку!

2 — Вже за роботою!

8 — Хай живуть австрійці! Хай живуть росіяни! Ура імператор Олен ксандр!

* — І хай живе увесь світі

гусарська шапочка. Він понуро, опустивши голову, наближався до гадку.

— Лаврушка,— закричав він, гаркавлячи на р, голосно й сердито.— Ну, знімай, бовдуре!

— Таж я й так знімаю,— відповів Лаврушків голос.

— Аі ти вже встав,— сказав Денисов, входячи до кімнати.

— Давно,— сказав Ростов,— я вже за сіном сходив і фрейлен Матільду бачив.

— Он як! А я, брат, продувся вчора, як сучий син! — вигукнув Денисов.— Такого нещастя! такого нещастя!.. Як ти поїхав, так і почалось. Гей, чаю!

Денисов, скривившись, немов усміхаючись і вишкіряючи свої короткі міцні зуби, почав обома руками з короткими пальцями куйовдити, як ліс, розкошлане чорне, густе волосся.

— Надало ж мені піти до цього пацюка (прізвисько офіцера),— розтираючи собі обома руками лоба та обличчя, казав він.— Можеш собі уявити, жодної карти, жодної, жодної карти не дав.

Денисов узяв подану йому закурену люльку, стиснув у кулаку і, розсипаючи вогонь,

ударив нею по підлозі, продовжуючи вигукувати:

— Семпель дасть, пароль б'є; семпель дасть, пароль б'є.

Він розсипав вогонь, розбив люльку й кинув її. Потім помовчав і раптом своїми блискучими чорними очима весело глянув на Ростова.

<. — Хоч би жінки були. А то тут, крім пити, робити нічого. Хоч би скоріше бої...

— Гей, хто там? — обернувся він до дверей, почувши, як зупинилися кроки товстих чобіт з бряжчанням острог і хтось шанобливо покашляв.

— Вахмістр! — сказав Лаврушка. Денисов скривився ще дужче.

— Кепсько,— промовив він, кидаючи гаманця з декількома золотими.— Ростов, полічи, голубчику, скільки там залишилось, та ткни під подушку,— сказав він і вийшов до вахмістра.

Ростов узяв гроші і, машинально, відкладаючи й рівняючи купками старі й нові золоті, почав лічити їх.

— А! Телянін! Здоров! Обчухрали мене вчора,— почувся голос Денисова з другої кімнати.

— У кого? В Викова, у пацюка?.. Я знав,— сказав другий, /тоненький голос, і відразу по цьому до кімнати ввійшов поручик Телянін, маленький офіцер того ж ескадрону.

Ростов кинув під подушку гаманця й потиснув простягнуту йому маленьку вогку руку. Телянін перед походом був за щось переведений з гвардії. Він тримав себе в полку дуже добре; але його не любили, і особливо Ростов — він не міг ні перебороти, йї приховувати своєї безпричинної відрази до цього офіцера.

— Ну, що, молодий кавалеристе, як вам мій Грачик слу-* жить? — спитав він. (Грачик був верховий кінь, під'їздок, якого Телянін продав Ростову).

Поручик ніколи не дивився в очі людині, з якою розмовляв; очі його увесь час перебігали з однієї речі на другу.

— Я бачив, ви ось недавно проїхали...

— Та нічого, кінь добрий,— віддовів Ростов, незважаючи на те, що ця коняка, куплена за сімсот карбованців, не варта була й половини цієї ціни:— Припадати почав на ліву передню,— додав він.

— Тріснув копит! Це нічого. Я вас навчу, покажу, яку заклепку накласти.

— Справді, покажіть, будь ласка,— сказав Ростов.

— Покажу, покажу, це не секрет. А за коня будете дякувати.

— То я звелю привести коня,— сказав Ростов, бажаючи позбутися Теляніна, і вийшов, щоб наказати привести коня.

У сінях Денисов, з люлькою, скорчившись на порозі, сидів перед вахмістром, який щось доповідав. Побачивши Ростова, Денисов скривився і, показуючи через плече великим пальцем у кімнату, де сидів Телянін, здригнувся від огиди.

— Ох, не люблю молодця,— сказав він, незважаючи на присутність вахмістра.

Ростов знизав плечима, неначе кажучи: "І я теж, та що ж будеш робити!" і, розпорядившись, повернувся до Теляніна.

4 Телянін сидів усе в тій самій лінійній позі, в якій залишив його Ростов, потираючи

маленькі білі руки.

"Бувають же такі огидні обличчя",— подумав Ростов, входячи до кімнати.

— Ну що, сказали привести коня? — спитав Телянін, встаючи й недбало оглядаючись.

— Сказав.

— Та ходіть самі. Я ж зайшов лише спитати Денисова про вчорашній наказ. Одержали, Денисов?

— Ні ще. А ви куди?

— Ось хочу молодика навчити, як кувати коня,— сказав Телянін.

Вони вийшли на ґанок і до конюшні. Поручик показав, як робити заклепку, і пішов до себе.

Коли Ростов повернувся, на столі стояла пляшка з горілкою і лежала ковбаса. Денисов сидів перед столом і тріскотів пером по паперу. Він похмуро подивився в обличчя Ростову.

— їй пишу,— сказав він.

Він сперся ліктями на стіл з пером у руці і, очевидно зрадивши з нагоди швидше сказати словом усе, що він хотів написати,— висловлював свого листа Ростову.

— Бач, друже мій,— сказав він,— ми спимо, поки не любимо. Ми діти праху... а полюбимо — і ти бог, ти чистий, як у перший день творіння... Це ще хто? Гони його к чорту. Нема коли! — крикнув він на Лаврушку, який, анітрохи не боячись, підійшов до нього.

— Та хто ж може бути? Самі веліли. Вахмістр за грішми прийшов.

Денисов скривився, хотів щось крикнути і замовк.

— Погана справа,— промовив він сам до себе.— Скільки там грошей у гаманці залишилось? — спитав він Ростова.

— Сім нових і три старих.

— Ох, погано! Ну, чого стоїш, огіудало, пошли вахмістра! — крикнув Денисов на Лаврушку.

— Будь ласка, Денисов, візьми в мене грошей, адже в мене є,— сказав Ростов, червоніючи.

— Не люблю в своїх позичати, не люблю,— пробурмотів Денисов.

— А якщо ти в мене не візьмеш грошей по-товариському, ти мене образиш. Далєбі, в мене є,— повторював Ростов.

— Та ні-бо.

І Денисов підійшов до ліжка, щоб дістати з-під подушки гаманця.

— Ти куди поклав, Ростов?

— Під нижню подушку.

— Та нема.

Денисов скинув обидві подушки на підлогу. Гаманця не було.

— От диво!

— Стривай, чи не стягнув ти? — сказав Ростов, по одній підіймаючи подушки й

витушуючи їх.

Він зняв і стріпнув ковдру. Гаманця не було.

— Часом чи не забув я? Ні, я ще подумав, що ти наче скарб під голову кладеш,— сказав Ростов.— Я тут поклав гаманця. Де він? — звернувся він до Лаврушки.

— Я не входив. Де поклали, там і повинен бути.

— Та нема.

— Ви все так, кинете куди та й забудете. В кишенях он подивіться.

" — Ні, якби я не подумав про скарб,— сказав Ростов,— а то я пам'ятаю, що поклав.

Лаврушка перекопав усю постіль, заглянув під ліжку, під стіл, перерив усю кімнату й зупинився серед кімнати. Денисов мовчки стежив за Лаврушковими рухами і, коли Лаврушка здивовано розвів руками, кажучи, що ніде нема, він оглянувся на Ростова.

— Ростов, ти не пуст...

Ростов, відчувши на собі погляд Денисова, звів очі і в ту ж мить опустив їх. Уся кров його, буди досі спертою десь нижче горла, ринула йому в обличчя й очі. Він не міг перевести духу.

. — І в кімнаті ж нікого не було, окрім поручика та вас самих. Тут де-небудь,— сказав Лаврушка.

— Ну, ти, дідькова личино, ворущись, шукай,—раптом загримав Денисов, побагровівши і з погрозовим жестом кидаючись на лакея.— Щоб був гаманець, а то засічу. Всіх засічу!

Ростов, обминаючи поглядом Денисова, став застібати курт^ ку, підстебнув шаблю і надів кашкета.

— Я тобі кажу, щоб був гаманець,— кричав Денисов, трясучи за плечі денщика і штовхаючи його об стіну.

— Денисов, облиш його; я знаю, хто взяв,— сказав Ростов, підходячи до дверей і не зводячи очей.

Денисов зупинився, подумав і, видно, зрозумівши те, на що натякав Ростов, схопив його за руку.

—* Дурниці! — вигукнув він.так, що жили, як мотузки, надулись у нього на шиї та на лобі.— Я тобі кажу, ти збожеволів, я цього не дозволю. Гаманець тут; зніму шкуру з цього мерзотника, і буде тут.

— Я знаю, хто взяв,— повторив Ростов тремтячим голосом і пішов до дверей.

— А я тобі кажу, не смій цього робити,— закричав Денисов, кидаючись до юнкера, щоб стримати його.

Та Ростов видер свою руку і з такою злобою, наче Денисов був найбільшим ворогом його, просто і твердо спрямував на нього погляд.

— Чи ти розумієш, що кажеш? — спитав він тремтячим голосом,— крім мене нікого не було в кімнаті. Отже, якщо не те, то...

Він не міг доказати і вибіг з кімнати.

— Ах, чорт з тобою і з усіма,— були останні слова, які чув Ростов.

Ростов прийшов на квартиру Теляніна.

— Пана вдома нема, до штабу поїхали,— сказав йому денщик Теляніна.— Чи що трапилось? — додав денщик, дивуючись із стурбованого юнкерового обличчя.

— Ні, нічого.

— Трохи не застали,— сказав денщик.

Штаб перебував за три версти від Зальценека. Ростов, незаходячи додому, взяв коня й поїхав до штабу. В селі, де містився штаб, був трактир, який одвідували офіцери. Ростов приїхав до трактиру; біля ганку стояв кінь Теляніна.

У другій кімнаті трактиру сидів поручик за тарілкою сосисок і пляшкою вина.

— А, й ви заїхали, юначе,— сказав він, усміхаючись і високо піднімаючи брови.

— Так,— сказав Ростов, наче вимовити це слово було над силу, і сів за сусідній стіл.

Обидва мовчали; в кімнаті сиділи два німці й один російський офіцер. Усі мовчали, і чутно було дзенькання ножів об тарілки і чавкання поручика. Коли Телянін закінчив сніданок, він вийняв з кишені подвійного гаманця, вигнутими вверх маленькими білими пальцями розняв кільця, вийняв золотого і, підвівши брови, віддав гроші слугі.

— Будь ласка, скоріше,— сказав він.

Золотий був новий. Ростов встав і підійшов до Теляніна.

— Дозвольте подивитись мені гаманець,— сказав він тихим,, ледь чутним голосом.

З метушкими очима, але з усе ще піднятими бровами Телянін дав гаманця.

— Еге, гарненький гаманець... Егеж... егеж...— сказав він і раптом зблід.— Подивіться, юначе,— додав він.

Ростов узяв гаманця в руки й подивився і на нього й на гроші, що були в ньому, і на Теляніна. Поручик оглядався навкруг, за своєю звичкою, і, здавалося, враз став дуже веселим.

— Коли будем у Відні, все там залишу, а тепер і дівати нікуди в цих паскудненьких городках,— сказав він.— Ну, давайте, юначе, я піду.

Ростов мовчав.

— А ви чого це? теж поснідати? Пристойно годують,— вів далі Телянін.— Давайте ж.

Він простягнув руку і взявся за гаманець. Ростов випустив його. Телянін узяв гаманця й почав класти його в кишеню рейтузів, і брови його недбало підвелися, а рот трохи розкрився, неначе він казав: "так, так, кладу до кишені свого гаманця, і це дуже просто, і нікому до цього діла нема".

— Ну, що, юначе? — сказав він, зітхнувши і з-під піднятих брів глянувши в вічі Ростову. Якесь сяйво очей із швидкістю електричної іскри перебігло з очей Теляніна в очі Ростова й назад, назад і назад, усе в одну мить.

— Ідіть сюди,— промовив Ростов, хапаючи Теляніна за руку. Він майже притягнув його до вікна.— Це гроші Денисова, ви їх узяли...— прошепотів він йому над вухом.

— Що?.. Що?.. Як ви смієте? Що?..— промовив Телянін.

Але ці слова звучали жалібним, розпачливим криком та благанням прощення. Тільки-но Ростов почув цей звук голосу,, з душі його звалився величезний камінь сумніву. Він відчув радість і в ту ж мить йому стало жаль нещасної людини, що стояла

перед ним; та треба було до кінця довести почату справу.

— Тут люди бозна-що можуть подумати,— бурмотів Телянін, хапаючи кашкета і простуючи до невеликої порожньої кімнати,— треба порозумітися...

— Я це знаю, і я це доведу,— сказав Ростов.

— Я...

Злякане, бліде обличчя Теляніна почало дрижати всіма мускулами; очі все так само метушилися, але десь унизу, не зводячись до обличчя Ростова, і стало чутно схлипування.

— Графе!., не занапастіть молоді людини... ось ці нещасні гроші, візьміть їх...— Він кинув їх на стіл.— У мене батько старий, мати!..

Ростов узяв гроші, уникаючи погляду Теляніна, і, не кажучи й слова, пішов з кімнати. Але біля дзерей він зупинився й вернувся назад.

— Боже мій,— сказав він зі сльозами на очах,— як ви могли це зробити?

— Графе,— сказав Телянін, наближаючись до юнкера.

— Не торкайтесь до мене,— промовив Ростов, відхиляючись.— Якщо в вас нестатки, візьміть ці гроші.— Він шпурнув йому гаманця і вибіг з трактиру.

V

Увечері тбго самого дня на квартирі Денисова точилася жвава розмова офіцерів ескадрону.

— А я вам кажу, Ростов, що вам треба попросити пробачення в полкового командира,— казав, звертаючись до яскраво-червоного, схвильованого Ростова, високий штаб-ротмістр з сивуватим волоссям, величезними вусами і крупними рисами зморшкуватого обличчя.

Штаб-ротмістр Кірстен був двічі розжалуваний у солдати за справи честі і двічі вислужувався.

— Я нікому не дозволю говорити мені, що я брешу! — вигукнув Ростов.— Він сказав мені, що я брешу, а я сказав йому, що він бреше. Так на тім і залишиться. На чергування може мене призначати хоч щодня і під арешт садовити, а просити пробачення мене ніхто не примусить, бо якщо він, як полковий командир, вважає за негідне себе дати мені сатисфакцію, то...

— Та ви стривайте, батечку; ви послухайте мене,— перебив штаб-ротмістр своїм басовитим голосом, спокійно розгладжуючи свої довгі вуса.— Ви при інших офіцерах кажете полковому командирові, що офіцер украв...

— Я не винен, що розмова зайшла при інших офіцерах. Можливо, не треба було казати при них, та я не дипломат. Я тому в гусари й пішов, думав, що тут не треба тонкощів, а він мені каже, що я брешу... то хай дасть мені сатисфакцію...

— Це все добре, ніхто не думає, що ви. боягуз, та не в тому річ. Спитайте Денисова, де це чувано, щоб юнкер вимагав сатисфакції від полкового командира?

Денисов, прикусивши вуса, з понурим виглядом слухав розмову, видно, не бажаючи втручатися. На запитання штаб-ротмістра він заперечливо похитав головою.

— Ви при офіцерах кажете полковому командирові про це паскудство,— провадив

штаб-ротмістр.— Богданич (Богданичем звали полкового командира) вас присадив.

— Не присадив, а сказав, що я неправду кажу.

— Авжеж, і ви наговорили йому дурниць, і треба попросити пробачення.

— Нізащо! — вигукнув Ростов.

— Не чекав я цього від вас,— серйозно й суворо сказав штаб-ротмістр.— Ви не хочете попросити пробачення, а ви, батечку, не тільки перед ним, а й перед усім полком, перед усіма нами, ви кругом винні. А ось як: якби ви подумали та порадились, як обійтись у цій справі, а то ви просто, та при всіх офіцерах, і лягнули. Що тепер робити полковому командирові? Треба віддати до суду офіцера й заплямувати цілий полк? За одного негідника цілий полк осоромити? Так, чи що, по-вашому? А по-нашому не так. І Богданич молодець, він вам сказав, що ви неправду говорите. Неприємно, та що ж робити, батечку, самі наскочили. А тепер, як справу хочуть зам'яти, то ви через якусь фанаберію не хочете попросити пробачення, а хочете все розповісти. Вам кривдно, що ви почергуєте, невже вам важко попросити пробачення у старого і чесного офіцера! Хоч би який там був Богданич, а все ж чесний і хоробрий старий полковник, та вам кривдно; а заплямувати полк вам нічого! — Голос штаб-ротмістра починав тремтіти.— Ви, батечку, в полку без року тиждень; сьогодні тут, завтра перейшли куди в ад'ютантики; вам начхати, що говоритимуть: "Між павлоградськими офіцерами злодії!" А нам не однаково. Правда ж, Денисов? Не однаково?

Денисов усе мовчав і не ворушився, зрідка поглядаючи своїми блискучими чорними очима на Ростова.

— Вам своя фанаберія дорога, попросити пробачення не хочеться,— говорив далі штаб-ротмістр,—а нам, 'старикам, як ми вирости, та й померти, бог дасть, доведеться в полку, то нам честь полка дорога, і Богданич це знає. Ох, яка дорога, батечку! А це негоже, негоже! Там ображайтеся чи ні, а я завжди правду-матінку скажу. Негоже!

І штаб-ротмістр підвівся і одвернувся від Ростова.

— Правда, хай йому чорті — вигукнув, схоплюючись, Денисов.— Ну, Ростов, ну І Ростов, червоніючи і бліднучи, дивився то на одного, то на другого офіцера.

— Ні, панове, ні... ви не думайте... я дуже розумію, ви даремне про мене думаєте так... я... для мене... я за честь полка... та що? це на ділі я доведу, і для мене честь прапора... ну, все одно, правда, я винен!..— Сльози стояли у нього в очах.— Я винен, кругом винен!.. Ну, чого вам ще?..

— Оце так, графе,— повертаючись, вигукнув штаб-ротмістр, вдаряючи його великою рукою по плечу.

— Я тобі кажу,— вигукнув Денисов,— він хлопець гарний.

— Отак краще, графе,— повторив штаб-ротмістр, неначе за його признання починаючи величати його титулом.— Підіть і попросіть пробачення, ваше сіятельство, егеж.

— Панове, все зроблю, ніхто від мене слова не почує,— благальним голосом промовив Ростов,— але просити пробачення не можу, їй-бо, не можу, як хочете! Як я буду просити пробачення" наче маленький, прощення просити? Денисов засміявся.

— Вам же гірше. Богданич злопам'ятний, поплатитесь за впертість,— сказав Кірстен.

— їй-бо, не впертість! Я не можу вам описати, яке почуття, не можу...

— Ну, воля ваша,— сказав штаб-ротмістр.— А що, мерзотник цей куди подівся?,— спитав він Денисова.

— Прикинувся хворим, завтра веліли наказом виключити,— промовив Денисов.

— Це хвороба, інакше не можна пояснити,— сказав штаб-ротмістр.

— Та вже хвороба, не хвороба, а хай не потрапляє він мені на очі — уб'ю! — кровожерно прокричав Денисов.

До кімнати ввійшов Жерков.

— Ти як? — разом звернулись до нього офіцери.

— Похід, панов^ . Мак у полон здався і з архмією, з усім.

— Брешеш!

— Сам бачив.

— Як? Мака живого бачив! з руками, з ногами?

— Похід! Похід! Дати йому пляшку за таку новину. Ти як це сюди потрапив?

— Знову в полк вислали, за чорта, за Мака. Австрійський генерал поскаржився. Я його поздоровив з приїздом Мака... Ти чого, Ростов, наче з лазні?

— Тут, брат, у нас така каша другий день.

Увійшов полковий ад'ютант і потвердив звістку, яку привіз Жерков. Назавтра наказано було виступати.

— Похід, панове!

— Ну, і хвалити бога, засиділись.

VI —

Кутузов відступив до Відня, знищуючи за собою мости на ріках Інні (в Браунау) і Трауні (в Лінці). 23-го жовтня російські війська переходили ріку Енс. Російські обози, артилерія і колони військ опівдні тяглися через місто Енс, по цей і по той бік мосту.

День був теплий, осінній і дощовий. Простора перспектива, розкриваючись з пагорка, де стояли, захищаючи міст, російські батареї, то раптом заслонялася серпанковою завісою скісного дощу, то раптом розширювалась, і при сяйві сонця далеко і ясно ставало видно, наче все було вкрите лаком. Під ногами видні-лося невеличке місто із своїми білими будинками й червоними дахами, собором та мостом, обабіч якого, стовплюючись, текли маси російських військ. Виднілися на повороті Дунаю судна, 1 острів, і замок з парком, оточений водами гирла Енсу при самому впадінні його в Дунай, мрів лівий скелястий, вкритий сосновим лісом берег Дунаю з таємничою далиною зелених вершин і з голубіючими ущелинами. Бовваніли вежі монастиря, що виступав з-за соснового дикого лісу, який здавався незайманим, і далеко попереду на горі, по той бік Енсу, видно було ворожі роз'їзди.

Між гарматами, на висоті, стояли спереду начальник ар'єргарду генерал і почтовий офіцер, розглядаючи в трубу місцевість. Трохи позаду сидів на хоботі гармати Несвицький, посланий від головнокомандуючого до ар'єргарду. Козак, що

супроводжував Несвицького, подав сумочку і фляжку, і Несвицький частував офіцерів пиріжками та справжнім доппелькюмелем. Офіцери радісно оточували його, хто на колінах, хто сидючи по-турецькому на мокрій траві.

— Егеж, не дурний був цей австрійський князь, що тут замок збудував. Гарне місце. Чому ж ви не їсте, панове? — казав Несвицький.

— Красно дякую, князю, — відповів один з офіцерів, з задоволенням розмовляючи з таким важним штабним чиновником. — Чудове місце. Ми повз самий парк проходили, двох оленів бачили, і будинок який чудесний!

— Подивіться, князю, — сказав другий, якому дуже хотілося взяти ще пиріжка, та совісно було, і який тому вдавав, що він оглядає місцевість, — подивіться-но, вже забрались туди наші піхотні. Он там, на лужку, за селом, троє тягнуть щось. Вони проберуть цей палац, — сказав він з очевидним схваленням.

— Авжеж, авжеж, — сказав Несвицький. — Ні, а чого б я бажав, — додав він, прожовуючи пиріжок у своєму красивому вологому роті, — то це он туди забратися.

Він показав на монастир з вежами, що бовванів на горі. Він усміхнувся, очі в нього звузились і засвітилися.

— Адже добре б, панове! Офіцери засміялися.

— Хоч би полякати цих черничок. Італійки, кажуть, є молоденькі. Далєбі, п'ять років життя віддав би!

— їм же й нудно, — сміючись, сказав офіцер, який був сміливішим.

Тимчасом почтовий офіцер, стоячи спереду, показував щось генералові; генерал дивився в підзорну трубку.

— Ну, так і є, так і є, — сердито, сказав генерал, опускаючи трубку від очей і знизуючи плечима, — так і є, битимуть по переправі. І чого вони там баряться?

На тому боці неозброєним оком видно було ворога і його батарею, з якої показався молочно-білий димок. Слідом за димком пролунав далекий постріл, і видно було, як наші війська заспішили на переправу.

Несвицький крєкнув, підвівся і, усміхаючись, підійшов до генерала.

— Чи не бажаєте перекусити, ваше превосходительство? — промовив він.

— Негаразд діло, — сказав генерал, не відповідаючи йому, — забарились наші.

— Чи не поїхати, ваше превосходительство? — сказав Несвицький.

— Так, поїдьте, будь ласка, — сказав генерал, повторюючи те, що вже раз докладно було наказано, — і скажіть гусарам, щоб вони останніми перейшли й запалили міст, як я наказував" та щоб горючі матеріали на мосту ще оглянути.

— Дуже добре, — відповів Несвицький.

Він гукнув козака з конем, наказав забрати сумочку та фляжку і легко перекинув своє важке тіло на сідло.

— Далєбі, заїду до черничок, — сказав він до офіцерів, що з усмішкою дивились на нього, і поїхав в'ївною стежкою з гори.

— Ну-бо, куди донесе, капітане, трахніть-но! — сказав генерал, звертаючись до артилериста. — Забавтеся з нудьги.

— Обслуга, до гармат! — скомандував офіцер, і через хвилину весело вибігли від вогнищ артилеристи й зарядили.

— Перша! — пролунала команда.

Спритно відскочив 1-й номер. Металічно, оглушуючи, задзвеніла гармата, і через голови всіх наших, під горою, зі свистом перелетіла граната і, далеко не долетівши до ворога, димком показала місце свого падіння й лопнула.

Обличчя в солдатів та офіцерів повеселішали при цьому звукові; усі повставали і почали спостерігати видні, як на долоні, рухи наших військ — унизу і рухи ворога, який' наближався — спереду. Сонце в ту ж хвилину зовсім вийшло з-за хмар, і цей красивий звук самотнього пострілу злився з блиском яскравого сонця в одно бадьоре й веселе враження.

■ VII

Над мостом уже пролетіли два ворожих ядра, і на мосту була тиснява. На середині мосту, злізши з коня, припертий своїм товстим тілом до поручнів, стояв князь Несвицький. Він, сміючись, оглядався назад на свого козака, який з двома Кіньми на повіді стояв за кілька кроків позад нього. Тільки-но князь Несвицький хотів рушити вперед, як знову солдати й повозки напірали на нього і знову притискали його до поручнів, і йому нічого не залишалось, як усміхатись.

— Ото, який-бо ти, братіку мій! — казав козак фурштат-ському солдатові з повозкою, що напірав на піхоту, яка товпилася біля самих коліс і коней,— от який ти! Нема, щоб зачекати: бачиш, генеїралові проїхати.

Та фурштат, не зважаючи на найменування генерала, кричав на солдатів, що загороджували йому дорогу:

— Гей! землячки! тримайся ліворуч, стривай!

Але землячки, тиснучись плече в плече, чіпляючись багнетами, сунули по мосту безперервно однією суцільною масою. Подивившись за поручні вниз, князь Несвицький бачив бистрі,, шумливі, невисокі хвилі Енсу, що, зливаючись, рябіючи й загинаючись біля палей мосту, випереджали одна одну. Подивившись на міст, він бачив такі ж одноманітні хвилі солдатів,, кутаси, ківери з чохлами, ранці, багнети, Довгі рушниці і з-під ківерів безтурботно-втомлені обличчя з широкими вилицями, за-палими щоками, і ноги, що човгали по нанесеній на дошки мосту липкій грязюці. Коли-не-коли між одноманітними хвилями солдатів, як скипання білої піни .у хвилях Енсу, протискався офіцер у плащі, із своїм відмінним від солдатських обличчям; коли-не-кояи, як тріску, що в'юниться по річці, відносило по мосту хвилями піхоти пішого гусара, денщика або жителя; коли-не-коли, як колода, що пливе по річці, оточена з усіх боків, пропливала по мосту ротна або офіцерська, накладена до самого верху і прикрита шкірами, повозка.

— Ач, їх, наче греблю, прорвало,— безнадійно зупиняючись, казав козак.— Чи багато ще там?

V— Мелійон без одного! — підморгуючи, казав, близько проходячи, у прорваній шинелі веселий солдат і зникав; за ним проходив другий, старий солдат.

— Як він (він — ворог) теперечки по мосту заходиться шкварити,— казав понуро старий солдат, звертаючись до товариша,— забудеш чухатись.

І солдат проходив. За ним другий солдат їхав на повозці.

— Куди, чорт, онучі запхав? — казав денщик, біжачи за повозкою і шукаючи в задку.

І цей проходив з повозкою.

За цим ішли веселі й, видно, напідпитку солдати.

— Як він його, чоловіче добрий, жахне прикладом он у самі зуби...— радісно говорив один солдат у високо підтиканий шинелі, широко розмахуючи рукою.

— Ото ж то воно, солодка, видно, шинка,— відповів другий з реготом.

І вони пройшли, так що Несвицький не дізнався, кого вдарили в зуби і до чого тут шинка.

— Ач, поспішають! Що він холодну пустив, то вже й думаєш, усіх переб'ють,— казав унтер-офіцер сердито й докірливо.

— Як воно пролетить повз мене, дядечку, ядро оте,— казав,, ледве стримуючись від сміху, з величезним ротом молодий солдат,— я так і обмер. Далебі, ей-богу, так злякався, біда! — казав цей солдат, неначе хвалячись тим, що він злякався.

І цей проходив. За ним услід їхала повозка, не схожа на всі, що проїжджали досі. Це був німецький парокінний форшпан, навантажений, здавалося, цілим будинком; за форшпаном, яким правив німець, прив'язана була гарна, ряба, з величезним вим'ям, корова. На перинах сиділа молодиця з немовлям, стара жінка й молода багроворум'яна, здорова дівчина-німкеня. Ці жителі ^виселялися, і, видно, з особливого дозволу були пропущені. Очі всіх солдатів звернулися до жінок, і, поки проїжджала повозка, ^посуваючись крок по кроку, всі зауваження солдатів стосувались лише двох жінок. На всіх обличчях була майже одна і та ж усмішка непристойних думок про жінку.

— Ач, ковбаса, теж забирається!

— Продай матінку,— наголошуючи останній склад, казав другий солдат, звертаючись до німця, який, опустивши очі, сердито і злякано йшов Широким кроком.

— Ач убралася як! То ж бо то чорти!

— От би тобі до них стояти, Федотов!

— Бачили, брат!

— Куди ви? — питає піхотний офіцер, що їв яблуко, теж япівусміхаючись і дивлячись на вродливу дівчину.

Німець, заплющивши очі, показував, що не розуміє.

— Хочеш, візьми собі,— казав офіцер, даючи дівчині яблуко. Дівчина усміхнулась і взяла. Несвицький, як і всі, хто був

на мосту, не зводив очей з жінок, поки вони не проїхали. Коли вони проїхали, знову йшли такі ж солдати, з такими ж розмовами, і, нарешті, всі зупинилися. Як це часто буває, на виїзді мосту зам'ялись коні в ротній повозці, і весь натовп мусив чекати.

— І чого стають? Порядку нема! — говорили солдати.— Куди преш? Чорт! Нема того, щоб почекати. Гірше буде, як він міст підпалить. Ач, і офіцера сн приперли,—

говорили, зупинившись, з різних боків юрми, оглядаючи одні одних, і все тиснулися вперед до виходу.

Оглянувшись під міст, на води Енсу, Несвицький раптом почув ще новий для нього звук... щось велике швидко наближалось і ляснуло в воду.

— Ач, куди сягає!—суворо сказав, оглядаючись, на звук, один з ближчих солдатів.

— Підбадьорює, щоб швидше проходили,— сказав другий не-хпокійно.

Натовп знову рушив. Несвицький зрозумів, що це було ядро.

— Гей, козаче, давай коня! — сказав він.— Ну, ви! Поступись, розступися! дорогу!

Він насилу добрався до коня. Не перестаючи вигукувати, він рушив уперед. Солдати потиснулися, щоб дати йому дорогу, але знову наперли на нього так, що придушили йому ногу, і найближчі не були винні, бо їх душили ще дужче.

— Несвицький! Несвицький! Ти, пика! — почувся в цей час ззаду хрипкий голос.

Несвицький оглянувся й побачив за п'ятнадцять кроків відділеного від нього живою текучою масою піхоти червоного, чорного, кошлатого, з кашкетом на потилиці і у хвацько накинутому на плече ментик у Ваську Денисова.

— Скажи ти їм, чортам, дияволам, дати дорогу,— кричав Денисов, видно перебуваючи в припадку завзяття, блискаючи й поводячи своїми очима, чорними, як вугіль, з запаленими білками і махаючи невийнятою з піхов шаблею, яку він тримав такою ж червоною, як і обличчя, голою маленькою рукою.

— Е! Васю! — відповів радісно Несвицький.— Та ти що?

— Ескадронові пройти не можна,— кричав Васька Денисов, злісно відкриваючи білі зуби, шпорячи свого красивого вороного Бедуїна; той, стрижує вухами від багнетів, на які він наражався, пирхаючи, бризкаючи круг себе піною з мундштука, дзенькаючи, бив копитами об дошки мосту і, здавалось, ладен був перестрибнути через поручні мосту, якби йому дозволив їздець.

— Що це? як вівці! точнісінько, вівці! Геть... дай дорогу!.. Стій там! ти, повозка, чорт! Шаблею порубаю! — кричав він, справді виймаючи наголо шаблю й починаючи махати нею.

Солдати із зляканими обличчями натисли один на одного, і Денисов приєднався до Несвицького.

— Чому ж ти не п'яний сьогодні? — спитав Несвицький Денисова, коли він під'їхав до нього.

— І напиться ось часу не дадуть! — відповів Васька Денисов.— Цілий день то туди, то сюди тягають полк. Битись — то битися. А то дідько його зна що таке!

— Яким ти франтом нині! — оглядаючи його новий ментик та вальтрап, сказав Несвицький.

Денисов усміхнувся, вийняв з ташки хусточку, від якої пахло духами, й тикнув до носа Несвицькому.

— Не можна, в бій іду! виголився, зуби вичистив і напах-тився.

Поважна постать Несвицького, супроводжувана козаком, і рішучість Денисова, який махав шаблею і відчайдушно вигукував, вплинули так, що вони протиснулися на

той бік мосту й зупинили піхоту. Несвицький знайшов біля виїзду полковника, якому він мав передати наказ, і, виконавши своє доручення, поїхав назад.

Розчистивши дорогу, Денисов зупинився біля входу на міст* Недбало стримуючи жеребця, що поривався до своїх і бив ногою, він дивився на ескадрон, який рухався йому назустріч. По дошках мосту залунали прозорі звуки копитів, наче скакало кілька коней, і ескадрон, з офіцерами попереду, по чотири чоловіка в ряд, розтягнувся по мосту і почав виходити на той бік.

Зупинені піхотні солдати, товплячись у розмішаній біл" мосту грязюці, з тим особливим недоброзичливим почуттям відчуженості' й іронії, з яким зустрічаються звичайно різні роди військ, дивились на чистих, франтовитих гусарів, що проходили повз них.

— Чепурні хлопці! Тільки б на Подновинське!

— Яка з них користь! Напоказ лише й водять! — казав другий.

— Піхото, не знімай куряви! — жартував гусар, під яким кінь, загравши, бризнув грязюкою в піхотинця.

— Прогнав би тебе з ранцем переходів зо два, шнурки б оті повитирались,— обтираючи рукавом грязюку з обличчя, казав піхотинець,— а то не людина, а птаха сидити

— Ото б тебе, Зикін, на коня посадовити, ловкий ти був би,— ' глузував єфрейтор з худого, скорченого під важким ранцем солдатики.

— Дрючка між ноги візьми, от тобі й кінь буде,— озвався гусар.

VIII

Решта піхоти поспішно проходила мостом, спираючись воронкою біля входу. Нарешті повозки всі пройшли, тиснява поменшала, і останній батальйон вступив на міст. Лише гусари ескадрону Денисова залишались по той бік мосту проти ворога. Ворога, якого здаля видно було з протилежної гори, знизу, від мосту, не було ще видно, бо з видолінку, яким текла річка, обрій закінчувався протилежним пагорком не далі як за півверсти. Спереду була пустеля, по якій де-не-де ворушились купки наших роз'їзних козаків. Раптом на протилежному пагорку дороги з'явилися війська в синіх капотах і артилерія. Це були французи. Роз'їзд козаків риссю відійшов під гору. Всі офіцери й солдати ескадрону Денисова, хоч і намагалися говорити про стороннє і дивитися вбік, не переставали думати лише про те, ще було там, на горі, й безперестанно все вдивлялися у плями, які виходили на обрій і в яких вони пізнавали ворожі війська. Погода по полудні знову прояснилася, сонце яскраво спускалося над Дунаєм і навколишніми темними горами. Було тихо, і з тієї гори зрідка долітали звуки ріжків і вигуки ворога. Між ескадроном і ворогами вже нікого не було, крім дрібних роз'їздів. Порожній простір, сажнів на триста, відділяв їх від нього. Ворог перестав стріляти, і тим ясніше почувалась та сувора, грізна, неприступна й невловна межа, що розділяє два ворожих війська.

"Один крок за цю межу, яка нагадує межу, що відділяє живих від мертвих, і — невідомість, страждання і смерть. І що там? хто там? там, за цим полем, і деревом, і

дахом, освітленим сонцем? Ніхто не знає, і хочеться знати; і страшно перейти цю межу, і хочеться перейти її; і знаєш, що рано чи пізно доведеться перейти її і взнати, що там, по той бік межі, як і неминуче взнати, що там, по той бік смерті. А сам дужий, здоровий, веселий і збуджений і оточений такими здоровими і збуджено-жвавими людьми". Так коли й не думає, то відчуває кожна людина, бачачи перед собою ворога, і почуття це надає особливого блиску й радісної гостроти вражень усьому, що відбувається в ці хвилини.

На пагорку у ворога з'явився димок пострілу, і ядро зі свистом пролетіло над головами гусарського ескадрону. Офіцери,

які стояли разом, роз'їхались по місцях. Гусари почали старанно вирівнювати коней. В ескадроні все замовкло. Всі поглядали вперед на ворога й на ескадронного командира, чекаючи команди. Пролетіло друге, третє ядро. Було очевидно, що стріляли по гусарах; але ядро з рівномірно-швидким свистом пролітало над головами гусарів і вдарилося десь ззаду. Гусари не оглядалися, але почувши звук летючого ядра, щоразу, наче за командою, весь ескадрон із своїми одноманітно-різноманітними обличчями, тамуючи віддих, поки летіло ядро, трошки підводився на стременах і знову опускався. Солдати, не повертаючи голови, скоса позирали один на одного, з цікавістю підглядаючи товаришеве враження. На кожному обличчі, від Денисова до горніста, з'явилася коло губ і підборіддя одна спільна риса боротьби, роздратованості та хвилювання. Вахмістр супився, оглядаючи солдатів, наче загрожуючи покаранням. Юнкер Миронов нагинався щоразу, коли пролітало ядро. Ростов, стоячи на лівому фланзі на своєму зіпсованому на ноги, але показному Грачику, мав щасливий вигляд учня, викликаного на прилюдний іспит і впевненого в тому, що відзначиться. Він ясно і світло оглядався на всіх, ніби просячи звернути увагу на те, як він спокійно стоїть під ядрами. Але і в його обличчі риса чогось нового і строгого, проти його волі, з'являлася коло рота.

— Хто там кланяється? Юнкер Миронов! Негаразд, на мене дивіться! — крикнув Денисов, якому не стоялося на місці і який вертівся на коні перед ескадроном.

Кирпате й чорноволосате обличчя Васьки Денисова, як і вся його маленька, збита постать з його жилавою (з короткими пальцями, вкритими волоссям) кистю руки, в якій він тримав ефес виїнятої наголо шаблі, було таке ж саме, як і завжди, особливо надвечір, після випитих двох пляшок. Він був лише червоніший, ніж звичайно, і, задерши свою кошлату голову вгору, як пташки, коли вони п'ють, безжально втиснувши своїми маленькими ногами остроги в боки доброго Бедуїна, він, наче падаючи назад, поскакав до другого флангу ескадрону, і хрипким голосом крикнув, щоб оглянули пістолети. Він під'їхав до Кір-стена. Штаб-ротмістр, на широкій поважній кобилі, ступою їхав назустріч Денисову. Штаб-ротмістр, зі своїми довгими вусами, був серйозний, як і завжди, тільки очі в нього блищали більш, ніж звичайно.

— Та що, — сказав він Денисову, — не дійде справа до бою. От побачиш, назад підемо.

— Дідько їх знає, що роблять! — пробурмотів Денисов. — А! Ростов! — крикнув він

до юнкера, помітивши його веселе обличчя.— Ну, дочекався.

І він усміхнувся схвально, очевидно радіючи з юнкера. Ростов почував себе цілковито щасливим. У цей час начальник з'явився на мосту. Денисов помчав до нього.

— Ваше превосходительство! дозвольте атакувати! я їх відкину.

10*

147

— Які тут атаки,— сказав начальник скучливим голосом," скривлюючись, як від набридливої мухи.— І чого ви тут стоїте? Бачите, фланкери відступають. Ведіть назад ескадрон.

Ескадрон перейшов міст і вийшов з-під пострілів, не втративши жодної людини. Слідом за ним перейшов і другий ескадрон, який був у цепу, і останні козаки очистили той бік.

Два ескадрони павлоградців, перейшовши міст, один за одним пішли назад на гору. Полковий командир Карл Богданович Шуберт під'їхав до ескадрону Денисова і їхав ступою недалеко від Ростова, не звертаючи на нього ніякої уваги, хоч після недавньої сутички за Теляніна вони тепер бачилися вперше. Ростов, почувавши себе у строю під владою людини, перед якою він тепер вважав себе винним, не зводив очей з атлетичної спини, білявої потилиці та червоної шиї полкового командира. Ростову то здавалося, що Богданич лише прикидається неуважним і що вся мета його тепер полягає в тому, щоб випробувати юнкерову хоробрість, і він випростувався і весело оглядався; то йому здавалося, що Богданич навмисне їде близько, щоб показати Ростову свою хоробрість. То йому думалося, що його ворог тепер нарочито пошле ескадрон в одчайдушну атаку, щоб покарати його, Ростова. То думалось, що після атаки він підійде до нього і великодушно простягне йому, пораненому, руку примирення.

Знайома павлоградцям, з високопіднятими плечима, постать Жеркова (він нещодавно вибув з їхнього полку) під'їхала до полкового командира. Жерков, після вигнання його з головного штабу, не залишився в полку, кажучи, що він не дурень устрою лямку тягти, коли він при штабі, нічого не роблячи, одержить нагород більше, і зумів улаштуватися ординарцем до князя Ба-гратіона. Він приїхав до свого колишнього начальника з наказом від начальника ар'єргарду.

— Полковнику,— сказав він із своєю понурою серйозністю, звертаючись до ворога Ростова й оглядаючи товаришів,— наказано зупинитися, міст запалити.

— Хто наказано? — похмуро спитав полковник.

— Я вже й не знаю, полковнику, хто наказано%—серйозно відповів корнет,— а тільки мені князь наказав: "їдь і скажя полковникові, щоб гусари вернулися скоріше і щоб запалили міст".

Слідом за Жерковим до гусарського полковника під'їхав почтовий офіцер з тим самим наказом. Слідом за почтовим офіцером, на козацькому коні, який насилу ніс його галопом, під'їхав товстий Несвицький.

— Як же, полковнику,— кричав він ще на їзді,— я вам казав міст запалити, а тепер хтось перебрехав; там усі божеволіють, нічого не розбереш.

Полковник неквапливо зупинив полк і звернувся до Несвицького:

— Ви мені казали про горючі речовини,— промовив він,— а про те, щоб запалювати, ви мені нічого не качали.

— Та як же, батечку,— заговорив, зупинившись, Несвицький, скидаючи кашкета й розправляючи пухлою рукою мокре від'поти волосся,— як же не казав, щоб міст запалити, коли горючі речовини поклали?

— Я вам не "батечко", пане штаб-офіцер, а ви мені не ка-вали, щоб міст запалюйте! Я служба знаю, і мені у звичка наказ точно виконуйте. Ви сказали, міст запалят, а хто запалят, я святим духом не можу знайт...

— Ну, от завжди так,— махнувши рукою, сказав Несвицький.— Ти як тут? — звернувся він до Жеркова.

— Та з тим самим. Однак, ти відсирів, давай я тебе викручу.

— Ви сказали, пане штаб-офіцер...— говорив далі полковник ображеним тоном.

— Полковнику,—перебив почтовий офіцер,— треба поспішати, а то ворог підтягне гармати на картечний постріл.

Полковник мовчки подивився на потового офіцера, на товстого штаб-офіцера, на Жеркова й насупився.

— Я буду міст запалюйте,— промовив він урочистим тоном, неначе казав цим, що, незважаючи на всі чинені йому неприємності, він усе ж зробить те, що треба.

Ударивши своїми довгими мускулистими ногами коня, ніби той був у всьому винен, полковник виїхав уперед і другому ескадронові, тому самому, в якому служив Ростов під командою Денисова, скомандував вернутися назад до мосту.

"Ну, так і є,— подумав Ростов,— він хоче випробувати мене!" Серце в нього стислося, і кров кинулася в обличчя. "Хай подивиться, чи боягуз я",— подумав він.

Знову на всіх веселих обличчях солдатів ескадрону з'явилася та серйозна риса, що була на них тоді, як вони стояли під ядрами. Ростов, не зводячи очей, дивився на свого ворога, полкового командира, бажаючи знайти на його обличчі потвердження своїх здогадок; але полковник ні разу не глянув на Ростова, а дивився, як завжди у строю, суворо й урочисто. Пролунала команда.

— Живо! Живо! — промовило біля нього кілька голосів. Чіпляючись шаблями за поводи, дзенькаючи острогами і

кваплячись, злазили гусари, самі не знаючи, що вони робитимуть. Гусари хрестилися. Ростов уже не дивився на полкового командира,— йому ніколи було. Він боявся, аж завмирало серце, так боявся, щоб часом йому не відстати від гусарів. Рука в нього тремтіла, коли він віддавав коня коноводові, і він почував, як, бухаючи, приливає кров до його серця. Денисов, відкидаючись назад, і щось вигукуючи, проїхав повз нього. Ростов нічого не бачив, крім гусарів, що бігли круг нього, зачіпляючись острогами і брязкаючи шаблями.

— Ноші! — вигукнув чийсь голос ззаду.

Ростов не подумав про те, що означає вимагання нош; він біг, намагаючись лише бути попереду всіх; але біля самого мосту він, не дивлячись під ноги, потрапив у в'язку,

розмішану грязюку і, спіткнувшись, упав на руки. Його обминули інші.

— По обидвое боки, ротмістр,— долинув до нього голос полкового командира, який, заїхавши вперед, став верхи недалеко від мосту з переможним і веселим виглядом.

Ростов, обтираючи забруднені руки об рейтузи, оглянувся на свого ворога і хотів бігти далі, гадаючи, що чим він далі добіжить, тим буде краще. Але Богданич, хоч і не дивився і не впізнав Ростова, крикнув до нього:

— Хто серединою мосту біжить? На права сторона! Юнкер, назад! — сердито закричав він і звернувся до Денисова, який, хизуючись хоробрістю, в'їхав верхи на дошки мосту.

— Нащо ризикуйте, ротмістр! Ви б зізали,— сказав полковник.

— Е! винного знайде,— відповів Васька Денисов, повертаючись на сідлі.

Тимчасом Несвицький, Жерков і почтовий офіцер стояли разом за межею пострілів і дивилися то на цю невеличку купку людей у жовтих ківерах, темнозелених куртках, гаптованих шнурками, і в синіх рейтузах, які копошилися біля мосту, то на той бік, на сині капоти вдалині, що наближалися, і групи з кіньми, які легко можна було прийняти за гармати.

"Запалять чи не запалять міст? Хто раніш? Вони добіжать і запалять міст, чи французи під'їдуть на картечний постріл і переб'ють їх?" Ці питання з завмиранням серця мимоволі ставив собі кожен з тієї великої кількості військ, що стояли над мостом і при ясному вечірньому сяйві дивилися на міст та на гусарів і на той бік, на сині капоти з багнетами й гарматами, які просувалися все ближче.

— Ох! дістанеться гусарам! — казав Несвицький.— Не далі, як на картечний постріл тепер.

— Даремне він так багато людей повів,— сказав почтовий офіцер.

— І справді,— сказав Несвицький.— Тут би двох молодців послати, однаково б.

— Ах, ваше сіятельство,— втрутився Жерков, не зводячи очей з гусарів, але все із своєю наївною манерою, через яку не можна було догадатися, серйозно він говорить, чи ні.— Ах, ваше сіятельство! Як ви міркуєте! Двох чоловік послати, а нам же хто Володимира з бантом дасть? А так ось, хоч і поб'ють, та можна ескадрон представити і самому бантик одержати. Наш Богданич порядки знає.

— Ну,— сказав почтовий офіцер,— це картеч!

Він показав на французькі гармати, що знімалися з передків і поспішно від'їжджали.

На французькому боці, у тих групах, де були гармати, з'явився димок, другий, третій, майже одночасно, і в ту хвилину, як долетів звук першого пострілу, з'явився четвертий. Два звуки один по одному, і третій.

— О, ох! — охнув Несвицький, неначе від пекучого болю, хапаючи за руку почтового офіцера.— Подивіться, упав один, упав, упав!

— Два, здається?

— Якби я був царем, ніколи б не воював,— сказав Несвицький, одвертаючись.

Французькі гармати знову поспішно заряджали. Піхота в синіх капотах бігом

рушила до мосту. Знову, але в різних проміжках, з'явилися димки, і заклацала, затріскотіла картеч по мосту. Та цього разу Несвицький не міг бачити того, що робилося на мості. З мосту здійнявся густий дим. Гусари встигли запалити міст, і французькі батареї стріляли по них уже не для того, щоб перешкодити, а тому, що гармати були наведені й було по кому стріляти.

Французи встигли зробити три картечних постріли, перш ніж гусари повернулися до коноводів. Два залпи було зроблено неправильно, і всю картеч перенесло, а зате останній постріл влучив у середину купки гусарів і повалив трьох.

Ростов, заклопотаний своїми взаєминами з Богданичем, зупинився на мосту, не знаючи, що йому робити. Рубати (як він завжди уявляв собі бій) не було кого, допомагати в запалюванні мосту він теж не міг, бо не взяв з собою, як інші солдати, віхтя соломи. Він стояв і оглядався, як раптом затріщало по мосту, немов розсипані горіхи, і один з гусарів, який був ближче за всіх від нього, застогнавши, впав на поручні. Ростов підбіг до нього разом з іншими. Знову вигукнув хтось: "Ноші!" Гусара підхопили чотири чоловіка і стали піднімати.

— Оооо!.. Облиште, ради Христа,— закричав поранений; але його все ж підняли й поклали.

Микола Ростов одвернувся і, неначе шукаючи чогось, став споглядати далину, воду Дунаю, небо, сонце! Яким гарним здалося небо, яким блакитним, спокійним і глибоким! Яке яскраве й урочисте призахідне сонце! Як привітно-глянсувало блищала вода в далекому Дунаї! І ще кращі були далекі, голубіючі за Дунаєм, гори, монастир, таємничі міжгір'я, залиті до вершечків туманом соснові ліси... там тихо, щасливо... "Нічого, нічого б я не бажав, нічого б я не бажав, якби я тільки був там,— думав Ростов.— У самому мені і в цьому сонці так багато щастя, а тут... стогін, страждання, страх і ця неясність, ця поспішність... Он знову кричать щось, і знову всі побігли кудись назад, і я побіжу з ними, і ось вона, ось вона, смерть, надо мною, круг мене... Мить — і я ніколи вже не побачу цього сонця, цієї води, цього міжгір'я..."

В цю хвилину сонце стало ховатися за хмарами; попереду Ростова з'явилися нові ноші. І страх смерті і нош, і любов до сонця й до життя — все злилося в одне болісно-тривожне враження.

"Господи боже! Той, хто там у цьому небі, спаси, прости і захисти мене!" — прошепотів сам собі Ростов.

Гусари підбігли до коноводів, голоси стали гучніші і спокійніші, ноші зникли з очей.

— Що, брат, понюхав пороху?..— прокричав у нього над вухом голос Васьки Денисова.

"Усе закінчилося; але я боягуз, так, я боягуз",— подумав Ростов і, важко зітхаючи, взяв з рук коновода свого Грачика, який відставив ногу, і став сідати.

— Що це було, картеч? — спитав він Денисова.

— Та ще й яка! — прокричав Денисов.— Молодцями працювали! А робота паскудна! Атака—любє діло, рубай у песі, а тут, чорзна-що, б'ють, як у мішень.

І Денисов від'їхав до групи, що зупинилася недалеко від Ростова: полкового командира, Несвицького, Жеркова і поштового офіцера.

"Однак, здається, ніхто не помітив",— думав сам собі Ростов. І справді, ніхто нічого не помітив, бо кожному було знайоме те почуття, якого вперше зазнав необстріляний юнкер.

— Ось вам реляція й буде,— сказав Жерков,— дивись, і мене в> підпоручики підвищать.

— Повідомте кнеза, що я міст запалював,— сказав полковник урочисто й весело.

— А коли про втрату спитають?

— Дрібничка! — пробасив полковник,— два гусари поранено і одного наповал,— сказав він з очевидною радістю, не можучи втриматися від щасливої усмішки, звучно відрубуючи красиве слово наповал.

IX

Переслідувана стотисячною французькою армією під начальством Бонапарта, зустрівана вороже настроєним населенням, не довіряючи більш своїм союзникам, зазнаючи нестатку продовольства й вимушена діяти поза всіма передбачуваними умовами війни, російська тридцятип'ятитисячна армія, під начальством Кутузова, поспішно відступала вниз по Дунаю, зупиняючись там, де її наздоганяв ворог, і відбиваючись ар'єргардними боями, лише наскільки це потрібно було для того, щоб відступати, не втрачаючи важкого майна. Були бої при Ламбаху, Амштетені і Мельку; але, незважаючи на хоробрість і завзятість, з якою билися росіяни і яку визнавав сам ворог, наслідком цих боїв був лише ще швидший відступ. Австрійські війська, які уникнули полону під Ульмом і приєдналися до Кутузова біля Браунау, відділилися тепер від російської армії, і Кутузов був полишений тільки на свої кволі, виснажені сили. Захищати далі Відень не можна було й думати. Замість наступальної, глибоко обдуманой за законами нової науки — стратегії, війни, план якої передав Кутузову під час його перебування у Відні австрійський гоф-крігсрат, єдина, майже недосяжна мета, що стояла тепер перед Кутузовим, полягала в тому, щоб, не занапастивши армії, подібно до Мака під Ульмом, з'єднатися з військами, які йшли з Росії.

28 жовтня Кутузов з армією перейшов на лівий берег Дунаю і вперше зупинився, поклавши Дунай між собою і головними силами французів. 30-го він атакував дивізію Морт'є, що була на лівому березі Дунаю, і розбив її. В цьому бою вперше взято трофеї: прапор, гармати і двох ворожих генералів. Вперше по двотижневому відступі російські війська зупинилися і після боротьби не тільки вдержали поле бою, але й прогнали французів. Незважаючи на те, що вгйська були роздягнені, виснажені, на одну третину ослаблені відсталими, пораненими, вбитими та хворими; незважаючи на*те, що на тім боці Дунаю було залишено хворих і поранених з листом Кутузова, що віддавав їх на людяність ворога; незважаючи на те, що великі госпіталі й будинки у Кремсі, перетворені на лазарети, не могли вже вміщувати в собі усіх хворих та поранених,— незважаючи на все це, зупинка при Кремсі й перемога над Морт'є значно піднесли дух війська. По всій армії і в головній квартирі ходили дуже радісні, хоч і неправдиві чутки

про наближення колон з Росії, про якусь перемогу, здобуту австрійцями, і про відступ зляканого Бонапарта.

Князь Андрій перебував під час битви при вбитому у цьому бою австрійському генералові Шміті. Під ним було поранено коня і самого його трохи дряпнуло в руку кулею. На знак особливої, ласки головнокомандуючого його було послано із звісткою про цю перемогу до австрійського двора, що був уже не у Відні, якому загрожували французькі війська, а в Брюнні. В ніч бою, схвильований, але не втомлений (незважаючи на свою німців на вигляд будову, князь Андрій міг переносити фізичну втому значно краще за найсильніших людей), верхи приїхавши з донесенням від Дохтурова в Креме до Кутузова, князь Андрій був тієї ж ночі виряджений кур'єром у Брюнн. Посилання кур'єром, крім нагород, означало важливий крок до підвищення.

Ніч була темна, зоряна; дорога чорніла між білим снігом, що випав напередодні, в день бою. То перебираючи враження минулого бокэ, то радісно уявляючи враження, яке він справить звісткою про перемогу, згадуючи, як його проводили головнокомандуючий і товариші, князь Андрій їхав у поштовій бричці, сповнений почуття людини, яка довго чекала і, нарешті, досягла початку жаданого щастя. Тільки-но він заплющував очі, у вухах його лунала пальба рушниць і гармат, яка зливалася із торохтінням коліс і з враженням перемоги. То йому починало ввижатися, що росіяни тікають, що його самого вбито; але він поспішно прокидався, з великою радістю мовби наново узнавав, що нічого цього не було і що, навпаки, французи втекли. Він знову згадував усі подробиці перемоги, свою спокійну мужність під час бою і, заспокоївшись, починав дрімати... По темній зоряній ночі настав ясний, веселий ранок. Сніг танув на сонці, коні швидко бігли, і ліворуч та праворуч байдуже проходили нові різноманітні ліси, лани, села.

На одній із станцій він випередив обоз російських поранених. Російський офіцер, який вів транспорт, розкинувшись на передньому возі, щось кричав, лаючи грубими словами солдата. В довгих німецьких форшпанах тряслось по кам'янистій дорозі по шість і більше блідих, перев'язаних і брудних поранених. Деякі з них розмовляли (він чув російську мову), інші їли хліб, найбільш тяжкі мовчки, покiрливо, з хворобливою дитячою цікавістю дивилися на кур'єра,* що мчав повз них.

Князь Андрій сказав зупинитися і спитав солдата, в якому бою поранені.

— Позавчора на Дунаї,— відповів солдат. Князь Андрій витягнув гаманця й дав солдатові три золотих.

— На всіх,— додав він, звертаючись до офіцера, що підійшов.— Одужуйте, хлопці,— звернувся він до солдатів,— ще діла багато.

— Що, пане ад'ютант, які новини? — спитав офіцер, очевидно бажаючи розговоритися.

— Гарні! Вперед,— крикнув він до кучера і помчав далі. Уже було зовсім темно, коли князь Андрій в'їхав у Брюнн і

побачив навколо себе високі будинки, вогні крамниць, вікон домів та ліхтарів, красиві екіпажі, що торохтіли по брукові, і відчув усю ту атмосферу великого жвавого

міста, яка завжди так вабить військову людину після табору. Князь Андрій, незважаючи на швидку їзду й безсонну ніч, під'їжджаючи до палацу, почував ще більше піднесення, ніж напередодні. Тільки очі блищали гарячковим блиском та думки змінювались з надзвичайною швидкістю і ясністю. Яскраво уявились йому знову всі подробиці бою, вже не туманно, а виразно, у стислому викладі, що він у думці робив імператорові Францу. Яскраво уявились йому випадкові запитання, які могли бути йому поставлені, і ті відповіді, які він дасть на них. Він гадав, що його зараз же представлять імператорові. Але біля великого під'їзду палацу до нього вибіг чиновник і, впізнавши в ньому кур'єра, провів його на інший під'їзд.

— 3 коридора праворуч, там, Euer Hochgeboren 1, побачите

1 ваше високоблагородіє,

чергового флігель-ад'ютанта,— сказав йому чиновник.— Він проведе до військового міністра.

Черговий флігель-ад'ютант, зустрівши князя Андрія, попросив його зачекати і пішов до військового міністра. Через п'ять хвилин флігель-ад'ютант повернувся і, особливо чемно нахилившись і пропускаючи князя Андрія вперед себе, провів його через коридор до кабінету, де працював військовий міністр. Флігель-ад'ютант своєю витонченою чемністю, здавалось, хотів убезпечити себе від спроб фамільярності російського ад'ютанта. Радісне почуття князя Андрія значно підупало, коли він підходив до дверей кабінету військового міністра. Він почув себе ображеним, і почуття образи в ту ж мить непомітно для нього самого перейшло в почуття зовсім безпідставного презирства. А меткий розум зараз же підказав йому ту точку зору, з якої він мав право ставитися з презирством і до ад'ютанта і до військового міністра. "Ім, мабуть, дуже легким здається здобувати перемоги, не нюхаючи пороху!" — подумав він. Очі його презирливо прищурились; він особливо повільно ввійшов до кабінету військового міністра. Почуття це ще більш посилилось, коли він побачив військового міністра, який сидів над великим столом і перші дві хвилини не зважав на нього. Військовий міністр опустил свою лису, з сивими висками, голову між двома восковими свічками і читав папери, роблячи позначки олівцем. Він дочитував, не підводячи голови, коли відчинилися двері й почулися кроки.

— Візьміть це і передайте,— сказав військовий міністр своєму ад'ютантові, подаючи папери і ще не звертаючи уваги на кур'єра.

Князь Андрій відчув, що або з усіх справ, якими був заклопотаний військовий міністр, дії кутузовської армії найменше могли його цікавити, або треба було дати відчутти це російському кур'єрові. "Але мені це цілком байдуже",— подумав, він. Військовий міністр згорнув решту паперів, зрівняв їх краї з краями й підвів голову. В нього була розумна й характерна голова. Але в ту ж мить, як він звернувся до князя Андрія, розумний і твердий вираз обличчя в військового міністра, очевидно, звично і свідомо змінився: на обличчі його застигла дурна, вдавана, без приховування своєї вдаваності, усмішка людини, яка приймає одного за одним багатопросителів.

— Від генерал-фельдмаршала Кутузова? — спитав він.— Сподіваюсь, гарні вісті?

Була сутичка з Морт'є? Перемога? Пора!

Він узяв депешу, що була на його ім'я, і почав читати її з сумовитим виразом.

— Ах, боже мій! Боже мій! Шміт! — сказав він по-німецькому. — Яке нещастя, яке нещастя!

Перебігши депешу, він поклав її на стіл і глянув на князя Андрія, видно, щось розмірковуючи.

— Ах, яке нещастя! Бій, ви кажете, вирішальний? Морт'є, проте, не взято. (Він подумав.) Дуже радий, що ви привезли гарні вісті, хоча смерть Шміта є дорога плата за перемогу, його величність, мабуть, забажає вас бачити, але не сьогодні. Дякую вам, відпочиньте. Завтра будьте на виході після параду. А втім, я вам дам знати.

Зникла під час розмови дурна усмішка знову з'явилася на обличчі в військового міністра.

— До побачення, дуже дякую вам. Государ імператор, певне, забажає вас бачити, — повторив він і нахилив голову.

Коли князь Андрій вийшов з палацу, в нього було почуття, що весь інтерес і щастя, які йому принесла перемога, він тепер облишив і віддав у байдужі руки військового міністра і чемного ад'ютанта. Увесь лад думок його миттю змінився; бій здавався йому давнім, далеким спогадом.

Х

Князь Андрій зупинився в Брюїні у свого знайомого, російського дипломата Білібіна.

— А, дорогий князю, нема приємнішого гостя, — сказав Білі-бін, виходячи назустріч князеві Андрію. — Франц, до моєї спальні князеві речі! — звернувся він до слуги, який проводив Волконського. — Що, вісником перемоги? Чудесно! А я сиджу хворий, як бачите.

Князь Андрій, умившись і вдягнувшись, вийшов у розкішний дипломатів кабінет і сів за приготований обід. Білібін зручно вмовився біля каміна.

Князь Андрій не тільки після своєї мандрівки, але й після всього походу, під час якого він був позбавлений усього комфорту чистоти і витонченості жигтя, почував приємність відпочинку серед тих розкішних умов життя, до яких він звик змалку. Крім того, йому було приємно після австрійського прийому поговорити хоч не по-російському (вони розмовляли по-французьки), але з росіянином, який, він гадав, поділяв загальну російську відразу (що тепер особливо сильно почувалася) до австрійців.

Білібін був чоловік років тридцяти п'яти, нежонатий, одного товариства з князем Андрієм. Вони були знайомі ще в Петербурзі, але ближче познайомилися за останнього приїзду князя Андрія до Відня з Кутузовим. Як князь Андрій був молодою людиною, що обіцяла далеко піти на військовому полі діяльності, так, і ще більш, обіцяв Білібін на дипломатичному. Він був ще молодою людиною, але вже немолодим дипломатом, бо почав він служити з шістнадцяти років, був у Парижі, в Копенгагені і тепер у Відні посідав досить значне місце. І канцлер і наш посланник у Відні знали його й дорожили

ним. Він був не з тих багатьох дипломатів, які зобов'язані мати лише негативні гідності, не робити певних речей і говорити по-французькому для того, щоб бути дуже хорошими дипломатами; він був одним з тих дипломатів, які люблять і вміють працювати, і, незважаючи на свої лінощі, він іноді проводив ночі за письмовим столом. Він працював однаково добре, хоч би в чому полягала суть роботи. Їм цікавило не питання "нащо?", а питання "як?". У чому полягала дипломатична справа, йому було однаково; але скласти майстерно, влучно й вишукано циркуляр, меморандум чи донесення — в цьому він знаходив велике задоволення. В заслуги Білібіна ставилося, крім письмових робіт, ще й його вміння обходитися й розмовляти у вищих сферах.

Білібін любив розмову так само, як він любив роботу, тільки тоді, коли розмова могла бути втончено-дотепною. В товаристві завжди він вичікував на нагоду сказати що-небудь незвичайне і заходив у розмову не інакше, як за таких умов. Мова Білібіна раз у раз пересипалася оригінально-дотепними, викінченими фразами, що мали загальний інтерес. Ці фрази виготовлялися у внутрішній лабораторії Білібіна, ніби нарочито портативної властивості, для того, щоб мізерні світські люди легко могли запам'ятовувати їх і переносити з віталень у вітальні. І справді, *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹, як казали, і часто мали вплив на так звані важливі справи.

Худе, виснажене, жовтяве обличчя його було все вкрите великими зморшками, які завжди здавалися так охайно і старанно промитими, як кінчики пальців після лазні. Порухи цих зморшок становили головну гру його фізіономії. То в нього морщився лоб широкими брижами, брови піднімалися вгору, то брови опускалися вниз, і коло щік утворювалися великі зморшки. Глибоко поставлені, невеликі очі завжди дивилися прямо й весело.

— Ну, тепер розкажіть нам ваші подвиги,— сказав він. Волконський якнайскромніше, ні разу не згадуючи про себе, розповів про бій і прийом військового міністра.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles*²,— закінчив він.

Білібін усміхнувся і розпустив брижі шкіри.

— *Sependant, mon cher,*— сказав він, розглядаючи здалеку свій ніготь і підбираючи шкіру над лівим оком,—*malgré la haute estime que je professe pour le "православне російське воїнство", j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses* ³.

Він говорив далі так само французькою мовою, вимовляючи по-російському лише ті слова, які він презирливо хотів підкреслити.

1 відгуки Білібіна розходились по віденських вітальнях, 8 — Вони прийняли мене з цією звісткою, як приймають собаку на кегельний кон.

3 — Проте, мій дорогий, при всій моїй пошані до "православного російського воїнства", я гадаю, що перемога ваша не з найблискупіших.

— А що ж? Ви з усією масою своєю накинулися на нещасного Морт'є при одній дивізії, і цей Морт'є вислизає у вас поміж руки? Де ж перемога?

— Проте, серйозно кажучи,— відповів князь Андрій,— все-таки ми можемо сказати без хвальби, що це трохи краще за Ульм...

— Чому ви не взяли нам одного, хоч одного маршала?

— Тому, що не все робиться, як передбачається, і не так регулярно, як на параді. Ми гадали, як я вам казав, зайти в тил на сьому годину ранку, а не прийшли й на п'яту вечора.

— Чому ж ви не прийшли на сьому годину ранку? Вам треба було прийти о сьомій годині ранку,— усміхаючись, сказав Бі-лібін,— треба було прийти о сьомій годині ранку.

— Чому ви не вмовили Бонапарта дипломатичним шляхом, що йому краще залишити Геную? — тим самим тоном сказав князь Андрій.

— Я знаю,— перебив Білібін,— ви думаєте, що дуже легко брати маршалів, сидячи на дивані перед каміном. Це правда, а все-таки чому ви його не взяли? І не дивуйтеся, що не тільки військовий міністр, а й найясніший імператор і король Франц не будуть дуже ошасливлені вашою перемогою; та й я, нещасний секретар російського посольства, не почуваю ніякої особливої радості...

Він подивився прямо на князя Андрія і раптом спустив зібрану шкіру з лоба.

— Тепер моя черга спитати вас "чому", дорогий мій,— сказав Волконський.— Я вам признаюсь, що не розумію, може, тут є дипломатичні тонкощі над мій слабкий розум, але я не розумію: Мак втрачає цілу армію, ерцгерцог Фердинанд і ерцгерцог Карл не подають ніяких ознак життя і роблять помилки за помилками, нарешті, один лише Кутузов здобуває справжню перемогу, знищує *charme* 1 французів, і військовий міністр не цікавиться навіть знати подробиці!

— Саме тому, дорогий мій. *Voyez-vous, mon cher*²: ура! за царя, за Русь, за віру! *Tout ça est bel et bon*³, але що нам, я кажу — австрійському дворові, до ваших перемог? Привезіть ви нам сюди добру звістку про перемогу .ерцгерцога Карла або Фердинанда — *un archiduc vaut l'autre*⁴, як вам відомо — хоч над ротою пожежної команди Бонапарте, це інша річ, ми прогримимо в гармати. А то це, як навмисне, може лише дратувати нас. Ерцгерцог Карл нічого не робить, ерцгерцог Фердинанд вкриває себе ганьбою. Відень ви кидаєте, не захищаєте більш, *comme si vous nous disiez*⁵: з нами бог, а бог з вами, з вашою столицею. Один генерал, якого ми всі любили, Шміт: ви його підво

1 зарок непереможності

2 Бачите:

3 Все це чудово,

4 один ерцгерцог вартий другого, * нібито ви нам сказали:

дите під кулю і поздоровляєте нас із перемогою!.. Погодьтеся, що дратівнішої за ту звістку, яку ви привозите, не можна вигадати. *C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès*¹. Крім того, ну, якби ви здобули справді блискучу перемогу, якби здобув перемогу навіть ерцгерцог Карл, що ж би змінилося в загальному перебігу справ? Тепер уже пізно, коли Відень захопили французькі війська.

— Як захопили? Відень захопили?

— Не тільки захопили, але Бонапарте в Шенбрунні, а граф, наш дорогий граф Врбна, їде до нього за наказами.

Волконський після втомної мандрівки та її вражень, після прийому і особливо після обіду почував, що він не розуміє всього значення слів, які чує.

— Сьогодні вранці був тут граф Ліхтенфельс,— говорив далі Білібін,— і показував мені листа, в якому докладно описано парад французів у Відні. Le prince Murât et tout le tremblement...² Ви бачите, що ваша перемога не дуже така радісна і що ви не можете бути прийняті як рятівник...

— Далєбі, для мене однаково, цілком однаково! — сказав князь Андрій, починаючи розуміти, що звістка його про бій під Кремсом справді не мала великої ваги в зв'язку з такими подіями, як захоплення австрійської столиці.— Як же Відень узято? А міст і знаменитий tête de pont³, і князь Ауерсперг? У нас були чутки, що князь Ауерсперг захищає Відень,— сказав він.

— Князь Ауерсперг стоїть на цьому, на нашому, боці і захищає нас; я думаю, дуже погано захищає, але все-таки захищає. А Відень на тому боці. Ні, мосту ще не взято і, сподіваюсь, не буде взято, бо він замінований, і його наказано висадити в повітря. В протилежному разі ми давно були б у горах Богемії, і виз вашою армією провели б погану чверть години між двома вогнями.

— Та це все-таки не означає, що кампанія закінчилася,— сказав князь Андрій.

— А я думаю, що закінчилася. І так думають великі ковпаки тут, та не сміють сказати цього. Буде те, що я казав на початку кампанії, що не ваша échauffourée de Durenstein⁴, взагалі не порох вирішить справу, а ті, що його видумали,— сказав Білібін, повторюючи одно з своїх mots⁵, розпускаючи шкіру на лобі і спиняючись.— Питання лише в тому, що скаже берлінське побачення імператора Олександра з пруським королем. Якщо Пруссія ввійде у союз, on forcera la main à l'Autriche⁶ і буде війна. Якщо ж ні, то справа лише в тому, щоб умовитися, де складати перші статті нового CampoFormio⁷.

1 Це як навмисно, як навмисно.

2 Принц Мюрат і все інше... 8 укріплення,

4 перестрілка під Дюренштейном, 6 словечок,

6 то Австрію примусять, 1 Кампо Форміо.

— Але яка незвичайна геніальність! — раптом вигукнув князь Андрій, стискаючи свою маленьку руку і вдаряючи нею по столу.— І яке шастя цій людині!

— Buonaparte?¹ — запитально сказав Білібін, збираючи у зморшки лоб і цим даючи відчувати, що зараз буде un mot².— Buonaparte? — сказав він, наголошуючи особливо и.— Я гадаю, проте, що тепер, коли він диктує закони Австрії з Шенбрунна, il faut lui [aire grâces de Ги³. Я рішуче роблю нововведення і називаю його Bonaparte tout court⁴.

— Ні, без жартів,—сказав князь Андрій,— невже ви думаєте, що кампанія закінчилася?

— Я ось що думаю. Австрія пошилася в дурні, а вона до цього не звикла. І вона

відплатить. А в дурні вона пошилась через те, що, по-перше, провінції спустошені (on dit, le православне est terrible pour le pillage⁵), армія розбита, столиця захоплена, і все це pour les beaux yeux⁶ du сардинська величність. І тому — entre nous, mon cher⁷,— я нюхом чую, що нас обманюють, я нюхом чую зносини з Францією і проекти миру, таємного миру, окремо укладеного.

— Цього не може бути! — сказав князь Андрій,— це було б занадто паскудно.

— Qui vivra verra⁸,— сказав Білібін, розпускаючи знову шкіру на знак закінчення розмови.

Коли князь Андрій прийшов до приготовленої для нього кімнати і в чистій білизні ліг на пуховики й пахучі нагріті подушки,— він відчув, що той бій, про який він привіз звістку, був далекий, далекий йому. Пруський союз, зрада Австрії, новий тріумф Бонапарта, вихід та парад і прийом імператора Франца на завтра заповнили його.

Він заплющив очі, але в ту ж мить у вухах його затріскотіла канонада, пальба, торохтіння коліс екіпажа, і ось знову спускаються з гори, розтягнувшись у нитку, мушкетери, і французи стріляють, і він почуває, як здригається його серце, і він виїжджає вперед разом із Шмітом, і кулі весело свищуть круг нього, і він зазнає того почуття вдсятеро посиленої радості життя, якого він не зазнавав з самого дитинства.

Він прокинувся...

"Так, усе це було!.." — сказав він, щасливо, по-дитячому усміхаючись сам до себе, і заснув міцним, молодим сном.

1 Буонапарте?

2 слівце.

8 треба його звільнити від и.

4 просто Бонапарт.

5 кажуть, православне жорстоко грабує,

6 заради чудових очей

7 між нами, дорогий мій,

в — Живі будемо, побачило,

Другого дня він прокинувся пізно. Поновлюючи враження минулого, він найперше згадав, що сьогодні треба представлятися імператорові Францу, згадав військового міністра, чемного австрійського флігель-ад'ютанта, Білібіна і розмову вчорашнього вечора. Одягнувшись для поїздки до палацу в повну парадну форму, якої він уже давно не одягав, він, свіжий, бадьорий і вродливий, з підв'язаною рукою, ввійшов до кабінету Білібіна. В кабінеті були чотири пани з дипломатичного корпусу. З князем Іполитом Курагіним, який був секретарем посольства, Волконський був знайомий; з іншими його познайомив Білібін.

Пани, які бували в Білібіна, світські, молоді, багаті й веселі люди, складали й у Відні і тут окремий гурток, що його Білібін, будучи главою цього гуртка, називав наші, les nôtres. У гуртку цьому, який складався майже виключно з дипломатів, видно, були свої, далекі од війни й політики, інтереси вищого світу, взаємин з деякими жінками та канцелярської сторони служби. Ці пани, очевидно, охоче, як свого (честь, яку вони

робили не багатом), прийняли до свого гуртка князя Андрія. З чемності і для того, щоб почати розмову, йому поставили декілька запитань про армію та про бій, і розмова знову розсипалась на непослідовні, веселі жарти й пересуди.

— Але особливо гарно,— казав один, розповідаючи про невдачу товариша-дипломата,— особливо гарно вийшло, коли канцлер прямо сказав йому, що призначення його в Лондон є підвищення і щоб він так і дивився на це. Бачите ви його постать при цьому?..

— Але що найгірше, панове, я виказую Курагіна: людина в нещасті, і з цього ось користується цей дон-Жуан, ця жахлива людина!

Князь Іполит лежав у вольтерівському кріслі, поклавши ноги через ручку. Він засміявся.

— Parlez-moi de ça¹,— сказав він.

— О, дон-Жуан! О, змія! — почулися голоси.

— Ви не знаєте, Волконський,— звернувся Білібін до князя Андрія,— що всі страхіття французької армії (я мало не сказав був — російської армії) — ніщо порівняно до того, що наробив між жінками цей мужчина.

— La femme est la compagne de l'homme²,— промовив князь Іполит і став дивитися в лорнет на свої підняті ноги.

Білібін і наші розреготалися, дивлячись у вічі Іполитові. Князь Андрій бачив, що цей Іполит, якого він (мусив признатися) майже ревнував до своєї дружини, був блазнем у цьому товаристві.

1 — Ну-бо, ну-бо,

2 — Жінка — подруга чоловіка,

— Ні, я повинен вгостити вас Курагіним,—сказав Білібін тихо до Волконського.— Він чудовий, коли розводиться про політику. Треба бачити цю поважність.

Він підсів до Іполита і, зібравши на лобі свої брижі, почав з ним розмову про політику. Князь Андрій та інші обступили обох.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,— почав Іполит, значущо оглядаючи всіх,— sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...¹

— Attendez, je n'ai pas fini...—сказав він до князя Андрія, хапаючи його за руку.—Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et... — Він помовчав. — On ne pourra pas imputer à la fin de non-recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira².

І він пустив руку Волконського, показуючи тим, що тепер він зовсім закінчив.

— Demosthènes, jeté reconnais au caillou que tu as caché dans ta bouche d'or!³ — сказав Білібін, у якого шапка волосся посунулась на голові від задоволення.

Усі засміялися. Іполит сміявся голосніше за всіх. Він, видно, мучився, задихався, але не міг стриматися від дикого сміху, що розтягав його завжди нерухоме обличчя.

— Ну, ось що, панове,— сказав Білібін,— Волконський мій гість у домі і тут, у

Брюнні, і я хочу його вгостити, по моїй змозі, всіма радощами тутешнього життя. Якби ми були у Відні, це було б легко; але тут, dans ce vilain trou morave 4, це трудніше, і я прошу у всіх вас допомоги. Il faut lui faire les honneurs de Brunn5. Ви візьміть на себе театр, я — товариство, ви, Іполит, певна річ,— жінок.

— Треба йому показати Амелі, розкіш! — сказав один з наших, цілуючи пучки.

— Взагалі, цього кровожерного солдата,— сказав Білібін,— треба повернути до більш людських поглядів.

— Навряд чи я скористаюся з вашої гостинності, панове, і тепер мені час їхати,— глянувши на годинник, сказав Волконський.

— Куди?

— До імператора.

— О, о! о!

1 — Берлінський кабінет не може висловити своєї думки про союз, не висловлюючи... як і у своїй останній ноті... ви розумієте, ви розумієте... а втім, якщо його величність імператор не змінить суті нашого союзу...

2 — Стривайте, я не закінчив... Я думаю, що втручання буде тривкіше, ніж невтручання... І... Неможливо вважати справу закінченою неприйняттям нашої депеші від 28 листопада... Ось чим усе це закінчиться.

3 — Демосфен, я впізнаю тебе по камінцю, якого ти ховаєш у своїх, золотих вустах!

4 у цій огидній моравській дірі,

5 Треба його погостувати Брюнном.

— Ну, до побачення, Волконський! — До побачення, князю; приїжджайте ж обідати раніш,— загомоніли голоси.— Ми беремося за вас.

— Намагайтесь якнайбільше розхвалювати порядок у доставленні провіанту і маршрутів, коли будете розмовляти з імператором,— сказав Білібін, проводячи до передпокою Волконського.

— І хотів би хвалити, та не можу, скільки знаю,— усміхаючись, відповів Волконський.

— Ну, взагалі, якомога більше говоріть. Його пристрасть — аудієнції; а говорити сам він не любить і не вміє, як побачите.

XII

На виході імператор Франц тільки пильно придивився до обличчя князя Андрія, який стояв у призначеному місці між австрійськими офіцерами, і кивнув йому своєю довгою головою. Але після виходу вчорашній флігель-ад'ютант чемно передав Волконському бажання імператора дати йому аудієнцію. Імператор Франц прийняв його, стоячи посеред кімнати. Перед початком розмови князя Андрія вразило те, що імператор ніби зніяковів, не знаючи, що сказати, й почервонів.

— Скажіть, коли почався бій? — спитав він квапливо. Князь Андрій відповів. Після цього запитання йшли інші,

такі ж прості запитання: "Чи здоровий Кутузов? Коли він виїхав з Кремса?" і т. ін. Імператор говорив з таким виразом, наче вся мета його полягала лише в тому, щоб

поставити певну кількість запитань. А відповіді на ці запитання, як було надто очевидно, не могли цікавити його.

— О котрій годині почався бій? — спитав імператор.

— Не можу донести вашій величності, о котрій годині почався бій з фронту, але в Дюренштейні, де я перебував, військо почало атаку о шостій годині вечора,— сказав Волконський, жвавішаючи і при цій нагоді гадаючи, що йому пощастить представити вже ютовий у його голові правдивий опис усього того, що він знав і бачив.

Та імператор усміхнувся й перебив його:

— Скільки миль?

— Звідки й куди, ваша величність?

— Від Дюренштейна до Кремса.

— Три з половиною милі, ваша величність.

— Французи залишили лівий берег?

— Як доносили лазутчики, вночі на плотах переправились останні.

— Чи досить фуражу у Кремсі?

— Фуражу не було доставлено в тій кількості... Імператор перебив його:

— О котрій годині вбито генерала Шміта?

— О сьомій годині, здається.

— О сьомій годині? Дуже сумно! Дуже сумно! Імператор сказав, що він дякує, і вклонився. Князь Андрій

вийшов і зараз же його оточили придворні. З' усіх боків дивились на нього привітні очі і чути було привітні слова. Вчорашній флігель-ад'ютант робив йому докори, чому він не зупинився в палаці, і пропонував йому свій дім. Військовий міністр підійшов, поздоровляючи його з орденом Марії-Терезії 3-го ступеня, яким нагородив його імператор. Камергер імператриці запрошував його до її величності. Ерцгерцогиня теж бажала його бачити. Він не знав, кому відповідати, і кілька секунд збирав думки. Російський посланник узяв його за плече, одвів до вікна і почав розмовляти з ним.

Всупереч словам Білібіна, звістка, яку він привіз, була прийнята радісно. Призначено було подячний молебень. Кутузова було нагороджено Марією-Терезією великого хреста, і вся армія одержала нагороди. Волконський одержував запрошення звідусіль і цілий ранок мусив робити візити головним сановникам Австрії. Закінчивши свої візити о п'ятій годині вечора, в думці складаючи листа до батька про бій і про свою поїздку в Брюнн, князь Андрій повертався до Білібіна. Біля ґанку будинку, в якому жив Білібін, стояла до половини навантажена речами бричка, і Франц, слуга Білібіна, насилу несучи чемодан, вийшов з дверей. (Перш ніж їхати до Білібіна, князь Андрій поїхав до книгарні запитися на похід книжками й засидівся в крамниці).

— Що таке? — спитав Волконський.

— Ach, Erlaucht!— сказав Франц, насилу вкидаючи чемодан у бричку.—Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her!1

— Що таке? Що? — питав князь Андрій.

Білібін вийшов назустріч Волконському. Завжди спокійне обличчя Білібіна було

схвильоване.

— Non, non, avouez que c'est charmant,— казав він,— cette histoire du pont de Thabor (місту Відні). Ils l'ont passé sans coup férir².

Князь Андрій нічого не розумів.

— Та звідки ж ви, що ви не знаєте того, що вже знають усі кучери в місті?

— Я від ерцгерцогині. Там я нічого не чув.

— І не бачили, що скрізь збираються в дорогу?

— Не бачив... Та в чому річ? — нетерпляче спитав князь Андрій.

— У чому річ? Річ у тому, що французи перейшли міст, який захищає Ауерсперг, і мосту не висадили в повітря, так що Мю-

1 — Ах, ваше сіятельство! Ми вирушаємо ще далі. Лиходій уже знову за нами по п'ятах!

2 — Ні, ні, погодьтеся, що це чарівно, ця історія з Таборським мостом. Вони перейшли його без опору.

рат біжить тепер шляхом до Брюнна, і сьогодні-завтра вони будуть тут.

— Як тут? Та чому ж не висадили в повітря мосту, коли він замінований?

— Д про це я вас питаю. Цього ніхто, і сам Бонапарте, не знає.

Волконський знизав плечима.

— Але ж коли міст перейдено, виходить, і армія загинула: її буде відрізано,— сказав він.

— У тім-то й штука,— відповів Білібін.— Слухайте. Вступають французи у Відень, як я вам казав. Усе дуже добре. Другого дня, тобто вчора, пани маршали: Мюрат, Ланн та Бельяр, сідають на коней і вирушають на міст. (Зауважте, всі три гасконці.) Панове,— каже один,— ви знаєте, що Таборський міст міновано і контрміновано, і що перед ним грізний tête de pont¹ і п'ятнадцять тисяч війська, якому наказано висадити в повітря міст і нас не пускати. Але нашому государеві імператору Наполеону буде приємно, якщо ми візьмемо цей міст. Поїдьмо втрюх і візьмемо цей міст.— Поїдьмо,— кажуть інші; і вони їдуть і беруть міст, переходять його і тепер з усією армією по цей бік Дунаю простують на нас, на вас і на ваші сполучення.

— Годі-бо жартувати,— журно і серйозно сказав князь Андрій. Звістка ця була гірка і разом з тим приємна князеві Андрію.

Тільки-но він почув, що російська армія перебуває в такому безнадійному становищі, йому спало на думку, що саме йому ось судилося вивести російську армію з цього становища, що ось він, той Тулон, який виведе його з рядів невідомих офіцерів і відкриє йому перший шлях до слави! Слухаючи Білібіна, він міркував уже, як, приїхавши до армії, він на військовій раді подасть думку, що стане єдиним порятунком армії, і як йому самому буде доручено виконання цього плану.

— Годі-бо жартувати,— сказав він.

— Не жартую,— продовжував Білібін,— нічого нема правдивішого і сумнішого. Ці добродії приїжджають на міст самі і підіймають білі хусточки; запевняють, що перемир'я і що вони, маршали, їдуть для переговорів з князем Ауерспергом. Черговий

офіцер пускає їх у tête de pont *. Вони розповідають йому тисячу гасконських дурниць: кажуть, що війну закінчено, що імператор Франц призначив побачення Бонапарту, що вони бажають бачити князя Ауерсперга тощо. Офіцер посилає за Ауерспергом; ці добродії обнімають офіцера, жартують, сідають на гармати. А тимчасом французький батальйон непоміченим входить на міст, скидає мішки з горючими речовинами в воду і підходить до tête de pont К Нарешті з'являється сам генерал-лейтенант, наш милий князь Ауерсперг фон-Маутерн. "Любий вороже! Цвіте австрійського воїнства, герою турецьких воєн! Ворожнечу закін

1 мостове укріплення

чено, ми можемо подати один одному руку... імператор Наполеон аж палає від бажання познайомитися з князем Ауерспергом". Одне слово, ці добродії, недарма гасконці, так закидають Ауерсперга прекрасними словами, його так зачаровує ця так швидко встановлена інтимність з французькими маршалами, так засліплює споглядання Мюратової мантиї та його страусових пір'їн, qu'il n'y voit que du feu, et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi¹. (Незважаючи на жвавність своєї розповіді, Білібін не забув зробити паузу після цього mot, щоб дати час оцінити його.) Французький батальйон вбігає в tête de pont, забивають гармати, і міст взято. Ні, але що найкраще,— говорив він далі, заспокоюючись у своєму хвилюванні чарівністю власного оповідання,— це те, що сержант, приставлений до тієї гармати, за сигналом якої мали запалювати міни й висаджувати в повітря міст, сержант цей, побачивши, що французькі війська біжать на міст, хотів уже стріляти, та Ланн одвів його руку. Сержант, який, видно, був розумніший за свого генерала, підходить до Ауерсперга й каже: "Князю, вас обдурюють, он французи!" Мюрат бачить, що справу програно, якщо дати говорити сержантові. Він з удаваним подивом (справжній гасконець) звертається до Ауерсперга: "Я не впізнаю такої хваленої в світі австрійської дисципліни,— каже він,— і ви дозволяєте так розмовляти з вами нижчому чинові!" C'est génial. Le prince d'Auersperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

— C'est trahison peut-être³,—сказав князь Андрій, виразно уявляючи собі сірі шинелі, рани, пороховий дим, звуки пальби і славу, що чекає його.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps,— продовжував Білібін.— Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...— Він неначе замислився, шукаючи вислову:— c'est... c'est du Mack. Nous sommes mackés*,— закінчив він, почувавши, що він сказав un mot, і свіже mot, таке mot, яке повторюватиметься.

Зібрані доти брижі на лобі швидко розпустилися на знак задоволення, і він, трошки усміхаючись, став розглядати свої нігті.

— Куди ви? — сказав він раптом, звертаючись до князя Андрія, який встав і попростував до своєї кімнати.

— Я їду.

1 що він бачить лише їх вогонь і забуває про свій, про той, який він зобов'язаний був відкрити проти ворога.

2 Це геніально. Князь Ауерсперг ображається й наказує заарештувати сержанта. Ні, погодьтеся, що це чудово, уся ця історія з мостом. Це не то що дурість,— не то що підлість...

3 — Може, зрада,

4 — Також ні. Це ставить двір у занадто погане становище. Це ні зрада, ні підлість, ні дурість; це як при Ульмі, це... це маківщина. Ми обмацалися.

— Куди?

— В армію.

— Та ви ж хотіли побути ще два дні?

— А тепер я їду зараз.

І князь Андрій, зробивши розпорядження про від'їзд, пішов до своєї кімнати.

— Знаєте що, дорогий мій,— сказав Білібін, входячи до нього в кімнату.— Я подумав про вас. Чого ви поїдете?

І на доказ незаперечності цього доводу всі брижі збігли з його обличчя.

Князь Андрій запитливо подивився на свого співрозмовника і нічого не відповів.

— Чого ви поїдете? Я знаю, ви думаєте, що ваш обов'язок — мчати в армію тепер, коли армія в небезпеці. Я це розумію, *mon cher*, *c'est de l'héroïsme*

— Анітрохи,— сказав князь Андрій.

— Але ви *un philosophe*², будьте ж ним до кінця, подивіться на речі з другого боку, і ви побачите, що ваш обов'язок, навпаки, берегти себе. Полишіть це на інших, які ні на що більш не здатні... Вам не наказано приїжджати назад, і звідси вас не відпустили; отже, ви можете zostатись і їхати з нами, куди нас поведе наша нещасна доля. Кажуть, їдуть до Ольмюца. А Ольмюц дуже миле місто. І ми з вами разом спокійно поїдемо в моїй колясці.

— Перестаньте жартувати, Білібін,— сказав Волконський.

— Я кажу вам щиро і дружньо. Розсудіть. Куди й чого ви поїдете тепер, коли ви можете zostаватися тут? Вас чекає одно з двох (він зібрав шкіру над лівою скронею) : або не доїдете до армії і мир буде укладено, або поразка й сором з усією кутузовською армією.

І Білібін розпустив шкіру, почувуючи, що дилема його невідпорна.

— Цього я не можу розсудити,— холодно сказав князь Андрій, а подумав: "їду для того, щоб врятувати армію".

— *Mon cher*, vous êtes un héros³,— сказав Білібін.

XIII

Тієї ж ночі, відкланявшись військовому міністрові, Волконський їхав до армії, сам не знаючи, де він знайде її, і побоюючись, щоб по дорозі до Кремса його не перехопили французи.

У Брюнні все придворне населення збиралося, і вже відправлялися вантажі в Ольмюц. Біля Ецельсдорфа князь Андрій ви

1 Мій дорогий, це героїзм.

2 філософ,

3 — Мій дорогий, ви — герой.

їхав на шлях, що ним, страшенно поспішаючи і в страшенному безладді, рухалась російська армія. Шлях був так забитий повозками, що неможливо було їхати в екіпажі. Взявши в козачого начальника коня й козака, князь Андрій, 'голодний і втомлений, минаючи обози, їхав розшукувати головнокомандуючого і свою повозку. Найзловісніші чутки про становище армії доходили до нього дорогою, і картини безладної втечі армії підтверджували ці чутки.

"Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sort de l'armée d'Ulm)"¹,—згадував він слова наказу Бонапарта своїй армії перед початком кампанії, і слова ці однаково викликали в нього подив з геніального героя, почуття ображеної гордості і сподівання слави. "А якщо нічого не залишиться, крім — померти? — думав він.— Що ж, коли треба! Я зроблю це не гірше за інших". ,

князь Андрій з презирством дивився на ці нескінченні команди, повозки, парки, артилерію, які перемішались, і знову найрізноманітніші повозки, повозки й повозки, що випереджали одна одну і в три, в чотири ряди захаращували болотистий шлях. З усіх боків, ззаду і спереду, доки сягав слух, чутно було звуки коліс, гуркотіння кузовів, возів і лафетів, кінський тупіт, удари батогами, вигуки погоничів, лайку солдатів, денщиків та офіцерів. По краях шляху раз у раз впадали в око то здохлі оббіловані й необбіловані коні, то поламані повозки, біля яких, чогось чекаючи, сиділи самотні солдати, то юрми солдатів, що, відділившись від команд, простували в сусідні села або несли з сіл курей, овець, сіно, чи мішки, чимсь наповнені. На спусках і підйомах юрми густішали, і стояв безперервний стогін галасу. Солдати, вгрузаючи по коліна в болото, руками підхоплювали гармати й фури; билися батоги, сковзали копита, рвалися посторонки і надсаджувалися від вигуків груди. Офіцери, що керували рухом, проїжджали то вперед, то назад між обозами. Голоси їх було погано чути серед загального гудіння, і по обличчях їхніх видно було, що вони зневірялися в можливості припинити це безладдя.

"Voilà le cher² православне воїнство",— подумав Волконський, згадуючи слова Білібіна.

Бажаючи спитати кого-небудь з цих людей, де головнокомандуючий, він під'їхав до обозу. Просто проти нього їхав чудний, однокінний екіпаж, очевидно, влаштований домашніми солдатськими засобами, щось середнє між возом, кабріюлетом і коляскою. В екіпажі поганяв солдат і сиділа під шкіряним верхом за фартухом жінка, вся обв'язана хустками. Князь Андрій

1 "Цю російську армію, яку англійське золото перенесло сюди а того краю світу, ми примусимо зазнати тієї ж долі (долі Ульмської армії)", 2 Ось воно, миле

під'їхав і вже звернувся з запитанням до солдата, коли його увагу привернув одчайдушний крик жінки, що сиділа в халабудці. Офіцер, який завідував обозом, бив солдата, що сидів кучером у цій колясці, за те, що він хотів об'їхати інших, і нагайка влучала по фартуху екіпажа. Жінка верещала. Побачивши князя Андрія, вона виставилася з-під фартуха і, махаючи худими руками, вийнятими з-під килимової

хустки, кричала:

— Ад'ютанте! Пане ад'ютант!.. Ради бога... захистіть... Що ж це буде?.. Я лікарська 'дружина сьомого егерського... не пускають; ми відстали, своїх загубили...

— На гамуз зіб'ю, завертай! — кричав розлючений офіцер на солдата,— завертай назад із шлюхою своєю.

— Пане ад'ютант, захистіть! Що ж це таке? — кричала лі-карша.

— Звольте пропустити цю повозку. Хіба ви не бачите, що це жінка? — сказав князь Андрій, під'їжджаючи до офіцера.

Офіцер глянув на нього і, не відповідаючи, повернувся знову до ссудата: — Я тебе об'їду... Назад!

— Пропустіть, я вам кажу,— знову сказав, підбираючи губи, князь Андрій.

— А ти хто такий? — раптом з п'яною люттю звернувся до нього офіцер.— Ти хто такий? Ти (він особливо напивав на ти) начальник, чи що? Тут я начальник, а не ти. Ти, назад,— повторив він,— на гамуз зіб'ю!

Цей вислів, видно, сподобався офіцерові.

— Гарно відрізав ад'ютантикові,— почувся голос ззаду. Князь Андрій бачив, що офіцер був у тому п'яному припадку

безпричинної люті, в якому люди не пам'ятають, що говорять. Він бачив, що його заступництво за лікарську дружину в халабудці сповнене того, чого він боявся більш за все на світі, того, що називається *ridicule* *, але інстинкт його говорив інше. Не встиг офіцер доказати останніх слів, як князь Андрій із спотвореним од люті обличчям під'їхав до нього і підняв нагайку:

— Зво-льте про-пу-сти-ти!

Офіцер махнув рукою і квапливо від'їхав геть.

— Усе через цих, через штабних, безладдя все,— пробурчав він.— Робіть же, як знаєте.

Князь Андрій квапливо, не зводячи очей, від'їхав од лікарської дружини, яка називала його рятівником, і, з огидою згадуючи найменші подробиці цієї принизливої сцени, помчав далі до того села, де, як йому сказали, перебував головнокомандуючий.

В'їхавши в село, він зліз з коня і пішов до першого будинку з наміром відпочити хоч яку хвилину, з'їсти що-небудь і привести в порядок усі ті образливі думки, що мучили його. "Це юрма мерзотників, а не військо",— подумав він, підходячи до

1 смішним,

вікна першого будинку, коли знайомий йому голос назвав його на ім'я.

Він оглянувся. З маленького вікна виставлялося вродливе обличчя Несвицького. Несвицький, пережовуючи щось соковитим ротом і махаючи руками, кликав його до себе.

— Волконський, Волконський! Не чуєш, чи що? Йди скоріше,— гукав він.

Увійшовши в будинок, князь Андрій побачив Несвицького і ще одного ад'ютанта, які перекушували чимсь. Вони квапливо звернулися до Волконського з запитанням, чи не знає він чого нового. На їхніх таких знайомих йому обличчях князь Андрій прочитав

вираз тривоги і неспокою. Вираз цей особливо помітний був на завжди усміхненому обличчі Несвицького.

— Де головнокомандуючий? — спитав Волконський.

— Тут, у тому будинку, — відповів ад'ютант.

— Ну що, це правда, що мир і капітуляція? — спитав Несвицький.

— Я вас питаю. Я нічого не знаю, крім того, що я насилу добрався до вас.

— А в нас, брат, що! Жах! Винен, брат, з Мака сміялися, а самим ще гірше приходитьсь, — сказав Несвицький. — Та сідай же, поїж чого-небудь.

— Тепер, князю, ні повозок, нічого не знайдете, і ваш Петро бог його знає де, — сказав другий ад'ютант.

— Де ж головна квартира?

— У Цнаймі нчуємо.

— А я ось перев'ючив собі все, чого мені треба, на двох коней, — сказав Несвицький, — і в'юки добрячі мені зробили. Хоч через Богемські гори втікай. Погано, брат. Та що ти, мабуть, хворий, що так здригаєшся? — спитав Несвицький, помітивши, що князя Андрія пересмикнуло, наче від дотику до лейденської банки.

— Нічого, — відповів князь Андрій.

Він згадав у цю хвилину про недавню сутичку з лікарською дружиною і фурштатським офіцером.

— Що головнокомандуючий тут робить? — спитав він.

— Нічого не розумію, — сказав Несвицький.

— Я одно розумію, що все мерзота, мерзота й мерзота, — вказав князь Андрій і пішов до будинку, де стояв головнокомандуючий.

Пройшовши повз екіпаж Кутузова, повз верхових замучених коней почту та козаків, які голосно розмовляли між собою, князь Андрій увійшов до сіней. Сам Кутузов, як сказали князеві Андрію, був у хаті з князем Багратіоном і Вейротером. Вейротер був австрійський генерал, що замінив убитого Шміта. В сінях маленький Козловський сидів навпочіпки перед писарем. Писар, закотивши вилоги мундира, квапливо писав на перекинутій діжці. Обличчя в Козловського було зморене — він, видно, теж не спав ніч. Він глянув на князя Андрія і навіть не кивнув йому головою.

— Друга лінія... Написав? — продовжував він, диктуючи писареві, — Київський гренадерський, Подольський...

— Не поспієш, ваше високоблагородіє, — відповів писар неповажливо й сердито, оглядаючись на Козловського.

З-за дверей чутно було в цей час збуджено-незадоволений голос Кутузова, якого перебивав інший, незнайомий голос. По звучанню цих голосів, по неухвально, з якою глянув на нього Козловський, по неповазі змученого писаря, по тому, що писар і Козловський сиділи так близько від головнокомандуючого долі біля діжки, і по тому, що козаки, тримаючи коней, сміялися голосно під вікном хати, — по всьому цьому князь Андрій почував, що повинно було статися щось важливе й нещасливе.

Князь Андрій настійно звернувся до Козловського з запитаннями.

— Зараз, князю,— сказав Козловський.— Диспозиція Багратіону.

— А капітуляція?

— Ніякої нема; зроблено розпорядження до бою.

Князь Андрій рушив до дверей, з-за яких чутно було голоси. Але в той час, як він хотів відчинити двері, голоси в кімнаті замовкли, двері самі відчинилися, і Кутузов, із своїм орлиним носом на пухлому обличчі, з'явився на порозі. Князь Андрій стояв просто проти Кутузова; але по виразу єдиного видючого ока головнокомандуючого видно було, що думка й турбота так сильно заповнювали його, що неначе застиляли йому зір. Він просто дивився на обличчя свого ад'ютанта і не впізнавав його.

— Ну, що, закінчив? — звернувся він до Козловського.

— Цю ж мить, ваше високопревосходительство. Багратіон, невисокий, з твердим і нерухливим, східного типу,

обличчям, сухий, ще не старий чоловік, вийшов за головнокомандуючим.

— Честь маю з'явитися,— повторив досить голосно князь Андрій, подаючи конверта.

— А, з Відня? Гаразд. Потім, потім! Кутузов вийшов з Багратіоном на ґанок.

— Ну, князю, прощай,— сказав він до Багратіона.— Христос з тобою. Благословляю тебе на великий подвиг.

Обличчя Кутузова несподівано стало лагіднішим, і сльози з'явилися в його очах. Він притягнув до себе лівою рукою Багратіона, а правою, на якій був перстень, явно-звичним жестом перехрестив його і підставив йому пухлу щоку, замість якої Багратіон поцілував його в шию.

— Христос з тобою,— повторив Кутузов і підійшов до коляски.— Сідай зо мною,— сказав він до Волконського.

— Ваше високопревосходительство, я бажав би бути корисним тут. Дозвольте мені зостатися в загоні князя Багратіона.

— Сідай,— сказав Кутузов і, помітивши, що Волконський бариться,— мені хороші офіцери самому потрібні, самому потрібні.

Вони сіли в коляску і мовчки поїхали кілька хвилин.

— Ще попереду багато, багато всього буде,— сказав він із старечим виразом прозорливості, неначе зрозумівши все, що робилося в душі Волконського.— Якщо з загону його прийде завтра одна десята частина, я хвалитиму бога,— додав Кутузов, ніби розмовляючи з самим собою.

Князь Андрій глянув на Кутузова, і йому мимоволі впали в око, за піваршина від нього, чисто промиті зборки шраму на скроні в Кутузова, де ізмаїльська куля пронизала йому голову, і його витекле око. "Егеж, він має право отак спокійно говорити про загибель цих людей!" — подумав Волконський.

— Через те я й прошу послати мене в цей загін,— сказав він. Кутузов не відповів. Він, здавалося, вже забув про те, що

сказав недавно, і сидів задумавшись. Через п'ять хвилин, плавко розгойдуючись на м'яких ресорах коляски, Кутузов повернувся до князя Андрія. На обличчі його не було

й сліду хвилювання. Він з тонкою глузливістю розпитував князя Андрія про подробиці його побачення з імператором, про відгуки на кремський бій, чуті при дворі, і про деяких спільних знайомих жінок.

XIV

Кутузов через свого лазутчика одержав 1 листопада звістку, яка ставила армію, що нею він командував, майже в безвихідне становище. Лазутчик доносив, що французи у величезних силах, перейшовши віденський міст, вирушили на шлях сполучення Кутузова з військами, які йшли з Росії. Якби Кутузов вирішив залишитися в Кремсі, то півторастатисячна Наполеонова армія відрізала б його від усіх сполучень, оточила б його со-рокатисячну виснажену армію" і він був би у становищі Мака під Ульмом. Якби Кутузов вирішив залишити шлях, що вів на сполучення з військами, які йшли з Росії, то він мусив би вступити без дороги в невідомі краї Богемських гір, захищаючись від переважаючого силами ворога, і облишити всяку надію на сполучення з Буксгевденом. Якби Кутузов вирішив відступати шляхом з Кремса в Ольмюц на з'єднання з військами з Росії, то він ризикував би, що французи, перейшовши вже міст у Відні, випередили б його на цій дорозі і таким чином примусили б прийняти бій на поході, з усім важким майном і обозами, маючи справу з ворогом, який втричі переважає його і охоплює його з двох боків,

Кутузов обрав цей останній вихід.

Французи, як доносив лазутчик, перейшовши міст у Відні, посиленним маршем ішли на Цнайм, що лежав на шляху відступу Кутузова, попереду його більш як на сто верст. Досягти Цнайма раніш за французів — означало велику надію на врятування армії; дати французам випередити себе у Цнаймі — означало неминучу ганьбу для всієї армії, подібну до Ульмської, або загальну загибель. Але випередити французів з усією армією було неможливо. Шлях французів од Відня до Цнайма був коротший і кращий, ніж дорога росіян від Кремса до Цнайма.

В ніч одержання звістки Кутузов послав чотиритисячний авангард Багратіона праворуч горами з кремсько-цнаймського шляху на віденсько-цнаймський. Багратіон повинен був зробити без відпочинку цей перехід, зупинитися обличчям до Відня і спиною до Цнайма, і якби йому пощастило випередити французів, то він повинен був затримувати їх, скільки міг. А сам Кутузов з усім важким майном рушив до Цнайма.

Пройшовши з голодними, роззутими солдатами, без дороги, горами, буряної ночі сорок п'ять верст, розгубивши третю частину відсталими, Багратіон вийшов у Голлабрун на віденсько-цнаймський шлях на кілька годин раніш за французів, які підходили до Голлабруна з Відня,. Кутузову треба було йти ще цілу добу зі своїми обозами, щоб досягти Цнайма, і тому, щоб врятувати армію, Багратіон повинен був з чотирма тисячами голодних, змучених солдатів стримувати протягом доби всю ворожу армію, яка зустрілася з ним у Голлабруні, що було, очевидно, неможливим. Але химерна доля зробила неможливе можливим. Успіх того обману, що віддав без бою віденський міст до рук французам, спонукав Мюрата спробувати обдурити так само й Кутузова. Мюрат, зустрівши на цнаймському шляху слабкий загін Багратіона, подумав,

що це була вся армія Кутузова. Щоб безсумнівно розчавити цю армію, він чекав на відсталі по дорозі з Відня війська і з цією метою запропонував перемир'я на три дні, з умовою, щоб ті й другі війська не змінювали своїх положень і не рушали з місця. Мюрат запевняв, що вже провадяться переговори про мир і що тому, уникаючи марного пролиття крові, він пропонує перемир'я. Австрійський генерал граф Ностіц, стоячи на аванпостах, повірив словам Мюратового парламентаря і відступив, відкривши загін Багратіона. Другий парламентар поїхав у російський цеп оголосити ту ж звістку про мирні переговори і запропонувати російським військам перемир'я на три дні. Багратіон відповів, що не може приймати чи не приймати перемир'я, і з донесенням про зроблену йому пропозицію послав до Кутузова свого ад'ютанта.

Перемир'я для Кутузова було єдиним способом виграти час, дати відпочити змученому загоні Багратіона і пропустити обози й важке майно (рух яких було приховано від французів) хоч на один лишній перехід до Цнайма. Пропозиція перемир'я давала єдину і несподівану можливість врятувати армію. Одержавши цю звістку, Кутузов негайно послав генерал-ад'ютанта Вінценгероде, який був при ньому, у ворожий табір. Вінценге-роде повинен був не тільки прийняти перемир'я, а й запропонувати умови капітуляції, а тимчасом Кутузов послав своїх ад'ютантів назад квапити по можливості рух обозів усієї армії по кремсько-цнаймському шляху. Змучений, голодний загін Багратіона сам повинен був, прикриваючи собою цей рух обозів і всієї армії, непорушно стояти перед ворогом у вісім разів сильнішим.

Сподівання Кутузова справилися як щодо того, що пропозиції капітуляції, ні до чого не зобов'язуючи, могли дати час пройти якійсь частині обозів, так і щодо того, що Мюратова помилка повинна була розкритися дуже скоро. Як тільки Бонапарте, перебуваючи в Шенбрунні, за 25 верст від Голлабруна, одержав Мюратове донесення і проект перемир'я та капітуляції, він побачив обман і написав такого листа Мюрату:

"Au prince Murât. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à huit heures du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mécontentement. Vous ne commandez que mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Rompez l'armistice sur-le-champ et marchez à l'ennemi. Vous lui ferez déclarer, que le général qui a signé cette capitulation, n'avait pas le droit de le faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que * l'Empereur de Russie ratifierait la dite convention, je la ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Marchez, détruisez l'armée russe... vous êtes en position de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon*1.

1 "Принцеві Мюрату. Шенбрунн, 25 брюмера 1805 р. 8 годин ранку.

Я не можу знайти слів, щоб висловити вам моє незадоволення Ви командуєте лише

моїм авангардом і не маєте права робити перемир'я без мого наказу. Ви змушуєте мене втратити плоди цілої кампанії. негайно розірвіть перемир'я і йдіть проти ворога. Ви заявите йому, що генерал, який підписав цю капітуляцію, не мав на це права, і ніхто не має, за винятком лише російського імператора.

А втім, якщо російський імператор погодиться на згадані умови, я теж погоджуся; але це не що інше, як хитрість. Ідіть, знищіть російську армію... Ви можете взяти її обози та її артилерію.

Генерал-ад'ютант російського імператора обманщик... Офіцери нічого не значать, коли не мають влади повноваження; він також не має його... Австрійці дали себе обдурити при переході віденського мосту, а ви даєте себе обдурити ад'ютантам імператора.

Наполеон".

Ад'ютант Бонапарте щодуху мчав з цим грізним листом до Мюрата. Сам Бонапарте, не довіряючи своїм генералам, з усією гвардією просувався до поля бою, боячись випустити готову жертву, а чотиритисячний загін Багратіона, весело розкладаючи вогнища, сушився, обігрівався, варив уперше після трьох днів кашу, і ніхто з людей загону не знав і не думав про те, що чекало його.

1 XV

О четвертій годині вечора князь Андрій, напологши на своїй просьбі перед Кутузовим, приїхав у Грунт і з'явився до Багратіона. Ад'ютант Бонапарте ще не приїхав у загін Мюрата, і битва ще не починалася. В загоні Багратіона нічого не знали про загальний перебіг справ, говорили про мир, але не вірили в його можливість. Говорили про бій і теж не вірили в близькість бою. *

Багратіон, знаючи Волконського за улюбленого і довіреного ад'ютанта, прийняв його з особливою начальницькою прихильністю і ласкою, пояснив йому, що, мабуть, сьогодні або завтра буде бій, і дав йому повну волю бути при ньому під час бою чи в ар'єргарді стежити за порядком відступу, "що теж дуже багато важить".

— А втім, сьогодні, мабуть, бою не буде,— сказав Багратіон, ніби заспокоюючи князя Андрія.

"Коли це один із звичайних штабних франтиків, яких посилають для одержання хрестика, то він і в ар'єргарді одержить нагороду, а коли хоче зі мною бути, хай... придасться, коли хоробрий офіцер",— подумав Багратіон. Князь Андрій, нічого не відповівши, попросив дозволу об'їдати позицію і ознайомитися з розташуванням військ, щоб у разі доручення знати, куди їхати. Черговий офіцер загону, мужчина вродливий, чепуристо одягнений і з алмазним перснем на вказівному пальці, погано, але охоче розмовляючи по-французькому, визвався проводити князя Андрія.

З усіх боків видно було мокрих, з сумними обличчями офіцерів, що ніби чогось шукали, і солдатів, які несли з села двері, лави й паркани.

— От не можемо, князю, позбутися цього народу,— сказав штаб-офіцер, показуючи на цих людей.— Розпускають командири. А ось тут,— він показав на розкинутий намет маркітанта,— зіб'ються й сидять. Сьогодні вранці всіх вигнав: подивіться, знову повний.

Треба під'їхати, князю, сполохнути їх. Одна хвилина.

— Заїдьмо, і я візьму в нього сиру й булку,— сказав князь Андрій, який не встиг ще поїсти.

— Чому ж ви не сказали, князю? Я б запросив до свого хлі-ба-солі.

Вони позлазили з коней і ввійшли під намет маркітанта. Кілька чоловік офіцерів, розчервонівшись, із стомленими обличчями, сиділи за столами, пили і їли.

— Ну, що ж це, панове! — сказав штаб-офіцер тоном Докору, як людина, що кілька разів уже повторювала те саме.— Адже не можна так залишати свої місця. Князь наказав, щоб нікого не було. Ну, ось ви, пане штабс-капітан,— звернувся він до маленького, брудного, худого артилерійського офіцера, який без чобіт (він віддав їх маркітантові сушити), в самих панчохах, встав перед ним і князем Андрієм, усміхаючись не зовсім природно.

— Ну, як вам, капітане Тушин, не соромно,— говорив далі штаб-офіцер,— вам би< здається, як артилеристові, треба приклад показувати, а ви без чобіт. Ударять тривогу, а ви без чобіт,— дуже гарний у вас вигляд буде. (Штаб-офіцер усміхнувся.) Звольте вирушати до своїх місць?, панове, всі, всі,— додав він по-начальницькому.

Князь Андрій мимохіть усміхнувся, глянувши на штабс-капітана Тушина. Мовчки усміхаючись і переступаючи з босої ноги на ногу, Тушин запитливо дивився великими, розумними й добрими очима то на князя Андрія, то на штаб-офіцера.

— Солдати кажуть: роззувшись ловкіше,— сказав капітан Тушин, усміхаючись і ніяковіючи, видно, бажаючи зі свого незручного становища "перейти на жартівливий тон.

. Але ще він не доказав, як відчув, що жарт його не прийнятий і не вийшов. Він збентежився.

— Звольте рушати,— сказав штаб-офіцер, намагаючись дотримати серйозності.

Князь Андрій ще раз глянув на маленьку постать артилериста. В ній було щось особливе, зовсім не військове, трохи комічне, але надзвичайно привабливе.

Штаб-офіцер і князь Андрій посідали на коней і поїхали далі.

Виїхавши за село, безперестанно обминаючи і зустрічаючи прохожих солдатів, офіцерів різних команд, вони побачили ліворуч червоні од свіжої, щойно перекопаної глини, будовані укріплення. Кілька батальйонів солдатів у самих сорочках, незважаючи на холодний вітер, як білі мурахи, копошилися на цих укріпленнях; з-за насипу не видно хто безперестанку викидав лопати червоної глини. Вони під'їхали до укріплення, оглянули його й поїхали далі. За самим укріпленням натрапили вони на кілька десятків солдатів, які, безперестанку змінюючись, збігали з укріплення. Вони мусили затулити носа й пустити коней риссю, щоб виїхати з цієї отруєної атмосфери.

— Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince — сказав черговий штаб-офіцер.

1 — От приємність табору, князю,

Вони виїхали на протилежну гору. З цієї гори вже видно було французів. Князь Андрій зупинився й почав роздивлятися.

— Ось тут наша батарея стоїть,— сказав штаб-офіцер, показуючи на найвищий

пункт,— того самого дивака, що без чобіт сидів; звідти все видно: поїдьмо, князю.

— Широ дякую, я тепер сам проїду,— сказав князь Андрій, бажаючи позбутися штаб-офіцера,— не турбуйтеся, будь ласка.

Штаб-офіцер відстав, і князь Андрій поїхав сам.

Чим далі просувався він вперед, ближче до ворога, тим більше ладу і веселості було у вигляді військ. Найбільше безладдя і зневіра були в тому обозі перед Цнаймом, що його об'їжджав князь Андрій вранці і що був за десять верст від французів. У Грунті теж почувалась якась тривога і страх перед чимсь. Але чим ближче під'їжджав князь Андрій до цепу французів, тим самовпевненішим ставав вигляд наших військ. Вистроєні в ряд, стояли в шинелях солдати, і фельдфебель і ротний розраховували людей, тикаючи пальцем у груди крайньому в рою солдатів і наказуючи йому піднімати руку; розсипані по всьому простору, солдати несли дрова та хмиз і будували курені, весело сміючись і перемовляючись; сидючи біля багать, одягнені й голі, сушили сорочки, онучі або лагодили чоботи й шинелі; юрмилися коло казанів і кашоварів. У одній роті обід був готовий, і солдати з жадібними обличчями дивилися на паруючі казани й чекали проби, яку в дерев'яній мисці підносив каптенармус офіцерові, що сидів на колоді проти свого куреня.

У другій, щасливішій роті, бо не в усіх була горілка, солдати, товплячись і по черзі підставляючи покритки манірок, стояли коло рябого плечистого фельдфебеля, який, нагинаючи барильце, наливав. Солдати з побожними обличчями підносили до рота манірки, перехилили їх і, споліскуючи рота та втираючись рукавами шинелей, з повеселілими обличчями відходили від фельдфебеля. Всі обличчя були такі спокійні, неначе все відбувалося не на очах у во.рога, перед боєм, де повинна була залишитись на місці принаймні половина загону, а неначе де-небудь на батьківщині перед спокійним постом. Проїхавши егерський полк, урядах київських грендерів, молодцюватих людей, заклопотаних тими ж мирними справами, князь Андрій недалеко від високого, відмінного від інших, куреня полкового командира, наїхав на стрій взводу грендерів, перед якими лежав оголений чоловік. Два солдати тривали його, а два замахувалися гнучкими лозинами і рівномірно шмагали по оголеній спині. Караний неприродно кричав.— Товстий майор ходив перед строєм і, не перестаючи і не зважаючи на крик, говорив:

— Солдатів ганебно красти, солдат повинен бути чесним, благородним і хоробрим, а коли у свого брата вкрав, то в ньому честі нема; це мерзотник. Ще, ще!

І все чутно було гнучкі удари і відчайдушний, але вдаваний крик.

2 Війна і мир

777

— Ще, ще,— приказував майор.

Молодий офіцер, з виразом нерозуміння й болю на обличчі, відійшов від караного, оглядаючись запитально на проїжджого ад'ютанта.

Князь Андрій, виїхавши на передню лінію, поїхав по фронту. Цеп наш і ворожий стояли на лівому й на правому фланзі далеко один від одного, але посередині, в тому

місці, де вранці проїжджали парламенти, цепи зійшлися так близько, що противники могли бачити обличчя один одного і перемовлятися між собою. Крім солдатів, що займали цеп у цьому місці, з того і з цього боку стояло багато цікавих, які, посміюючись, розглядали чудних і чужих для них ворогів.

З раннього ранку, незважаючи на заборону підходити до цепу, начальники не могли відбитися від цікавих. Солдати, що стояли в цепу, як люди, які показують що-небудь рідкісне, вже не дивились на французів, а спостерігали тих, що приходили і, нудьгуючи, дожидалися зміни. Князь Андрій зупинився розглядати французів.

— Глянь-но, глянь,— казав один солдат до товариша, показуючи на російського мушкетера-солдата, який з офіцером підійшов до цепу і щось швидко й гаряче говорив з французьким гренадером.— Бач, лепече як ловко! Аж хранцуз он за ним не встигає. Ну-бо ти, —Сидоров!

— Стривай, послухай. Ач, ловко! — відповів Сидоров, якого вважали мастаком на розмови по-французькому.

Солдат, на якого показували ті, що сміялися, був Долохов. Князь Андрій упізнав його і прислухався до його розмови. Долохов, разом із своїм ротним, прийшов у цеп з лівого флангу, де стояв їх полк.

— Ну, ще, ще! — підбивав ротний командир, нагинаючись вперед і намагаючись не пропустити жодного незрозумілого йому слова.— Будь ласка, швидше. Що він?

Долохов не відповідав ротному; він втягнувся в гарячу суперечку з французьким гренадером. Вони розмовляли, як і повинно було бути, про кампанію. Француз доводив, змішуючи австрійців з росіянами, що росіяни здалися і втікали від самого Ульма. Долохов доводив, що росіяни не здавалися, а били французів.

— Тут наказують прогнати вас і проженемо,— казав Долохов.

— Тільки пильнуйте, щоб вас не забрали з усіма вашими козаками,— сказав гренадер-француз.

Глядачі і слухачі-французи засміялися.

— Вас примусять танцювати, як за Суворова ви танцювали (*on vous fera danser*) 1,— сказав Долохов.

— *Qu'est-ce qu'il chante?* 2 — сказав один француз.

1 вас примусять танцювати

2 — Що він там співає?

— *De rfiîstoîre ancienne* 1,— сказав другий, догадавшись, що йшлося про колишні війни.— *L'Empereur va lui faire voir à votre Souvara, comme aux autres...* 2

— Бонапарте...— почав був Долохов, але француз перебив його.

— Нема Бонапарте. Є імператор! *Sacré nom...* 3 — сердито крикнув він.

— Чорти б його взяли, вашого імператора!

І Долохов по-російськи, грубо, по-солдатському вилаявся й" закинувши на плече рушницю, відійшов.

^—Ходімо, Іване Лукичу,— сказав він до ротного.

— Оце-то по-хранцузькому,— заговорили солдати в цепу.— Ану ти, Сидоров!

Сидоров підморгнув і, звертаючись до французів, почав швидко-швидко белькотіти незрозумілі слова:

— Карі, мала, тафа, сафі, мутер, каска,— лопотів він, намагаючись надавати виразних інтонацій своєму голосові.

— Го, го, го! ха, ха, ха, ха! Ух! Ух! — розлігся між солдатами, мимоволі через цеп передавшись і французам, грім такого здорового й веселого реготу, що після цього треба було, здавалося, розрядити рушниці, висадити в повітря заряди і розійтись усім якнайскоріше по домах.

Але рушниці zostалися зарядженими, бійниці в будинках та укріпленнях так само грізно дивилися вперед і так само, як і досі, залишились одна проти одної спрямовані, зняті з передків гармати.

XVI

Об'їхавши всю лінію військ од правого до лівого флангу, князь Андрій зійшов на ту батарею, що з неї, як казав штаб-офіцер, усе поле було видно., Тут він зліз з коня і зупинився біля крайньої з чотирьох знятих з передків гармат. Поперед гарматами ходив вартовий артилерист; він витягнувся був перед офіцером, але за зробленим йому знаком поновив своє рівномірне, нудотне ходіння. Ззаду гармат стояли передки, ще ззаду ^конов'язь та багаття артилеристів. Ліворуч, недалеко від крайньої гармати, був новий плетений курінь, з якого чути було жваві офіцерські голоси.

Справді, з*батареї відкривалась картина майже всього розташування російських військ і більшої частини ворога. Просто навпроти батареї, на обрії протилежного горба, видно було село Шенграбен; лівіше і правіше можна було розібрати в трьох місцях серед диму їхніх вогнищ маси французьких військ, яких,

1 — Стародавня історія,

9 — Імператор покаже вашому Суvara, як і іншим..., 8 Бісового батька...

12*

179

очевидно, більша частина була в самому селі та за горою. Лівіше села, в диму, неясно видніло щось схоже на батарею, але неозброєним оком не можна було добре розібрати. Правий фланг наш розташовувався на досить високому пагорку, що панував над позицією французів. По ньому розташована була наша піхота, і на самому краю видно було драгунів. У центрі, де й була та батарея Тушина, з якої розглядав позицію князь Андрій, був найпологіший і найрівніший спуск та під'їом до струмка, що відділяв нас від Шенграбена. Ліворуч війська наші примикали до лісу, де диміли вогнища нашої піхоти, яка рубала дрова. Лінія французів була ширша за нашу, і ясно було, що французи легко могли обійти нас з обох боків. Позад нашої позиції був крутий і глибокий яр, яким важко було відступати артилерії і кінноті. Князь Андрій, спершись ліктями на гармату й вийнявши бумажника, накреслив для себе план розташування військ. В двох місцях він олівцем поставив позначки, маючи намір сказати про них Багратіону. Він гадав, по-перше, зосередити всю артилерію в центрі, по-друге, кавалерію перевести назад, на той бік яру. Князь Андрій, постійно перебуваючи при

головнокомандуючому, стежачи за рухами мас і загальними розпорядженнями і весь час працюючи над історичними описами боїв, і в цій майбутній битві мимоволі розмірковував перебіг воєнних дій тільки в загальних рисах. Перед ним поставали лише такого роду значні випадковості: "Якщо ворог поведе атаку на правий фланг,— казав він сам собі,— Київський гренадерський і Подольський егерський повинні будуть удержувати свою позицію доти, поки резерви центра не підійдуть до них. У цьому разі драгуни можуть вдарити у фланг і відкинути їх. А в разі атаки на центр ми ви-стазляємо на цьому пагорку центральну батарею і під її прикриттям стягуємо лівий фланг і відступаємо до яру ешелонами",— міркував він сам з собою...

Весь час, поки він був на батареї біля гармати, він, як це часто буває, не перестаючи, чув звуки голосів офіцерів, які гомоніли в курені, але не розумів жодного слова з того, що вони говорили. Раптом гомін з куреня вразив його таким задушевним тоном, що він мимохіть став прислухатися.

— Ні, голубчику,— мовив приємний і наче знайомий князеві Андрію голос,— я кажу, що коли б можливо було знати, що буде по смерті, тоді б і смерті ніхто з нас не боявся. Так-то, голубчику. •

Другий, більш молодий голос перебив його:

— Та бійся чи не бійся, однаково — не минеш.

— А все ж боїшся! Ех ви, учені люди,— сказав третій мужній голос, перебиваючи обох.— То ж то ви, артилеристи, і вчені дуже тому, що все з собою вивезти можна, і горілочки й закусочки.

І власник мужнього голосу, очевидно, піхотний офіцер, засміявся.

— А все ж боїшся,— вів далі перший знайомий голос.— Боїшся невідомості, ось чого. Як там не кажи, що душа на небо піде... ми ж знаємо, що неба нема, а є лише атмосфера.

Знову мужній голос перебив артилериста.

— Ну, почастьуйте ж своїм травничком, Тушин,— сказав він.

"А, це той самий капітан, що без чобіт стояв у маркітант3",— подумав князь Андрій, з задоволенням впізнаючи приємний філософуючий голос.

— Травничку можна,— сказав Тушин,— а все-таки майбутнє життя збагнути...— Він не доказав.

В цей час у повітрі розлігся свист; ближче, ближче, швидше й чутніше, чутніше і швидше, і ядро, неначе не договоривши всього, що треба було, з нелюдською силою розбризкуючи землю, гупнуло недалеко від куреня. Земля неначе ахнула від страшного удару.

В ту ж мить з куреня вискочив раніш за всіх маленький Тушин з закушеною набік люлечкою; добре, розумне обличчя його було трохи бліде. За ним вийшов власник мужнього голосу, бравий піхотний офіцер, і побіг до своєї роти, на бігу застібаючись.

XVII

Князь Андрій верхи зупинився на батареї, дивлячись надим гармати, з якої вилетіло ядро. Очі його розбігалися по широкому простору. Він бачив лише, що раніш

нерухомі маси французів загойдалися і що ліворуч дійсно була батарея. На ній ще не розійшовся димок. Французькі два кінні, певне, ад'ютанти, промчали по горі. З гори, мабуть для посилення цепу, спускалася, ясно видніючи, невелика ворожа колона. Ще дим першого пострілу не розвіявся, як з'явився другий димок і постріл. Бій почався. Князь Андрій повернув коня і помчав назад у Грунт розшукувати князя Багратіона. Він чув, як позад нього канонада ставала частішою і гучнішою. Видно, наші починали відповідати. Внизу, в тому місці, де проїжджали парламенти, залучали рушничні постріли.

Лемарруа (Бетагоіз) з грізним листом Бонапарта щойно примчав до Мюрата, і прироромлений Мюрат, бажаючи загладити свою помилку, зараз-таки рушив свої війська на центр і в обхід обох флангів, надіючись ще до вечора і до прибуття імператора розчавити мізерний загін, що стояв перед ним.

"Почалося! Ось воно!" — думав князь Андрій, відчуваючи, як кров частіш почала приливати до його серця. "Але де ж? У чому полягатиме мій Тулон?" — думав він.

Проїжджаючи між тими самими ротами, що їли кашу й пили горілку чверть години тому, він скрізь бачив одні й ті ж швидкі рухи солдатів, що шикувалися й розбирали рушниці, і на всіх обличчях пізнавав він те почуття збудження, яке було в його серці.

"Почалось! Ось воно! Страшно і весело!" — говорило обличчя кожного солдата й офіцера.

Не доїхавши ще до будованого укріплення, він побачив при вечірньому світлі похмурого осіннього дня верхових, що їхали йому назустріч. Передній, у бурці й кашкеті зі смушком, їхав на білому коні. Це був князь Багратіон. Князь Андрій зупинився, чекаючи його. Князь Багратіон припинив свого коня і, пізнавши князя Андрія, кивнув йому головою. Він не переставав дивитися вперед у той час, як князь Андрій говорив йому те, що він бачив.

Вираз: "Почалося! ось воно!" був навіть на міцному карому обличчі князя Багратіона з напівзаплющеними, мутними, неначе невиспаними очима. Князь Андрій з неспокійною цікавістю вдивлявся в це нерухливе обличчя, і йому хотілося знати, чи думає і чуває, і що думає, що чуває ця людина в цю хвилину? "Чи є взагалі щонебудь там, за цим нерухливим обличчям?" — питав себе князь Андрій, дивлячись на нього. Князь Багратіон нахилив голову на знак згоди з князем Андрієм і сказав: "Добре" з таким виразом, наче все те, що відбувалось і про що його сповіщали, було саме те, що він уже передбачав. Князь Андрій, задихавшись від швидкої їзди, говорив швидко. Князь Багратіон вимовляв слова із своїм східним акцентом особливо повільно, ніби підказуючи думку, що квапитись нема куди. Він пустив, проте, свого коня рясом в напрямі батареї Тушина. Князь Андрій разом із почтом поїхав за ним. За князем Багратіоном їхали: почтовий офіцер, особистий князів ад'ютант, Жерков, ординарець, черговий штаб-офіцер на англізованому красивому коні і цивільний чиновник, аудитор, який з цікавості попросився їхати в бій. Аудитор, огрядний чоловік з повним обличчям, з наївною усмішкою радості оглядався навколо, трясучись на своєму коні; він мав чудний вигляд у своїй камлотовій шинелі на фурштат-ському сидлі серед гусарів,

козаків та ад'ютантів.

— Ось хоче битву подивитися,— сказав Жерков до Волконського, показуючи на аудитора,— та під грудьми вже заболіло.

— Ну, годі вам,— промовив аудитор з осяйною, наївною і разом хитрою усмішкою, неначе йому втішно було, що він становить собою об'єкт жартів Жеркова, і неначе він навмисне намагався здаватись дурнішим, ніж він був насправді.

— *Très drôle, mon monsieur prince* — сказав черговий штаб-офіцер. (Він пам'ятав, що по-французькому якось особливо кажеється титул князь, а як — не міг пригадати).

В цей час усі вони вже під'їжджали до батареї Тушина, і перед ними вдарилося ядро.

— Що ж це впало? — наївно усміхаючись, спитав аудитор.

— Дуже кумедно, мій пане князю.

— Коржики французькі,— сказав Жерков.

— Цим ось б'ють, виходить? — спитав аудитор.— Страх же який!

І він, здавалося, розпускався весь від задоволення. Тільки-но він доказав, як знову розлігся несподівано страшний свист і враз припинився ударом у щось рідке, і ш-ш-ш-шльоп — козак, що їхав трохи правіше і позаду аудитора, з конем повалився на землю. Жерков і черговий штаб-офіцер пригнулися до сідел і геть звідси повернули коней. Аудитор зупинився навпроти козака, з уважною цікавістю розглядаючи його. Козак був мертвий, кінь ще бився.

Князь Багратіон, прищурившись, оглянувся і, побачивши причину замішання, байдуже одвернувся, наче сказав: "Чи варто ж зважати на дурниці!" Він зупинив коня з прийомом доброго їздця, трохи перегнувся й поправив шпагу, що зачепилася за бурку. Шпага була старовинна, не така, які носили тепер. Князь Андрій згадав оповідання про те, як Суворов в Італії подарував свою шпагу Багратіону, і йому в цю хвилину особливо приємним був цей спогад. Вони під'їхали до тієї самої батареї, біля якої стояв Волконський, коли розглядав поле бою.

— Чия рота? — спитав князь Багратіон фейєрверкера, що стояв біля ящиків.

Він питав: "Чия рота?", а по суті він питав: "Чи, бува, не боїтесь ви тут?" І фейєрверкер зрозумів це.

— Капітана Тушина, ваше превосходительство,— виструнчившись, вигукнув веселим голосом рудий, з густим ластовинням на всьому обличчі, фейєрверкер.

— Так, так,— промовив Багратіон, щось міркуючи, і повз передки проїхав до крайньої гармати.

У той час, як він під'їжджав, з гармати цієї, оглушуючи його і почет, задзвенів постріл, і в диму, що раптом огорнув гармату, видно було артилеристів, які підхопили гармату і, квапливо напружуючись, накочували її на попереднє місце. Плечистий, величезний солдат 1-й номер з банником, широко розставивши ноги, відскочив до колеса. 2-й номер тремтячою рукою клав заряд у дуло. Невеличкий сутулуватий чоловік, офіцер Тушин, спіткнувшись на хобот, вибіг наперед, не помічаючи генерала і виглядаючи з-під маленької ручки.

— Ще дві лінії додай, якраз так буде,— крикнув він тоненьким голоском, якому він намагався надати бравості, що не пасувала до його постаті.— Друга,— пропищав він.— Трощи, Медведев!

Багратіон гукнув офіцера, і Тушин, боязким і незграбним рухом, зовсім не так, як салютують військові, а так, як благословляють священики, приклавши три пальці до козирка, підійшов до генерала. Хоч гармати Тушина були призначені для того, щоб обстрілювати видолонок, він стріляв брандскугелями по селу Шенграбен, яке виднілося попереду і перед яким виступали великі маси французів.

Ніхто не наказував Тушину, куди і чим стріляти, і він, порадившись із своїм фельдфебелем Захарченком, якого дуже поважав, вирішив, що добре було б підпалити село". "Добре!" — сказав Багратіон на доповідь офіцера і став, ніби щось міркуючи, оглядати на весь простір відкрите перед ним поле бою. З правого боку найближче підійшли французи. Нижче висоти, на якій стояв Київський полк, у долині річки лунало, беручи за душу, розкотисте тріскотіння рушниць, і значно правіше, за драгунами, куди показував, князеві почтовий офіцер, колона французів обходила наш фланг. Ліворуч обрій обмежувався близьким лісом. Князь Багратіон наказав двом батальйонам з центра йти на підкріплення, на правий бік. Почтовий офіцер насмілювався зауважити князеві, що по відході цих батальйонів гармати залишаться без прикриття. Князь Багратіон обернувся до почтового офіцера і тьмяними очима подивився на нього мовчки. Князеві Андрію здавалося, що зауваження почтового офіцера було справедливе і що сказати таки було нічого. Але в цей час примчав ад'ютант від полкового командира, який був у видолінку, з вісткою, що величезні маси французів ідуть низом, що полк розладнаний і відступає до київських гренадерів. Князь Багратіон нахилив голову на знак згоди і схвалення. Ступою поїхав він праворуч і послав ад'ютанта до драгунів з наказом атакувати французів. Але посланий туди ад'ютант приїхав через півгодини з вісткою, що драгунський полковий командир уже відступив за яр, бо проти нього було спрямовано сильний вогонь, і він марно втрачав людей і тому спішив стрільців у ліс.

— Добре! — сказав Багратіон.

У той час, як він від'їжджав від батареї, з лівого боку теж залунали постріли в лісі, а що було занадто далеко до лівого флангу, щоб встигнути самому приїхати вчасно, то князь Багратіон послав туди Жеркова сказати старшому генералові, тому самому, який представляв полк Кутузову в Браунау, щоб він якомога поспішніше відступив за яр, бо правий фланг, певне, не буде спроможний довго стримувати ворога. А про Тушина та батальйон, що прикривав його, було забуто. Князь Андрій пильно прислухався до розмов князя Багратіона з начальниками та до наказів, які він давав, і на подив свій помічав, що наказів ніяких не давалося, а що князь Багратіон лише намагався показати, що все, що робилося з доконечної потреби, з випадковості та волі окремих начальників,— що все це робилося хоч не за його наказом, але згідно з його намірами. Князь Андрій помічав, що, завдяки тактові, який виявляв князь Багратіон, незважаючи на цю випадковість подій і незалежність їх од волі начальника, присутність його

зробила надзвичайно багато. Начальники, із стурбованими обличчями під'їжджаючи до князя Багратіона, ставали спокійними, солдати й офіцери весело віталися з ним і ставали жвавішими в його присутності і, видно, пишалися передним своєю хоробрістю.

№

1 Князь Багратіон, виїхавши на найвищий пункт нашого правого флангу, почав спускатися вниз, де лунала розкотиста стрілянина і нічого не видно було від порохового диму. Чим ближче вони спускалися до видолінку, тим менше їм ставало видно, але тим відчутнішою ставала близькість справжнісінького поля бою. Їм почали зустрічатись поранені. Одного, з закривавленою головою, без шапки, тягли два солдати під руки. Він хрипів і плював Куля влучила, видно, в рот або в горло. Другий зустрінутий бадьоро йшов сам, без рушниці, голосно охаючи й махаючи від свіжого болю рукою, з якої кров текла, як із пляшки, на його шинель. Здавалось, обличчя його виявляло більше страх, ніж страждання. Його хвилину тому було поранено. Переїхавши дорогу, вони стали стрімко спускатися і на схилі побачили кілька чоловік, які лежали; їм зустрілася юрма солдатів, серед яких були й не поранені. Солдати йшли нагору, важко дихаючи, і, незважаючи на те, що бачили генерала, голосно розмовляли й махали руками. Спереду, в диму, вже видно було ряди сірих шинелей, і офіцер, побачивши Багратіона, з вигуками побіг за солдатами, що йшли юрмою, вимагаючи, щоб вони вернулися. Багратіон під'їхав до рядів, по яких то там, то тут швидко клацали постріли, заглушуючи гомін і командні вигуки. Все повітря було насичене пороховим димом. Обличчя солдатів усі були закопчені порохом і збуджені. Одні забивали шомполами, другі підсипали на панівки, виймали заряди з сумок, треті стріляли. Але в кого вони стріляли, цього не було видно від порохового диму, якого не відносив вітер. Досить часто чути було приємні звуки дзижчання та свистіння. "Що це таке? — думав князь Андрій, під'їжджаючи до цієї юрми солдатів.— Це не може бути цеп, бо вони т— купую! Не може бути атака, бо вони не рухаються; не може бути каре: вони не так стоять".

Худорлявий, кволий на вигляд старенький полковий командир, з приємною усмішкою, з повіками, які більше ніж наполовину закривали його старечі очі, надаючи йому покірливого вигляду, під'їхав до князя Багратіона і прийняв його, як господар дорогого гостя. Він доповів князеві Багратіону, що проти його полку була кінна атака французів, і що, хоч атаку цю відбито, полк втратив понад половину людей. Полковий командир сказав, що атаку було відбито, придумавши цю воєнну назву тому, що відбувалося в його полку; але він насправді сам не знав, що відбувалося за ці півгодини у ввірених йому військах, і не міг з певністю сказати, чи було відбито атаку, чи атака розбила його полк. На початку дій він знав лише те, що по всьому його полку стали літати ядра та гранати і вбивати людей, що потім хтось крикнув: "Кіннота", і наші почали стріляти. І стріляли досі — вже не в кінноту, яка зникла, а в піших французів, що з'явилися у видолінку і стріляли по наших. Князь Багратіон

нахилив голову на знак того, що все це було зроблено так, як він бажав і передбачав. Звернувшись до ад'ютанта, він наказав йому привести з гори два батальйони 6-го егерського, повз як) вони щойно проїхали. Князя Андрія в цю хвилину

вразила зміна що сталася в обличчі князя Багратіона. Обличчя його виявляло ту зосереджену і щасливу рішучість, що буває в людини, коли вона гарячого дня наважилася кинутись у воду і бере останній розбіг. Не було ні невиспаних, тьмяних очей, ні вдавано глибокодумного вигляду: круглі, тверді, яструбині очі захоплено і трохи презирливо дивилися вперед, очевидно, ні на чому не зупиняючись, хоч у його рухах залишалася попередня повільність і розміреність.

Полковий командир звернувся до князя Багратіона, просячи його від'їхати назад, бо тут було занадто небезпечно. "Годі-бо, ваше сіятельство, ради бога!" — казав він, за підтвердженням позираючи на поштового офіцера, який одвертався від нього. "Ось, будьте ласкаві, дивіться!" Він замовк, щоб привернути увагу до куль, що безперервно вищали, співали і свистіли навколо них. Він говорив таким тоном просьби й докору, яким тесляр каже панові, що взявся за сокиру: "Нам не звикати, а ви ручки намозолите". Він говорив так, наче його самого не могли вбити ці кулі, і його напівзаплющені очі надавали його словам ще більшої переконливості. Штаб-офіцер теж почав умовляти разом з полковим командиром; але князь Багратіон не відповідав їм і тільки наказав перестати стріляти й постройтись так, щоб дати місце двом батальйонам, які підходили. В той час, як він говорив, повіяв вітер, і наче невидима рука потягнула з правого боку на лівий запону диму, що заслоняла видолинок, і протилежна гора з французами, які просувалися по ній, відкрилася перед ними. Всі очі мимохіть були спрямовані на французьку колону, що посувалася до них, звиваючись по уступах місцевості. Уже видно було волохаті шапки солдатів; уже можна було відрізнити офіцерів від рядових; видно було, як бився об древко їхній прапор.

— Гарно йдуть,— сказав хтось у Багратіоновому почті.

Голова колони спустилася вже у ридолинок. Сутичка мала статися на цьому боці спуску...

Залишки нашого полку, який був у бою, поспішно шикуючись, відходили праворуч; з-за них, розганяючи відсталих, підходили струнко два батальйони 6-го егерського. Вони ще не порівнялися з Багратіоном, а вже чутно було важкий, громіздкий крок, що його відбивала в ногу вся маса людей. З лівого флангу йшов ближче за всіх до Багратіона ротний командир, кругловидий, ставний мужчина з дурним, щасливим виразом обличчя, той самий, що вибіг з куреня. Він, видно, ні про що не думав у цю хвилину, крім того, що він браво пройде повз начальство.

З фрунтовым самозадоволенням він ішов легко на мускулистих ногах, наче плив, без найменшого зусилля витягуючись і відрізняючись цією легкістю від солдатів, що важко човгали за його кроком. Він ніс біля ноги вийняту тоненьку, вузьку шпагу (гнуту шпажку, не схожу на зброю) і, оглядаючись то на начальство, то назад, не гублячи кроку, гучно повертався всім своїм сильним станом. Здавалося, всі сили душі його були спрямовані на те, щоб якнайкраще пройти повз начальство, і, відчуваючи, що він виконує цю справу добре, він був щасливий. "Лівою... лівою... лівою...", здавалося, внутрішньо приказував він через кожен крок, і за цим тактом з різноманітно-суворими обличчями рухалася стіна солдатських постатей, обтяжених ранцями й рушницями,

неначе кожен з цих сотень солдатів у думці через крок приказував: "лівою... лівою... лівою..." Товстий майор, сопучи і розрізняючи крок, обминав куща по дорозі; відсталий солдат, захекавшись, боячись за свою несправність, із зляканим обличчям риссю доганяв свою роту; ядро, натискаючи повітря, пролетіло над головою у князя Багратіона та почту і в такт "лівою—лівою!" вдарилося у колону. "Зімкнись!" — скомандував, хизуючись голосом, ротний командир. Солдати дугою обминали щось у тому місці, куди впало ядро, і старий кавалер, фланговий унтер-офіцер, відставі́ги біля вбитих, догнав свій ряд, підстрибнув, пере́мів ногу, попав у крок і сердито оглянувся. "Лівою... лівою... лівою...", здавалося, чутно було з-за загрозливої мовчанки й одноманітного звуку одночасних ударів ніг об землю.

— Молодці, хлопці! — сказав князь Багратіон.

"Раді... ого-го-го-го-го!.." — розляглося, по рядах. Понурий солдат, ідучи з лівого боку, не перестаючи кричати, оглянувся очима на Багратіона з таким виразом, неначе казав: "Самі знаємо"; другий, не озираючись і наче боячись за́гавитися, роззявивши рота, кричав і проходив.

Наказано було зупинитися і зняти ранці.

Багратіон об'їхав ряди, що пройшли повз нього, і зліз з коня. Він віддав козакові поводи, скинув і віддав бурку, розпростав ноги й поправив на голові кашкета. Голова французької колони, з офіцерами попереду, з'явилася з-під гори.

— З богом! — промовив Багратіон твердим, чутним голосом, на мить обернувся до строю і, трохи розмахуючи руками, незграбним кроком кавалериста, наче працюючи, пішов уперед по нерівному полю. Князеві Андрію здавалося, що якась непереможна сила веде його вперед, і він переживав велике щастя К

*Тут відбулася та атака, про яку Тьєр каже: *„Les russes se conduisirent, vaillamment, et chose rare à la guerre, on vit deux masses d'infanterie marcher lésoument 'une contre l'autre sans qu'aucune des deux céda avant d'être abordée'”,* а Наполеон на острові св. Єлени сказав: *„Quelques bataillons russes montrèrent de l'intrépidité”. [“Росіяни тримали себе доблесно, і річ—рідкісна на війні, дві маси піхоти йшли рішуче одна проти одної, і жодна з двох не поступилася до самого зіткнення”].* Слова Наполеона: *„Кілька російських батальйонів виявили безстрашність”*.

Уже близько ставали французи; уже князь Андрій, ідучи поруч з Багратіоном, ясно розрізняв перев'язі, червоні еполети, навіть обличчя французів. (Він ясно бачив одного старого французького офіцера, який вивернутими ногами у штиблетах, притримуючись за кущі, насилу йшов нагору.) Князь Багратіон не дагзав нового наказу і все йшов так само мовчки перед рядами. Раптом між французами тріснув один постріл, другий, третій... і по всіх, тепер уже розстроєних, ворржих рядах розійшовся дим і затріскотіла пальба. Кілька чоловік наших упало, серед них і кругловидий офіцер, який ішов так весело і старанно. Але в ту ж мить, як пролунав перший постріл, Багратіон оглянувся і вигукнув: "Ура!"

"Ура-а-а-а!" — протяглим криком пішло по нашій лінії і, переганяючи князя Багратіона й один одного, безладним, але веселим і збудженим натовпом побігли наші

з гори за розстроєними французами.

XIX

Атака 6-го егерського забезпечила відступ правого флангу. В центрі дія забутої батареї Тушина, який підпалив-таки Шен-грабен, зупиняла рух французів. Французи гпсили пожежу, розношувану вітром, і давали час відступати. Відступ центра через яр провадився поспішно й галасливо; проте війська, відступаючи, не плутались командами. Але лівий фланг, який одночасно й атакували й обходили переважаючі сили французів під начальством Ланна і який складався з Азовського й Г'юдольського піхотних та Павлоградського гусарського полків, був розстроєний. Багратіон послав Жеркова до генерала лівого флангу з наказом негайно відступати.

Жерков жваво, не віднімаючи руки від кашкета, торкнув коня і помчав. Але тільки-но він від'їхав від Багратіона, як у нього неvistачило духу, його охопив непереборний страх, і він не міг їхати туди, де було небезпечно.

Вирушивши до військ лівого флангу, він поїхав не вперед, де була стрілянина, а став шукати генерала й начальників там, де їх не могло бути, і тому не передав яказу.

Командування лівим флангом належало по старшинству полковому командирові того самого полку, який представлявся під Браунау Кутузову і в якому служив солдатом Долохов. А командування крайнього лівого флангу було призначене командирові Павлоградського полку, де служив Ростов, внаслідок чого виникло непорозуміння. Обидва начальники були дуже роздратовані один проти одного, і в той самий час, як на правому фланзі давно вже точився бій і французи вже почали наступ, обидг, ^ начальники були заклопотані переговорами, метою яких було образити один одного. А полки, як кавалерійський, так і піхотний, були вельми мало підготовлені до майбутньої битви. Люди пол-^ків, від солдата до генерала, не чекали бою і спокійно займалися мирними справами: годуванням коней — у кінноті, збиранням дров — у піхоті.

— Єсть він, однак, старший за мене в чин,— казав німець, гусарський полковник, червоніючи і звертаючись до ад'ютанта, який під'їхав,— то полишайт на нього робити, як він хоче. Я своїх гусарів не можу жертвувати. Сурмач! Грай відступ!

Та справа ставала спішною. Канонада і стрілянина, зливаючись, гриміли з правого боку і в центрі, і французькі капоти стрільців Ланна проходили вже греблю млина і вишиковувались на цьому боці за два рушничних постріли. Піхотний полковник подригуючою ходою підійшов до коня і, вилізши на нього і зробившись дуже рівним і високим, поїхав до павлоградського командира. Полкові командири з'їхалися з чемними поклонами і з прихованою злістю в серці.

— Знов-таки, полковнику,— казав генерал,— не можу я, однак, залишити половину людей у лісі. Я вас прошу, я вас прошу,— повторив він,— зайняти позицію і підготуватися до атаки.

— А вас прошу, не втручайтєя не своє діло,— відповів, починаючи гарячитися, полковник.— Коли б ви були кавалерист...

— Я не кавалерист, полковнику, але я російський генерал, і якщо вам це невідомо...

— Дуже відомо, ваше превосходительство,— раптом скрикнув полковник, торкаючи кони і стаючи червонобагровим.— Чи не ласка ваша завітати в цепи, і ви будете подивийтесь, що цей позиція нікуди не годиться. Я не хочу винищувати своя полка для ваше задоволень.

— Ви забуваєтесь, полковнику. Я не про задоволення своє дбаю і говорити цього не дозволю.

Генерал, приймаючи полковникове запрошення на турнір хоробрості, випнувши груди й насупившись, поїхав з ним разом у напрямі цепу, наче вся їхня незгода мала розв'язатися там, у цепу, під кулями. Вони поїхали в цеп, кілька куль пролетіло над ними, і вони мовчки зупинилися. Дивитися в цепу не було чого, бо й з того місця, де вони раніш стояли, ясно було, що по кущах та ярах кавалерії діяти неможливо і що французи обходять ліве крило. Генерал і полковник, як два півні, що готуються до бою, суворо і значущо дивилися один на одного, даремне чекаючи ознак боягузтва. Обидва склали іспит. Через те, що говорити було нічого і ні тому ні цьому не хотілося дати привід другому сказати, що він перший виїхав з-під куль, вони довго простояли б там, взаємно випробовуючи хоробрість, якби в цей час у лісі, майже позад них, не залунали тріскотіння рушниць і глухий зливистий галас. Французи напали на солдатів, які були в лісі з дровами. Гусарам уже не можна було відступати разом з піхотою. Вони були відрізані від шляху відступу ліворуч французьким цепом. Тепер, хоч яка незручна була місцевість, конче треба було атакувати, щоб прокласти собі дорогу.

Ескадрон, де служив Ростов, тільки-но встигнувши сісти на коней, був зупинений обличчям до ворога. Знову, як і на Енському мосту, між ескадроном і ворогом нікого не було, і між ними, розділяючи їх, лежала та сама страшна межа невідомості і страху, немов межа, що відділяє живих від мертвих. Усі люди почували цю межу, і питання про те, чи перейдуть чи ні і як перейдуть вони цю межу, хвилювало їх.

До строю під'їхав полковник, сердито відповів щось на запитання офіцерів, і як людина, що відчайдушно наполягає на своєму, дав якийсь наказ. Ніхто нічого певного не казав, але по ескадрону пролетіла поголоска про атаку. Пролунала команда шикування, потім вискнули шаблі, вийняті з піхов. Але все ще ніхто не рухався. Війська лівого флангу, і піхота й гусари, почували, що начальство само не знає, що робити, і нерішучість начальників передавалась військам.

"Скоріше, скоріше б",— думав Ростов, відчуваючи, що ось нарешті настав час спізнати насолоду атаки, про яку він так багато чув від товаришів-гусарів.

— З богом, хлопці,— прозвучав голос Денисова,— риссю" марш!

У передньому ряду загойдалися крупі коней. Грачик потягнув поводи і сам рушив.

З правого боку Ростов бачив перші ряди своїх гусарів, а ще далі попереду йому видно було темну смугу, якої він не міг розглядіти, проте вважав за ворога. Постріли було чути, але вдалині.

— Піддай рисі! — пролунала команда, і Ростов відчував, як підкидає задом, перебиваючи на галоп, його Грачик.

. Він заздалегідь вгадував його порухи, і йому ставало все веселіш і веселіш. Він

помітив самотнє дерево попереду Це дерево спочатку було попереду, на середині тієї межі, що здавалась такою страшною. А ось і перейшли ту межу, і не тільки нічого страшного не було, але й усе веселіш і бадьоріше ставало. "Ох, як я рубону його",— думав Ростов, стискаючи в руці ефес шаблі.

— Ур-р-а-а-а!! — загули голоси.

"Ну, хай попадеться тепер хоч би хто",— думав Ростов, втискаючи шпори Грачикові, і, випереджаючи інших, випустив його на весь кар'єр. Попереду вже видно було ворога. Раптом, як широким віником, стьобнуло щось по ескадрону. Ростов підняв шаблю, готуючись рубати, але в цей час солдат Нікітенко, скачучи попереду, відділився від нього, і Ростов відчув, як уві сні, що продовжує летіти з неприродною швидкістю вперед і разом з тим залишається на місці. Знайомий гусар Бондарчук зчалу налетів на нього і сердито подивився. Кінь Бондарчуків шарахнув, і він обминув стороною.

"Що ж це? я не просуюся? — Я впав, я вбитий..."—в одну мить спитав і відповів Ростов. Він був уже сам один посеред поля. Замість коней та гусарських спин у русі він бачив круг себе нерухому землю та стерню. Тепла кров була під ним. "Ні" мене поранено, і коня вбито". Грачик підвівся" був на передні ноги, але впав, придушивши їздцеві ногу. В коня з голови текла кров. Кінь бився і не міг встати. Ростов хотів підвестись і теж упав: ташка зачепилася за сідло. Де були наші, де були французи — він не знав. Нікого не було навколо.

Звільнивши ногу, він підвівся. "Де, з якого боку була тепер та межа, що так різко відділяла два війська?" — питав він себе й не міг відповісти. "Чи часом не погане що трапилося зі мною? Чи бувають такі випадки, і що треба робити в таких випадках?" — спитав він сам себе встаючи; і в цей час відчув, що зайве щось* висить на його лівій отерплій руці. Кисть її була, як чужа. Він оглядав руку, марно шукаючи на ній крові. "Ну, от і люди,— подумав він радісно, побачивши кілька чоловік, які бігли до нього.— Вони мені допоможуть!" Попереду цих людей біг один у чудному ківері і в синій шинелі, чорний, засмаглий, з горбатим носом. Ще два і ще багато бігло позаду. Один з них промовив щось чудне, неросійське. Між задніми такими ж людьми, Б таких самих ківерах, стояв один російський гусар, його тримали за руки; позад нього тримали його коня.

"Мабуть, наш полонений... Так. Невже й мене візьмуть? Що це за люди? — все думав Ростов, не вірячи своїм очам.— Невже французи?" Він дивився на французів, які наближалися, і, незважаючи на те, що за секунду перед цим мчав лише для того, щоб наздогнати цих французів і порубати їх, близькість їх здавалась йому тепер такою жахливою, що він не вірив своїм очам. "Хто вони? Чого вони біжать? Невже до мене? Невже до мене вони біжать? І чого? Вбити мене? Мене, кого так люблять усі?" Оому згадалася любов до нього його матері, сім'ї, друзів, і намір ворогів убити його здався неможливим. "А може,— і вбити!" Він понад десять секунд стояв, не рухаючися з місця і не розуміючи свого становища. Передній француз з горбатим носом підбіг так близько, що вже видно було вираз його обличчя. І збуджене, чуже обличчя цього чоловіка, який з багнетом напереваги, стримуючи дихання, легко підбігає до нього,

злякало Ростова. Він схопив пістолет і, замість того, щоб стріляти з нього, кинув ним у француза й чимдуж побіг до кущів. Не з тим почуттям сумніву й боротьби, з яким він ходив на Енський міст, біг він, а з почуттям зайця, що втікає від собак. Одне неподільне почуття страху за своє молоде, щасливе життя заповонило всю його істоту. Швидко перестрибуючи через межі, з тією рвучкістю, з якою він бігав, граючись у горюдуба, він летів полем, зрідка обертаючи своє бліде, добре, молоде обличчя, і холод жаху пробігав по його спині. "Ні, краще не дивитися",— подумав він, але, підбігши до кущів, оглянувся ще раз. Французи відстали, і навіть у ту хвилину, як він оглянувся, передній щойно змінив рись на крок і, обернувшись, щось сильно кричав своєму товаришеві. Ростов зупинився. "Що-небудь не так,— подумав він,— не може бути, щоб вони хотіли вбити мене". А тим-часом ліва рука його була така важка, неначе двопудова гиря була привішена до неї. Він не міг бігти даль Француз зупинився теж і прицілився. Ростов зажмурився й нагнувся. Одна, друга куля пролетіла з дзижчанням повз нього. Він зібрав останні сили, взяв ліву руку в праву і побіг до кущів. У кущах були російські стрільці.

XX

Піхотні полки, захоплені зненацька в лісі, вибігали з лісу, і роти, змішуючись із іншими ротами, втікали безладними юрмами. Один солдат з переляку промовив страшне на війні й безглузде слово: "відрізали", і слово разом з почуттям страху передалося всій масі.

— Обійшли! Відрізали! Пропали!—кричали люди, біжачи.

Полковий командир, у ту саму хвилину, як він почув стрільбу і крик позаду, зрозумів, що сталося що-небудь жахливе з його полком, і думка, що він, зразковий офіцер, за багато років служби ні в чому не завинивши, міг бути винним перед начальством у необачності чи нерозпорядливості, так вразила його, що в ту саму хвилину, забувши й непокірного кавалериста-полковника і свою генеральську поважність, а головне — зовсім забувши про небезпеку й почуття самозбереження, він, ухопившись за луку сідла і шпорячи коня, помчав до полку під градом куль, що обсипали, але щасливо минали його. Він бажав одного: дізнатися, в чому річ, і догіомогти і, хоч би там що, виправити помилку, якщо вона була з його боку, і не бути винним йому, який служив двадцять два роки, будучи бездоганним, зразковим офіцером.

Щасливо промчавши між французами, він під'їхав до поля за лісом, через який бігли наші і, не слухаючись команди, спускалися з гори. Настала та хвилина морального вагання, яка вирішує долю боїв: послухають ці безладні юрми солдатів голосу свого командира чи, оглянувшись на нього, побіжать далі. Незважаючи на відчайдушний крик раніше такого грізного для солдатів полкового командира, незважаючи на розлючене, багрове, на себе не схоже обличчя полкового командира й махання шпагою, солдати все бігли, розмовляли, стріляли в повітря і не слухали команди. Моральне вагання, що вирішує долю боїв, ОЧЄИДНО, розв'язувалось на користь страху.

Генерал закашлявся від крику й порохового диму і зупинився в розпачі. Усе, здавалося, втрачено, але в цю хвилину французи, наступаючи на наших, раптом, без видимої причини, побігли назад, зникли з узлісся, і в лісі з'явилися російські стрільці.

Це була рота Тимохіна, єдина в лісі, яка втрималася в порядку і, засівши в канаву край лісу, несподівано атакувала французів. Тимохін з таким одчайдушним криком кинувся на французів і з такою шаленою і п'яною рішучістю, з самою тільки шпажкою, налетів на ворога, що французи, не встигши отямитись, покидали зброю і почали втікати. Долохов, біжачи поруч з Тимохіним, зблизька вбив одного француза і перший узяв за барки офіцера, який здався. Ті, що втікали, вернулися, батальйони зібрались, і французів, що розділили були на дві частини війська лівого флангу, на мить було відтіснено. Резервні частини встигли з'єднатися, і втікачі зупинилися. Полковий командир стояв з майором Економовим біля мосту, пропускаючи повз себе відступаючи роти, коли до нього підійшов солдат, узяв його за стремено і майже схилився на нього. На солдатів була синювата, фабричного сукна шинель, ранця і ківера не було, голова була зав'язана, і через плече була надіта французька зарядна сумка. Він у руках тримав, офіцерську шпагу. Солдат був блідий, блакитні очі його зухвало дивилися в обличчя полковому командирові, а рот усміхався. Незважаючи на те, що полковий командир саме давав наказ майорові Економову, він не міг не звернути уваги на цього солдата.

— Ваше превосходительство, ось два трофеї,— сказав Долохов, показуючи на французьку шпагу і сумку.— Я взяв у полон офіцера. Я зупинив роту.— Долохов важко дихав од втоми; він говорив з зупинками.— Вся рота може свідчити. Прошу запам'ятати, ваше превосходительство.

— Добре, добре,— сказав полковий командир і повернувся до майора Економова.

Але Долохов не відійшов; він розв'язав хустину, шарпнув її і щжавав закипілу на волоссі кров.

— Рана багнетом, я залишився у строю. Запам'ятайте, ваше превосходительство.

Про батарею Тушина було забуто, і лише зовсім наприкінці бою, все ще чуючи канонаду в центрі, князь Багратіон послав туди чергового штаб-офіцера і потім князя Андрія, щоб наказати батареї відступати якнайскоріше. Прикриття, що стояло біля гармат Тушина, пішло за чиймсь наказом в середині бою; але батарея продовжувала стріляти, і французи не взяли її лише тому, що ворог не міг припускати зухвальства стрільби чотирьох, ніким не захищених гармат. Навпаки, зважаючи на енергійну дію цієї батареї, він припускав, що тут, у центрі, зосереджено головні сили росіян, і два рази пробував атакувати цей пункт і обидва рази його пррганяли картечними пострілами чотирьох гармат, що самотньо стояли на цьому пагорку.

Незабаром по від'їзді князя Багратіона Тушину пощастило підпалити Шенграбен.

— Ач, заметушилися! Горить! Бач, дим он! Ловко! Здорово! Дим який, дим! — загомоніла обслуга, жвавішаючи

Усі гармати без наказу били в напрямі пожежі. Неначе підганяючи, підгукували солдати до кожного пострілу: "Ловко! От так-так! Ач... Здорово!" Пожежу розносило

вітром, і вона швидко поширювалася. Французькі колони, виступивши за село, пішли назад, але, немов на покарання за цю невдачу, ворог виставив правіше села десять гармат і став бити з них по Тушину.

Через дитячу радість, викликану пожежею, та азарт вдалої стрільби по французах, наші артилеристи помітили цю батарею лише тоді, коли двоє ядер та слідом за ними ще чотири вдарили між гарматами і одно повалило двох коней, а друге одірвало ногу ящиківому вожатому. Пожвавлення, раз встановившись, проте не послабшало, а тільки змінило настрій. Коней замінили іншими з запасного лафета, поранених прибрали, і чотири гармати повернули проти десятигарматної батареї. Офіцера, Туши-нового товариша, було вбито на початку бою, і протягом години з сорока чоловік обслуги вибули сімнадцять, але артилеристи все такі ж були веселі й бадьорі. Двічі вони помічали, що внизу, близько них, з'являлися французи, і тоді вони били по них картеччю.

Маленький чоловік, з кволими, незграбними рухами, вимагав собі безперестанку від денщика ще люлечку за це, як вш казав, і, розсипаючи з неї вогонь, вибігав наперед і з-під маленької ручки дивився на французів.

— Трощи, хлопці! — приказував він і сам підхоплював гармати за колеса й викручував гвинти.

В диму, оглушуваний безперервними пострілами, що заставляли його щоразу здригатися, Тушин, не випускаючи своєї носогрійки, бігав від одної гармати до другої, то прицілюючись, то рахуючи заряди, то розпоряджаючись зміною і перепряганням убитих та поранених коней, і покрикував своїм кволим, тоненьким, нерішучим голосом. Обличчя його дедалі більш оживлялося. Лише коли вбивали або ранили людей, він скривлявся і, одвертаючись від убитого, сердито кричав на солдатів, що, як завжди, барилися підняти пораненого чи тіло. Солдати, здебільшого гарні браві хлопці (як і завжди в батареїній роті), на дві голови вищі за свого офіцера і вдвоє ширші за нього, всі, як діти у скрутному становищі, дивилися на свого командира, і той вираз, що був на його обличчі, незмінно відбивався на їх обличчях.

Внаслідок цього страшного гуркоту, галасу, потреби в зосередженості й діяльності, Тушин не зазнавав ані найменшого неприємного почуття страху, і думка, що його можуть убити чи боляче поранити, не приходила йому в голову. Навпаки, йому ставало все веселіше й веселіше, йому здавалося, що вже дуже давно, мало не вчора, була та хвилина, коли він побачив ворога і зробив перший постріл, і що клаптик поля, на якому він стояв,

був йому давно знайомим, рідним місцем. Незважаючи на те, що він усе пам'ятав, усе розумів, усе робив, що міг робити найкращий офіцер у його становищі, він перебував у стані, схожому на гарячкове марення або на стан п'яної людини.

Від оглушливого гуркоту своїх гармат з усіх боків, від свисту та ударів ворожих снарядів, від того, що він бачив спітнілу, роз-червонілу, квапливу обслугу коло гармат, бачив кров людей і коней, бачив димки ворога на тому боці (після яких щоразу прилітало ядро й било в землю, в людину, в гармату чи в коня),— від усього цього в

нього в голові встановився свій фантастичний світ, який являв собою його насолоду в цю хвилину. Ворожі гармати в його уяві були не гармати, а люльки, з яких рідкими клубами випускав дим невидимий курець.

— Ач, пихнув знову,— промовив Тушин пошепки сам до себе в той час, як з гори вискакував клуб диму і смугою відносився в лівий бік вітром,— тепер м'ячика чекай — відсилати назад.

— Що накажете, ваше благородіє? — спитав фейерверкер, близько стоячи біля нього й чуючи, що він бурмоче щось.

— Нічого, гранату...— відповів Тушин.

"Ну-бо, наща Матвіївно",— казав він сам собі. Матвіївною поставала в його уяві велика крайня старовинного литва гармата. Мурахами здавались йому французи коло своїх гармат. Красень і п'яниця перший номер другої гармати в його світі був дядьком; Тушин частіше, ніж на інших, дивився на нього і тішився кожним його рухом. Гомін рушничної перестрілки під горою, то завмираючи, то знову посилюючись, здавався йому чийсь диханням. Він прислухався до вщухання і розгоряння цих звуків.

"Ач, задихала знову, задихала",— казав він сам до себе. Сам він уявлявся собі величезним на зріст, могутнім мужчиною, який обома руками шпурляє французам ядра.

— Ну, Матвіївно, матінко, не зраджуй! — казав він, відходячи від гармати, як над його головою пролунав чужий, незнайомий голос:

— Капітан Тушин! Капітан!

Тушин злякано оглянувся. Це був той штаб-офіцер, що вигнав його з Грунта. Він задиханим голосом кричав до нього:

— Що ви, збожеволіли? Вам двічі наказано відступати, а ви...

"Ну, за що вони мене?.."—думав Тушин, з острахом дивлячись на начальника.

— Я... нічого...— промовив він, приставляючи два пальці до козирка.— Я...

Але полковник не доказав усього, що хотів. Ядро, близько пролітаючи, примусило його, пірнувши, зігнутися на коні. Він замовк і тільки-но хотів сказати ще щось, як нове ядро зупинило його. Він повернув коня і помчав геть.

— Відступати! Усі відступати! — прокричав він здалеку.

13*

195

Солдати засміялися. Через хвилину приїхав ад'ютант з тим самим наказом.

Це був князь Андрій. Перше, що він побачив, виїжджаючи ка ту місцину, яку займали гармати Тушина, був відпряжений кінь з перебитою ногою, який іржав коло запряжених коней. З ноги його, як з джерела, текла кров. Між передками лежало кілька вбитих. Ядра одно за одним пролітали над ним у той час, як він під'їжджав, і він відчув, як нервовий дроз пробіг по його спині. Але сама думка про те, що він боїться, знову піднесла його. "Я не можу боятися",— подумав він і повільно зііз з коня між гарматами. Він передав наказ і не поїхав з батареї. Він вирішив, що при собі зніме гармати з позиції і відведе їх. Разом з Тушиним, переступаючи через тіла і під

страшним вогнем французів, він заходився рихтувати гармати до відходу.

— А то приїжджало щойно начальство, то скоріше навтіки,— сказав фейєрверкер князеві Андрію,— не так, як ваше благородіє.

Князь Андрій нічого не говорив з Тушиним. Вони обидва були такі заклопотані, що, здавалося, й не бачили один одного. Коли, надівши вцілілі з чотирьох дві гармати на передки, вони рушили з гори (одну розбиту гармату і єдинорог було залишено), князь Андрій під'їхав до Тушина.

— Ну, до побачення,— сказав князь Андрій, простягаючи руку Тушину.

— До побачення, голубчику,— сказав Тушин,— щира душа! прощавайте, голубчику,— сказав Тушин зі сльозами, які невідомо чому раптом виступили йому на очі.

XXI

Вітер ущух, чорні хмари низько нависли над місцем битви, зливаючись на обрії з пороховим димом. Ставало темно, і тим ясніше позначалася в двох місцях заграва пожеж. Канонада трохи ущухла, але тріскотіння рушниць ззаду і з правого боку лунало ще частіше і ближче. Тільки-но Тушин із своїми гарматами, обминаючи поранених і наїжджаючи на них, вийшов з-під вогню і спустився в яр, його зустріло начальство та ад'ютанти; серед них були і штаб-офіцер, і Жерков, якого двічі посилали і який ні разу не доїхав до батареї Тушина. Всі вони, перебиваючи один одного, давали й передавали накази, як і куди йти, і робили йому докори й зауваження. Тушин нічим не розпоряджався і мовчки, боячись говорити, бо при кожному слбві він ладен був, сам не знаючи чого, заплакати, їхав ззаду на своїй артилерійській шкапі. Хоч поранених наказано було кидати, багато з них тяглося за військами і просилось на гармати. Того самого бравого піхотного офіцера, що перед боєм вискочив з куреня Тушина, було, з кулею в животі, покладено на лафет Матвіївни. Під горою блідий гусарський юнкер, однією рукою підтримуючи другу, підійшов до Тушина й попросився сісти.

— Капітане, ради бога, мене контужено в руку,— сказав він боязко.— Ради бога, я не можу йти. Ради бога!

Видно було, що юнкер цей уже не раз просився де-небудь сісти, і скрізь йому відмовляли. Він просив нерішучим і жалісним голосом:

— Скажіть посадити, ради бога.

— Посадіть, посадіть,— сказав Тушин.— Підклади шинель, ти, дядю,— звернувся він до свого улюбленого солдата.— А де офіцер поранений?

— Зняли, кінчився,— відповів хтось.

— Посадіть. Сідайте, голубе, сідайте. Підстели шинель, Антонов.

Юнкер був Ростов. Він тримав однією рукою другу, був блідий, і нижня щелепа тряслася від гарячкового дриж. Його посадили на Матвіївну, на ту саму гармату, що з неї зняли мертвого офіцера. На підкладеній шинелі була кров, у яку забруднились рейтузи і руки Ростова.

— Що, ви поранені, голубчику? — спитав Тушин, підходячи до гармати, на якій* сидів Ростов.

— Ні, контужений.

— Чому ж кров он на станині? — спитав Тушин.

— Це офіцер, ваше благородіє, закривавив,— відповів сол-дат-артилерист, обтираючи кров рукавом шинелі і наче просячи пробачення за те, що гармата була нечиста.

Насилу, з допомогою піхоти, вивезли гармати під гору і, добившись до села Гунтерсдорф, зупинилися. Стало вже так темно, що за десять кроків не можна було розібрати солдатських мундирів, і перестрілка почала стихати. Раптом близько з правого боку знову залунали вигуки і пальба. Від пострілів уже виблискувало в темряві. Це була остання атака французів, на яку відповідали солдати, засівши в сільських будинках. Знову все кинулося з села, але гармати Тушина не могли рушити, і артилеристи, Тушин і юнкер мовчки переглядалися, чекаючи на свою долю. Перестрілка почала стихати, і з бічної вулиці висипали з бадьорим гомоном солдати.

— Живий, Петров? — питав один.

— Всипали, брат, жару. Тепер не поткнуться,— казав другий.

— Нічого не видно. Як вони у своїх он зашкварили! Не видно, темінь, братіки. Чи нема напиться?

Французи.востаннє були відбиті. І знову, в цілковитій темряві, гармати Тушина, як рамою оточені гудучою піхотою, рушили кудись уперед.

У пільмі наче текла невидна похмура ріка, усе в одному напрямі, гудучи шепотом, гомоном і звуками копитів та коліс. У загальному гудінні з-за всіх інших звуків найвиразніші були стогін і голоси поранених у пільмі ночі. Їх стогін, здавалося, наповнював собою всю цю пільму, що оточувала війська. Їх стогін і пільма цієї ночі — це було одне й те ж. Через якийсь час натовп, рухаючись, захвилювався. Хтось проїхав із почтом на білому коні і щось сказав, проїжджаючи.

— Що сказав? Куди тепер? Стояти, чи що? Дякував, чи що? — почувлися жадібні розпити з усіх боків, і вся маса, рухаючись, стала напирати сама на себе (видно, передні зупинилися), і пролетіла чутка, що наказано зупинитись. Усі зупинилися, як ішли, посеред болотистої дороги.

Засвітилися вогні, і чутнішим став гомін. Капітан Тушин, розпорядившись по роті, послав одного з солдатів розшукувати перев'язочний пункт або лікаря для юнкера і сів біля вогнища, яке розклали на дорозі солдати. Ростов переволікся теж до вогню. Гарячковий дрож від болю, холоду й сирості трусив усе його тіло. Сон непереборно клонив його, але він не міг заснути від пекучого болю в руці" що нила й не знаходила положення. Він то заплющував очі, то поглядав на вогонь, який здавався йому гаряче-червоним, то на сутулу кволу постать Тушина, що по-турецькому сидів біля нього. Великі добрі й розумні очі Тушина із співчуттям і жалістю дивились на нього. Він бачив, що Тушин всією душею хотів і нічим не міг допомогти йому.

Звідусіль чутно було кроки й гомін тих, що проходили, проїжджали, та піхоти, яка розташовувалась навколо. Звуки голосів, кроків і переставляння в болоті кінських копитів, близьке й далеке тріскотіння дров зливалися в одне хитке гудіння.

Тепер уже не текла, як раніш, у півтімні невидна ріка, а наче після бурі вкладалося й трепетало похмуре море. Ростов безтямно дивився і слухав, що відбувалося перед ним і навколо нього. Піхотний солдат підійшов до багаття, присів навпочіпки, простягнув руку у вогонь і відвернув обличчя.

— Нічого, ваше благородіє? — сказав він, питально звертаючись до Тушина.— Ось відбився від роти, ваше благородіє; сам не знаю, де. Біда!

Разом з солдатом підійшов до багаття піхотний офіцер з підв'язаною щокою і, звертаючись до Тушина, попросив наказати крихітку відтягти гармати, щоб провезти повозку. За ротним командиром набігли на вогнище два солдати. Вони страшенно лаялись і билися, видаючи один в одного якогось чобота.

— Авжеж, ти знайшов! Ач, спритний! — кричав один хрипким голосом.

Потім підійшов худий, блідий солдат з шиєю, обв'язаною закривавленою онучею, і сердитим голосом домагався води в артилеристів.

— Що ж, помирати, чи що, як собаці? — казав він.

Тушин звелів дати йому води. Потім підбіг веселий солдат, просячи вогнику в піхоту.

— Вогнику гаряченького в піхоту! Бувайте здорові, землячки, дякуємо за вогник, ми назад з процентою віддамо,— казав він, несучи кудись жевріючу в півтімні головешку.

За цим солдатом чотири солдати, несучи щось важке на шинелі, пройшли повз багаття. Один з них спіткнувся.

— Ач, чорти, на дорозі дрова поклали,— пробурчав він.

— Кінчився, нащо ж його носити? — сказав один з них.

— Ну, васі

І вони зникли в темряві зі своєю ношею.

— Що? Болить? — спитав Тушин пошепки Ростова.

— Болить.

— Ваше благородіє, до генерала. Тут у хаті стоять,— сказав фейерверкер, підходячи до Тушина.

— Зараз, голубчику.

Тушин встав і, застібаючи шинель і опоряджуючись, відійшов від вогнища...

Недалеко від багаття артилеристів, у приготовленій для нього хаті, сидів князь Багратіон за обідом, розмовляючи з деякими начальниками частин, що зібралися в нього. Тут був старенький з напівзаплющеними очима; він жадібно обглодував баранячу кістку; був і дйадцятидволітній бездоганний генерал, який розчервонівся від чарки горілки й обіду; і штаб-офіцер з іменним перснем, і Жерков, який стурбовано оглядав усіх, і князь Андрій, блідий, з підібраними губами й гарячково-блискучими очима.

В хаті стояв притулений у кутку захоплений французький прапор, і аудитор з наївним обличчям мацав тканину прапора і з подивом похитував головою, може, тому, що його й справді цікавив вигляд прапора, а може, й тому, що важко було голодному дивитися на обід, за яким йому не вистачило прибора. В сусідній хаті перебував

французький полковник, якого взяли в полон драгуни. Коло нього юрилися, розглядаючи його, наші офіцери. Князь Багратіон дякував окремим начальникам і розпитував про подробиці бою та про втрати. Полковий командир, який представлявся під Браунау, доповідав князеві, що, тільки-но почався бій, він відступив з лісу, зібрав дроворубів і, пропустивши їх повз себе, з двома батальйонами ударив у штики і відкинув французів.

— Як я побачив, ваше сіятельство, що перший батальйон розстроєний, я став на дорозі й думаю: "Пропущу цих і зустріну батальйон вогнем"; так і зробив.

Полковому командирові так хотілося зробити це, так він шкодував, що не спромігся зробити цього, що йому здавалося, що все це в дійсності було. Та, може, й справді було? Хіба можна було розібрати в цій плутанині, що було і чого не було?

— До того ж, повинен зазначити, ваше сіятельство,— говорив він далі, згадуючи про розмову Долохова з Кутузовим і про останнє побачення своє з розжалуваним,— що рядовий, розжалуваний Долохов, на моїх очах узяв в полон французького офіцера і особливо відзначився.

— Отут я бачив, ватне сіятельство, атаку павлоградців,— неспокійно оглядаючись, втрутився Жерков, який зовсім не бачив цього дня гусарів, а лише чув про них від піхотного офіцера.— Зім'яли два каре, ваше сіятельство.

На слова Жеркова деякі усміхнулися, як і завжди чекаючи від нього жарту; але, помітивши, що те, що він говорив, хилилося теж до слави нашої зброї і нинішнього дня, прибрали серйозного виразу, хоч багато хто дуже добре знав, що те, що говорить Жерков, була брехня, нічим не обгрунтована. Князь Багратіон звернувся до старенького полковника.

— Дякую всім, панове, всі частини діяли по-геройському: піхота, артилерія і кавалерія. Яким чином у центрі залишено дві гармати? — спитав він, шукаючи когось очима. (Князь Багратіон не питав про гармати лівого флангу; він знав уже, що там з самого початку бою було покинуто всі гармати.) — Я вас, здається, просив,— звернувся він до чергового штаб-офіцера.

— Одна була підбита,— відповів черговий штаб-офіцер,— а друга, я не можу зрозуміти; я сам увесь час там був і розпоряджався і тільки-но від'їхав... Гаряче було, правда,— додав він скромно.

Хтось сказав, що капітан Тушин стоїть тут біля самого села і що по нього вже послано.

— Та ось ви були,— сказав князь Багратіон, звертаючись до князя Андрія.

— Як же, ми трохи разом не з'їхалися,— сказав черговий штаб-офіцер, приємно усміхаючись до Волконського.

— Я не мав приємності бачити вас,— холодно й уривчасто сказав князь Андрій. Усі помовчали.

На порозі з'явився Тушин, боязко пробираючись з-за спин генералів. Обминаючи генералів у тісній хаті, збентежений, як і завжди перед начальством, Тушин не розглядів древка від прапора і спіткнувся на нього. Декілька голосів засміялося.

— Яким чином гармату залишено? — спитав Багратіон, нахмурившись не так на капітана, як на тих, що сміялися, а серед них найголосніше лунав голос Жеркова.

Перед Тушиним тепер лише, при грізному начальстві, в усьому жахові постала його провина й ганьба в тому, що він, zostавшись живим, втратив дві гармати. Він такий був схвилюваний, що до цієї хвилини не встиг про це подумати. Сміх офіцерів ще більше збив його з пантелику. Він стояв перед Багратіоном з тремтячою нижньою щелепою і ледве промовив:

— Не знаю... ваше сіятельство... людей не було, ваше сіятельство.

— Ви б могли з прикриття взяти!

Що прикриття не було, цього не сказав Тушин, хоч це була чиста правда. Він боявся підвести цим другого начальника і мовчки застиглим поглядом дивився просто в обличчя Багратіону, як дивиться, збившись, учень в очі екзаменаторів.

Мовчання було досить тривале. Князь Багратіон, очевидно,, не бажаючи бути суворим, не знаходив, що сказати; інші не сміли втручатися в розмову. Князь Андрій спідлоба дивився на Тушина, і пальці його рук нервово рухались.

— Ваше сіятельство,— перервав мовчанку князь Андрій своїм різким голосом,— ви мене зволили посилати до батареї капітана Тушина. Я був там і застав дві третини людей і коней перебитими, дві гармати потрошеними, і прикриття ніякого.

Волконський говорив стримано і схвилювано; князь Багратіон і Тушин однаково пильно дивилися тепер на нього.

— І якщо, ваше сіятельство, дозволите мені висловити свою думку,— продовжував він,— то успіхом дня ми завдячуємо більше за все дії цієї батареї і героїській стійкості капітана Тушина з його ротою,— сказав князь Андрій і, не чекаючи відповіді, зараз же встав і відійшов од стола.

Князь Багратіон подивився на Тушина і, видно, не бажаючи виявити недовіри до різкої думки Волконського і, разом з тим, почувуючи, що не може цілковито вірити йому, нахилив голову і сказав Тушину, що він може йти. Князь Андрій вийшов за ним.

— От спасибі, вирятував, голубчику,— промовив до нього* Тушин.

Князь Андрій оглянув Тушина і, нічого не сказавши, відійшов від нього. Князеві Андрію було сумно й важко. Все це було таке чудне, таке не схоже на те, чого він сподівався.

"Хто вони? Нащо вони? Чого їм треба? І коли все це кінчиться?"— думав Ростов, дивлячись на тіні, що змінювались перед ним. Біль у руці дедалі більш мучив. Сон клонив непереборно, в очах стрибали червоні кола, і враження цих. голосів і цих облич і почуття самотності зливалися з почуттям болю. Це вони, ці солдати, поранені й непоранені,— це ж вони і чавили, і гнітили, і вимотували жили, й палили м'ясо в його розламаній руці і в плечі. Щоб ЗВІЛЬНИТИСЯ від них, він заплющив очі.

Він задрімав на одну хвилину, але за цей короткий проміжок забуття він бачив уві сні незчисленну кількість предметів: він бачив свою матір і її велику білу руку, бачив Сонині худенькі плечі, Наташині очі і її сміх, і Денисова з його голосом і вусами, і Теляніна, і всю свою історію з Теляніним та Богданичем. Уся ця історія була те ж саме,

що цей солдат з різким голосом*, і ось ця вся історія, і цей ось солдат так боляче, невідступно тримали, чавили і все в один бік тягли його руку. Він намагався віддалитися від них, але вони не відпускали ні на волосину, ні на секунду його плече. Воно б не боліло, воно було б здорове, якби вони не тягли його; але не можна було звільнитися від них.

Він розплющив очі й подивився вгору. Чорний покров ночі висів на аршин від саява жару. Ішов сніг, і в цьому саяві літали його порошинки. Тушин не повертався, лікар не приходив. Він

був сам один, лише якийсь солдатик сидів тепер голий по другий бік вогню і грів своє худе жовте тіло.

"Нікому не потрібен я! — думав Ростов. — Нема кому ні допомогти, ні пожаліти. А був же і я колись вдома, дужий, веселий, любимий". — Він зітхнув і з зітханням мимоволі застогнав.

— Чи болить що? — спитав солдатик, стріпуючи свою сорочку над вогнем і, не дочекавшись відповіді, кречнувши, додав: — Мало хіба за день народу попсувало — страх!

Ростов не слухав солдата. Він дивився на сніжинки, що пурхали над вогнем, і згадував російську зиму з теплою, світлою домівкою, з пушистою шубою, з бистрими саньми, із здоровим тілом і з усією любов'ю й піклуванням сім'ї. "І чого я пішов сюди!" — думав він.

Другого дня французи не відновлювали напад, і залишок Багратіонового загону приєднався до армії Кутузова.

I

язь Василь не обдумував своїх планів. Він ще менше думав зробити людям зло для того, щоб дістати вигоду. Він був лише світською людиною, яка мала ===__ успіх у вищому світі і зробила звичку з цього ус-піху. В нього раз у раз, залежно від обставин, від зближень з людьми, складалися різні плани й міркування, яких він сам добре не усвідомлював, але які становили весь інтерес його життя. Не один і не два таких плани й міркування бувало в нього в ужитку, а десятки, з яких одні тільки починали уявлятися йому, другі досягалися, треті касувалися. Він не казав собі, наприклад: "Ця людина тепер у силі, я повинен здобути її довіру та дружбу і через неї влаштувати собі подання одноразової допомоги"; або — він не казав собі: "Ось П'єр багатий, я повинен заманити його одружитися з дочкою і позичити потрібні мені сорок тисяч"; але людина в силі зустрічалась йому, і в ту ж хвилину інстинкт підказував йому, що ця людина може бути корисною, і князь Василь зближувався з нею і при першій нагоді, без готування, з інстинкту, лестив, ставав фамільярним, говорив про те, про що треба було.

П'єр був у нього під рукою в Москві, і князь Василь влаштував для нього призначення в камер-юнкери, що тоді дорівнювало чинові статського радника, і на поліг на тому, щоб молодик із ним разом їхав до Петербурга і зупинився в його домі. Начебто неухважливо і разом з тим із безсумнівною впевненістю, що так повинно бути, князь Василь робив усе, що треба було для того, щоб одружити П'єра із своєю дочкою. Якби

князь Василь обдумував заздалегідь свої плани, він не міг би мати такої природності в обходженні й такої простоти і фамільярності у стосунках* з усіма людьми, вище і нижче за себе поставленими. Щось тягло його завжди до людей сильніших чи багатших за нього, і він обдарований був винятковим умінням ловити саме ту хвилину, коли треба й можна було користуватися людьми.

П'єр, зробившись несподівано багатцем і графом Безуховим, після недавньої самотності й безтурботності, відчув себе до такої міри оточеним, заклопотаним, що йому, тільки в ліжку вдавалося залишитися наодинці з самим собою. Йому треба було підписувати папери, знатися з присутственими місцями, про значення яких він не мав ясного уявлення, питати про щось головного управителя, їхати в підмосковний маєток і приймати безліч осіб, які раніш і знати не хотіли про його існування, а тепер були б ображені й засмучені, якби він не захотів їх бачити. Всі ці різноманітні особи—ділові, родичі, знайомі — всі були однаково приязні до молодого спадкоємця; всі вони, очевидно й безсумнівно, були впевнені у високих П'єрових гідностях. Безперестанно він чув слова: "З вашою незвичайною добротою", або: "При вашому прекрасному серці", або: "Ви самі такі чисті, графе...", або: "Якби він був такий розумний, як ви" і т. ін., так що він щиро починав вірити в свою незвичайну доброту і в свій незвичайний розум, тим більше, що й-завжди у глибині душі йому здавалося, що він справді дуже добрий і дуже розумний. Навіть люди, які раніш були злими й очевидно ворожими, ставали з ним ніжними й починали любити його. Така сердита старша з княжен, з довгою талією, з пригладженим, як у ляльки, волоссям, після похорону прийшла до П'єрової кімнати. Опускаючи очі й безперестанно спалахуючи, вона сказала йому, що дуже жалкує, що між ними були непорозуміння, і що тепер не почуває за собою права будь-чого просити, хіба тільки дозволу, після удару, що спіткав її, залишитися на кілька тижнів у домі, який вона так любила і де стільки принесла я^ертв. Вона не могла стриматися й заплакала при цих словах. Зворушений тим, що ця статуєподібна княжна могла так змінитися, П'єр узяв її за руку і просив пробачення, сам не знаючи, за що. З цього дня княжна почала плести смугастий шарф для П'єра і зовсім змінилася до нього.

— Зроби це для неї, mon cher; все-таки вона багато натерпілася від небіжчика,— сказав до нього князь Василь, даючи підписати якийсь папір на користь княжни.

Князь Василь вирішив, що цю кістку, вексель на тридцять тисяч, треба було все ж кинути бідній княжні для того, щоб їй не могло спасти на думку розводитися про участь князя Василя у справі мозаїкового портфеля. П'єр підписав вексель, і відтоді княжна стала ще добрішою. Молодші сестри стали також привітними до нього, особливо наймолодша, гарненька, з родимкою, часто бентежила П'єра своїми усмішками й тим, що ніяковіла, побачивши його.

П'єру таким природним здавалося, що всі його люблять, таким здавалось би неприродним, якби будь-хто не полюбив його, що він не міг не вірити у щирість людей, які оточували його. До того ж у нього не було часу питати себе про щирість чи нещирість цих людей. Йому весь час було ніколи, він увесь час почував себе в стані лагідного й веселого сп'яніння. Він почував себе центром ЯКОФСЬ важливого

загального руху; почував, що від нього чогось увесь час чекають; що коли він не зробить того-то, він засмутить багатьох і позбавить їх сподіваного, а коли зробить те-то й те-то, все буде гаразд,— і він робив те, чого вимагали від нього, але це щось хороше все залишалося попереду.

Більше за всіх інших вдей перший час як П'єровими справами, так і ним самим оволодів князь Василь. Відколи помер граф Безухов, князь Василь не випускав з рук П'єра. Він мав вигляд людини, обтяженої справами, втомленої, змученої, але із, співчуття не спроможної, нарешті, кинути на свавільство долі та шахраїв цього безпорадного юнака, сина все-таки його друга, après tout!, і з таким величезним багатством. У ті кілька днів, що він пробув у Москві після смерті графа Безухова, він закликав до себе П'єра або сам приходив до нього і казав йому те, що треба робити, таким тоном утоми і впевненості, наче він щоразу примовляв:

"Vous savez, que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien, que ce que je vous propose est la seule chose faisable"². *

— Ну, друже мій, завтра ми їдемо, нарешті,— сказав він до нього якимось, заплющуючи очі, перебираючи пальцями його лікоть і таким тоном, наче те, що він говорив, було давним-давно вирішене між ними і не могло бути вирішеним інакше.

1 кінець кінцем,

2 "Ти знаєш, у мене безліч справ; але було б безжально покинути тебе так; і ти знаєш,— те, що я тобі кажу, є єдино можливе".

— Завтра ми їдемо, я тобі даю місце в своїй колясці. Я дуже радий. Тут у нас усе важливе закінчено. А мені вже давно б треба. Ось я одержав від канцлера. Я його просив за тебе, і тебе зараховано до дипломатичного корпусу і зроблено камер-юнкером. Тепер дипломатичний шлях тобі відкритий.

Незважаючи на всю силу тону втоми і впевненості, з якою промовлені були ці слова, П'єр, так довго думавши про свою кар'єру, хотів був заперечувати. Та князь Василь перебив його тим воркотливим, басовитим тоном, що виключав можливість перебити його мову і що його він вживав тоді, коли конче треба було переконати.

— Mais, mon cher¹, я це зробив для себе, для моєї совісті, і мені дякувати нема чого. Ніколи ніхто не скаржився, що його занадто любили; а потім, ти вільний, хоч завтра кинь. От ти все сам у Петербурзі побачиш. І тобі давно час відійти від цих жахливих спогадів.— Князь Василь зітхнув.— Так-так, серце моє. А мій камердинер хай у твоїй колясці їде. Ага, до речі, я мало не забув,— додав ще князь Василь,— ти знаєш, mon cher², у нас були рахунки з небіжчиком, то з рязанського я одержав і залишу: тобі не треба. Ми з тобою поквитаємось.

Те, що князь Василь називав "з рязанського", було кілька тисяч оброку, які князь Василь залишив у себе.

В Петербурзі, так само, як і в Москві, атмосфера людської ніжності, любові оточила П'єра. Він не міг відмовитися від місця, чи, скоріше, звання (бо він нічого не робив), яке здобув йому князь Василь, а знайомств, запросин та громадських справ було стільки,

що П'єр ще більше, ніж у Москві, зазнавав почуття отуманеності, квапливості і якогось блага, що все наставало, але не здійснювалося.

З колишнього його холостого товариства багатьох не було в Петербурзі. Гвардія пішла в похід. Долохов був розжалуваний, Анатоль перебував у армії, в провінції, князь Андрій був за кордоном, і тому П'єру не вдавалося ні проводити ночей, як він раніш любив проводити їх, ні одводити зрідка душу в дружній бесіді із старшим, поважаемым другом. Увесь час його минав на обідах, балах та здебільшого у князя Василя — в товаристві товстої княгині, його дружини, і красуні Елен.

Анна Павлівна Шерер, так само, як і інші, виказала П'єру зміну, що сталася в погляді громадянства на нього.

Раніш П'єр у присутності Анни Павлівни завжди почував, що те, що він говорить, непристойне, безтактне, не те, що треба; що слова його, які здаються йому розумними, поки він готує їх у своїй уяві, робляться дурними, тільки-но він їх голосно вимовить, і що, навпаки, найтупіші слова Іполита виходять розумними й гарними. Тепер усе, хоч що говорив він, усе

1 — Але ж, любий мій,

2 ДРУЖЕ,

виходило *charmant*. Коли навіть Анна Павлівна не казала цього, то він бачив, що їй хотілось це сказати, і вона тільки, зважаючи на його скромність, утримувалась від цього.

На початку зими з 1805 на 1806 рік П'єр одержав від Анни Павлівни звичайну рожеву записку з запрошенням, у якому було додано: "*Vous trouverez chez moi la belle Nélène, qu'on ne se lasse jamais voir*"².

Читаючи це місце, П'єр вперше відчув, що між ним і Елен утворився якийсь зв'язок, визнаний іншими людьми, і ця думка одночасно і злякала його, наче на нього накладалося зобов'язання, якого він не міг дотримати, і разом з тим сподобалась йому, як кумедне припущення.

Вечір Анни Павлівни був такий самий, як і перший, тільки новиною, якою вгощала Анна Павлівна своїх гостей, був тепер не Мортемар, а дипломат, який приїхав з Берліна і привіз найновіші подробиці про перебування царя Олександра в Потсдамі та про те, як два височайших друзі поклялися там у нерозривному союзі обстоювати справедливую справу проти ворога людського роду. Анна Павлівна прийняла П'єра з відтінком смутку, що стосувався, очевидно, недавньої втрати, яка спіткала молодика, смерті графа Безухова (усі повсякчас вважали за обов'язок запевняти П'єра, що він їй уже засмучений смертю батька, якого він майже не знав), — і смутку такого ж самого, як той височайший смуток, що виявлявся при згадці про августійшу імператрицю Марію Федорівну. П'єра дуже потішило це. Анна Павлівна із своїм звичайним умінням влаштувала гуртки своєї вітальні. Великий гурток, де був князь Василь . та генерали, користувався дипломатом. Другий гурток був біля чайного столика. П'єр хотів приєднатися до першого, але Анна Павлівна, перебуваючи в роздратованому стані полководця на полі бою, коли з'являються тисячі нових блискучих думок, які ледве

встигаєш здійснювати,— побачивши П'єра, торкнула його пальцем за рукав.

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir³.—Вона глянула на Елен і усміхнулась до неї.

— Ma bonne Hélène, il faut, que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour vous. Allez lui tenir compagnie pour dix minutes⁴. А щоб вам не дуже нудно було, ось вам ласкавий граф, який не відмовиться йти за вами.

Красуня попрямувала до тіточки, але П'єра Анна Павлівна ще затримала біля себе, вдаючи, начебто їй треба ще зробити останнє конче потрібне розпорядження.

1 чудовим.

2 "У мене буде чарівна Елен, якою ніколи не втомишся милуватись".

3 — Стривайте, на цей вечір я розраховую на вас

4 — Моя люба Елен, треба, щоб ви були добрі до моєї бідної тітки, яка обожує вас. Побудьте з нею хвилин із десять.

— Правда ж, вона чарівна? — сказала вона до П'єра, показуючи на відпливаючу величну красуню.— Et quelle tenue! 1 Така молода дівчина і такий такт, таке майстерне вміння триматися! Це походить від серця! Щасливий буде той, чиєю вона буде! З нею хоч який невітський чоловік мимохіть посідатиме найблискупіше місце у вищому світі. Хіба не так? Я лише хотіла знати вашу думку,— і Анна Павлівна відпустила П'єра.

П'єр щирим ствердженням відповів Анні Павлівні на запитання її про майстерне вміння Елен тримати себе. Коли він іноді думав про Елен, то думав саме про її красу і про те незвичайне її спокійне вміння бути мовчазно-гідною у світі.

Тіточка прийняла в свій куточок двох молодих людей, але, здавалося, хотіла приховати те, що вона обожує Елен, і хотіла більш виявити страх перед Анною Павлівною. Вона поглядала на племінницю, начебто питаючи, що їй робити з цими людьми. Відходячи від них, Анна Павлівна знову торкнула пальчиком П'єрів рукав і промовила:

— J'espère, que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi²,—і глянула на Елен.

Елен усміхнулась з таким виглядом, який свідчив, що вона не припускала можливості, щоб будь-хто міг бачити її і не бути захопленим. Тіточка прокашлялась, ковтнула слину і по-французькому сказала, що вона дуже рада бачити Елен; потім звернулась до П'єра з тим самим привітанням і з тією ж міною. В середині нуднуватої і переривчастої розмови Елен оглянулась на П'єра і усміхнулась до нього тією усмішкою, ясною, гарною, якою вона усміхалась до всіх. П'єр так звик до цієї усмішки, так мало вона говорила йому, що він зовсім не звернув на неї уваги. Тіточка говорила в цей час про колекцію табакерок, що була в покійного П'єрового батька, графа Безухова, й показала свою табакерку. Княжна Елен попросила подивитися на портрет тіточ-чиного чоловіка, зроблений на цій табакерці.

— Це, певне, робив Вінсес,— сказав П'єр, називаючи відомого мініатюриста, нагинаючись до столу, щоб узяти в руки табакерку, і прислухаючись до розмови за другим столом.

Він трошки підвівся, бажаючи обійти, але тіточка подала табакерку прямо через

Елен, позад неї. Елен нагнулася вперед, щоб дати місце і, усміхаючись, оглянулася. Вона була, як і завжди на вечорах, у вельми відкритому за тодішньою модою спереду і ззаду платті. Її бюст, який завжди здавався П'єру мармуровим, був на такій близькій відстані від його очей, що він своїми короткозорими очима мимоволі бачив живі чари її плечей і шиї, і так близько від його губ, що йому досить було трохи нагнутися, щоб приторкнутись до неї. Він відчував тепло її тіла, запах духів і скрипіння її корсета, коли вона ворушилася.

1 І як тримається!

2 — Сподіваюсь, ви не скажете іншим разом, що в мене нудьгують.

Вігі бачив не її мармурову красу, що становила одне ціле з її платтям, він бачив і відчував усю принаду її тіла, що було закрите лише одягом. І, раз побачивши це, він не міг бачити інакше, як ми не можемо повернутися до раз з'ясованого обману.

"То ви досі не помічали, яка я чарівна? — неначе сказала Елен. — Ви не помічали, що я жінщина? Так, я жінщина, яка може належати всякому і вам теж", — сказав її погляд. І в ту ж хвилину П'єр відчув, що Елен не тільки може, але повинна бути його дружиною, що це не може бути інакше.

Він знав це в цю хвилину так само певно, як він знав би це, стоячи під вінцем з нею. Як це буде? і коли? — він не знав; не знав навіть, чи гарно це буде (йому навіть почувалося, що це негарно чомусь), але він знав, що це буде.

П'єр опустил очі, знову звів їх і знову хотів побачити її такою далекою, чужою для себе красунею, якою він бачив її щодня раніш; та він не міг уже цього зробити. Не міг, як не може людина, яка перше дивилася в тумані на билинку бур'яну й бачила в ній дерево, побачивши билинку, знову побачити в ній дерево. Вона була страшенно близька йому. Вона мала вже владу над ним. І між ним і нею не було вже ніяких перепон, крім перепон його власної волі.

— Bon, je vous laisse dans votre petit coin. Je vois, que vous y êtes très bien —сказав голос Анни Павлівни.

І П'єр, з острахом згадуючи, чи не зробив він чого-небудь негожого, червоніючи, оглянувся навколо себе. Йому здавалося, що всі знають так само, як і він, про те, що з ним трапилося.

Через якийсь час, коли він підійшов до великого гуртка, Анна Павлівна сказала до нього:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pétersbourg². (Це була правда: архітектор сказав, що йому це треба, і П'єр,

сам не знаючи нащо, опоряджав свій" величезний будинок у Петербурзі.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince, — сказала вона, усміхаючись до князя Василя. — J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?³ А ви ще такі молоді. Вам потрібні поради. Ви не сердьтеся на мене, що я користуюся правами старух. — Вона замовкла, ям замовкають завжди жінки, чогось чекаючи після того, як скажуть про свої роки. — Коли ви одружитесь, то інша річ. — І вона з'єднала їх в один погляд. П'єр не дивився на Елен, і вона на нього. Але вона була

все така ж страшенно близька йому. Він промимрив щось і почервонів.

Повернувшись додому, П'єр довго не міг заснути, думаючи про те, що з ним сталося. Що ж сталося з ним? Нічого. Він лише

1 — Добре, я вас залишу у вашому куточку. Я бачу, вам там добре, * — Кажуть, ви опоряджуєте свій петербурзький будинок. 8 — Це добре, але не переїжджайте від князя Василя. Добре мати та* кого друга. Я дещо про де знаю. Правда ж?

И Війна 1 мир

209

зрозумів, що жінка, яку він знав дитиною, про яку він байдуже казав: "Так, гарна", коли йому казали, то Елен красуня, він зрозумів, що ця жінка може належати йому.

. "Але ж вона дурна, я сам казав, що вона дурна,— думав він.— Щось гидке є в тому почутті, яке вона збудила в мені, щось заказане. Мені казали, що її брат Анатоль був закоханий в неї, і вона закохана в нього, що була ціла історія і що саме тому відіслали Анатоль. Брат її — Іполит... Батько її — князь Василь... Це недобре",— думав він; і в той самий час, як він міркував так (ще міркування ці були незакінчені), він заставляв себе усміхненим і усвідомлював, що другий ряд міркувань спливав з-за перших, що він одночасно думав про її нікчемність і мріяв про те, як вона буде його дружиною, як вона може полюбити його, як вона може бути зовсім іншою і як усе те, що він про неї думав та чув, може бути неправдою. І він знову бачив її не якоюсь дочкою князя Василя, а бачив усе її тіло, лише прикрите сірим платтям. "Але ні, чому ж перше не приходила мені в голову ця думка?" І знову він казав собі, що це неможливо; що огидне щось, протиприродне, як йому здавалося, нечесне було б у цьому одруженні. Він згадував її давніші слова, погляди, і слова й погляди тих, хто їх бачив разом. Він згадав слова й погляди Анни Павлівни, коли вона казала йому про будинок, згадав тисячі таких натяків з боку князя Василя та інших, і його охопив жах, чи не зв'язав він уже себе чим-небудь у виконанні такої справи, яка, очевидно, негожа і якої він не повинен робити. Але в той самий час, як він сам собі висловлював це рішення, з другого боку душі спливав її образ з усією своєю жіночою красою.

II

В листопаді місяці 1805 року князь Василь мав їхати на ревізію в чотири губернії. Він влаштував для себе це призначення з метою побувати за одним разом у своїх розладнаних маєтках і, захопивши з собою (у місці розташування його полку) сина Анатоль, з ним разом заїхати до князя Миколи Андрійовича Волконського з метою одружити сина з дочкою цього багатого старика. Але до від'їзду і до цих нових справ князеві Василю треба було вирішити справи з П'єром, який, щоправда, останнім часом проводив цілі дні вдома, тобто у князя Василя, в якого він жив, і був смішний, схвильований і дурний (як повинен бути закоханий) у присутності Елен, та все ще не освідчувався.

— Tout ça est bel et bon, mais il faut que ça finisse !,— сказав собі якось уранці князь Василь, журно зітхнувши, свідомий того, що П'єр, який так багато чим завдячує йому (ну, та Христос із

1 Все це чудово, але всьому повинен бути край,

яні), не зовсім добре поводитьсь в пій справі. "Моттодість... легковажність... ну, та бог з ним,— подумав князь Василь, з задоволенням почуваючи свою добрість, — *mais il faut que ça finisse*¹. Післязавтра Льолині іменини, я покличу декого, і якщо він не зрозуміє, що він повинен зробити, то вже це буде моя справа. Так, моя справа Я — батько!"

П'єр півтора місяця після вечора Анни Павлівни та безсонної, схвильованої ночі, яка настала за ним і в яку він вирішив, що одруження з Елен було б нещастям і що йому треба уникати її і виїхати,—П'єр після цього рішення не переїжджав від князя Василя і з жахом почував, що кожного дня він дедалі більше в очах людей зв'язується з нею, що він ніяк не може повернутися до свого колишнього погляду на неї, що він не може й одірватись від неї, що це буде жахливо, але що він повинен буде зв'язати з нею свою долю. Може, він і міг би утриматись, але не минало дня, щоб у князя Василя (в якого рідко бував прийом) не було вечора, на якому повинен був бути П'єр, якщо він не хотів порушити загальне /задоволення і не справдити сподівань усіх. Князь Василь у ті рідкі хвилини, коли бував удома, проходячи повз П'єра,-смикав його за руку донизу, неухважно підставляв йому для поцілунку виголену, зморшкувату щоку й казав або "до завтра", або "до обіду, а то я тебе не побачу", або "я для тебе залишаюсь" і т. ін. Незважаючи на те, що, коли князь Василь залишався для П'єра (як він це казав), він не говорив з ним двох слів, П'єр почував себе неспроможним зробити всупереч його сподіванням. Він щодня казав собі все одне й одне: "Треба ж, нарешті, зрозуміти її і дати собі відповідь: хто вона? Чи помилявся я раніш, чи тепер помиляюсь? Ні, вона недурна; ні, вона чудова дівчина! — казав він сам собі іноді.— Ніколи ні в чому вона не помиляється, ніколи вона нічого не сказала дурного. Вона мало говорить, але те, що вона скаже, завжди просте і ясне. Отже, вона не дурна. Ніколи вона не бентежилась і не бентежиться. Отже, вона не погана жінка!" Часто йому траплялося з нею починати міркувати, думати вголос, і щоразу вона відповідала йому на це або коротким, але до речі сказаним зауваженням, яке показувало, що її це не цікавить, або мовчазною усмішкою і поглядом, які відчутніше за все показували П'єру її вищість. Вона мала рацію, вважаючи всі міркування за дурницю порівняно до цієї усмішки.

Вона зверталась до нього завжди з радісною, довірливою усмішкою, яка стосувалася його самого і в якій було щось значніше за те, що було в загальній її усмішці, яка прикрашувала завжди її обличчя. П'єр знав, що всі чекають лише того, щоб він, нарешті, сказав одно слово, переступив через певну межу, і він знав, що він рано чи пізно переступить через неї; але якийсь незрозумілий жах охоплював його" від самої думки про

і треба, треба йокласти край.

14*

211

цей страшний крок. Тисячу разів за ці півтора місяця, протягові яких він почував себе все далі й далі втягуваним у ту страшну для нього безодню, П'єр казав собі: "Та що

ж це? Треба рішучості! Хіба нема її в мене?"

Він хотів наважитися, але з жахом почував, що не було в нього в цьому разі тієї рішучості, яку він знав у собі і яка справді була в ньому. П'єр належав до тих людей, які сильні лише тоді, коли вони почувають себе цілком чистими. А з того дня, як його охопило те почуття жалання, яке він спізнав над табакеркою в Анни Павлівни, неусвідомлене почуття провинності цього потягу паралізувало його рішучість.

У день іменин Елен у князя Василя вечеряло маленьке товариство людей найближчих, як казала княгиня, рідні та друзі. Усім цим рідним та друзям дали відчувати, що цього дня повинна' вирішитись доля іменинниці. Гості сиділи за вечерею. Княгиня Курагіна, масивна, колись гарна, показна жінка, як господиня, сиділа на чільному місці. Обабіч неї сиділи найпочесніші гості— старий генерал, його дружина, Анна Павлівна Шерер; в кінці столу сиділи менш літні й почесні гості, і там-таки сиділи домашні, П'єр та Елен — поруч. Князь Василь не вечеряв: він походжав круг столу, у веселому настрої підсідаючи то до того, то до цього з гостей. Кожному він казав приємне і ніби між іншим кинуте слово, не звертаючись лише до П'єра та Елен, присутності яких він, здавалося, не помічав. Князь Василь оживляв усіх. Яскраво горіли воскові свічки, блищали срібло та кришталь посуду, вбрання дам і золото та срібло еполетів; навколо столу снували слуги в червоних каптанах; чути було звуки ножів, склянок, тарілок і звуки жвавого гомону декількох розмов круг цього столу. Чутно було, як старий камергер в одному кінці запевняв стареньку баронесу в своєму палкому коханні до неї і її сміх; з другого — розповідь про неуспіх якоїсь Марії Вікторівни. Біля середини столу князь Василь зібрав круг себе слухачів. Він з жартівливою усмішкою на губах розповідав дамам про останнє — в середу — засідання державної ради, на якому було одержано славнозвісний тоді рескрипт государя Олександра Павловича з армії. Читав рескрипт Сергій Кузьмич Вязмі-тінов, новий петербурзький військовий генерал-губернатор; государ, звертаючись до Сергія Кузьмича, говорив у рескрипті, що з усіх боків одержує він заяви про відданість народу, і що заява Петербурга особливо приємна йому, що він пишається честю бути главою такої нації і намагатиметься бути гідним її. Рескрипт цей починався словами: Сергій Кузьмич! З усіх боків доходять до мене чутки і т. ін.

— Так-таки й не пішло далі, ніж "Сергій Кузьмич"? — питала* одна дама.

— Так, ні на волосину.— відповів, сміючись, князь Василь.— "Сергій Кузьмич... з усіх боків. З усіх боків, Сергій Кузьмич..." Бідний Вязмітшов ніяк не міг піти далі. Кілька разів він брався внову до листа, але тільки-но скаже Сергій... схлипування... Кузьми... ч—сльози:, і з усіх боків заглушуються риданням, і далі він не міг. І знову хустина, і знову "Сергій Кузьмич, з усіх боків", і сльози... так що вже попросили прочитати іншого.

— Кузьмич... з усіх боків... і сльози...— повторив хтось сміючись.

— Не будьте злими,— погрозивши пальцем, з другого кінця столу промовила Анна Павлівна,— c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...

Усі дуже сміялися. На верхньому, почесному кінці столу всі були, здавалось, веселі

і під впливом найрізноманітніших бадьорих настроїв; лише П'єр та Елен мовчки сиділи поруч майже на нижньому кінці столу; в обох на обличчях стримувалась осяйна усмішка, незалежна від Сергія Кузьмича,— усмішка соромливості перед своїми почуттями. Хоч би що говорили і хоч би як сміялися й жартували інші, хоч би як смачно пили рейнвейн та їли і соте й морозиво, хоч би як уникали поглядом цієї пари, хоч би якими здавалися байдужими, неуважними до неї, почувалось чомусь із зрідка киданих на них поглядів, що й анекдот про Сергія Кузьмича, і сміх, і їда — все було вдаване, а всі сили уваги всього цього товариства були звернені лише на цю пару — П'єра та Елен. Князь Василь удавав схлипування Сергія Кузьмича і в цей час оббігав поглядом дочку; і в той час, як він сміявся, вираз його обличчя говорив: "Так, так, усе добре йде; сьогодні все вирішиться". Анна Павлівна грозила йому за *notre bon Viasmitinoff*, а в очах її, що мигцем блиснули в цю мить на П'єра, князь Василь читав поздоровлення з майбутнім зятем і щастям дочки. Стара княгиня, пропонуючи з журним зітханням вина своїй сусідці й сердито глянувши на дочку, цим зітханням начебто казала: "Так, тепер нам з вами нічого більш не залишилось, як пити солодке вино, моя любя; тепер час цій молоді бути так зухвало визивно-щасливою". "І що за дурниці усе те, що я розповідаю, наче це мене цікавить,— думав дипломат, позираючи на щасливі обличчя закоханих,—ось це щастя!"

Серед тих мізерно-дрібних, штучних інтересів, що зв'язували це товариство, трапилося просте почуття потягу гарних і здорових молодих мужчини й жінки одного до одного. І це людське почуття приглушило все і ширяло над усім їхнім штучним лепетом. Жарти були невеселі, новини нецікаві, похвалювання — очевидно вдаване. Не тільки вони, але й лакеї, прислужуючи за столом, здавалося, чувували те саме і забували порядки служби, задивляючись на красуню Елен з її осяйним обличчям і на чер-* воне, товсте, щасливе і неспокійне обличчя П'єра. Здавалось, і вогні свічок зосереджені були лише на цих двох щасливих обличчях.

П'єр почував, що він був центром усього, і це становище і

1 він — така хороша людина, наш добрий Вязмітінов...

тішило і зв'язувало його. Він був у стані людини, заглиблено! в яку-небудь роботу. Він нічого ясно не бачив, не розумів і не чув. Лише зрідка, несподівано, зринали в його душі уривчасті думки і враження з дійсності.

"То вже всьому кінець! —думав він.— І як це все зробилося? Так швидко! Тепер я знаю, що не для неї однієї, не для себе одного, але й для всіх це повинно неминуче статися. Вони всі так чекають цього, такі впевнені, що це буде, що я не можу, не можу обманути їх. Але як це буде? Не знаю; а буде, неодмінно буде!" —думав ГТєр, поглядаючи на ці плечі, що блищали біля самих очей його.

То раптом йому ставало соромно чогось. Йому ніяково було, що він привертає увагу всіх, що він щасливий в очах інших, що він із своїм негарним обличчям якийсь Паріс, володар Єлени. "Але, певне, це завжди так буває і так треба,— утішав він себе.— І, зрештою, що ж я зробив для цього? Як це почалося? З Москви я поїхав разом з князем Василем. Тут ще нічого не було. Потім, чому ж було мені в нього не зупинитися? Потім

я грав з нею в карти й підняв її ридикюль, їздив з нею кататися. Коли ж це почалося, коли це все сталося?" І ось він сидить біля неї нареченим; чує, бачить, почуває її близькхть, її дихання, її рухи, її красу. То раптом йому здається, що це не вона, а він сам такий* незвичайно вродливий, що тому ось і дивляться так на нього, і він, щасливий з загального подиву, випростує груди, підводить голову й радіє із свого щастя. Раптом якийсь голос, чийсь знайомий голос, чується і каже йому щось вдруге. Та П'єр такий заповнений, що не розуміє того, що кажуть йому.

— Я питаю тебе, коли ти одержав листа від Волконського,— повторює втретє князь Василь.— Який ти неухажливий" голубе мій.

Князь Василь усміхається, і П'єр бачить, що всі, всі усміхаються з нього і з Елен. "Ну, що ж, коли ви всі знаєте",— каже сам собі П'єр. "Ну, що ж? це правда",— і він сам усміхається своєю лагідною, дитячою усмішкою, і Елен усміхається.

— Коли ж ти одержав? З Ольмюца? — повторює князь Василь, якому ніби треба це знати для розв'язання спору.

"І чи можна говорити й думати про такі дрібниці?" — думає П'єр.

— Так, з Ольмюца,—відповідає він, зітхнувши.

Від вечері П'єр повів свою даму за іншими до вітальні. Гості почали роз'їжджатися, і деякі їхали, не попрощавшись з Елен. Неначе не бажаючи відривати її від її серйозного заняття, деякі підходили на хвилину і скоріше відходили, забороняючи їй проводити себе. Дипломат сумно мовчав, виходячи з вітальні. Перед ним поставала вся марність його дипломатичної кар'єри порівняно до П'єрового щастя. Старий генерал сердито пробурчав на свою дружину, коли вона спитала його про стан його ноги. "Ач, стара дурепа,— подумав він.—Ось Єлена Василівна, то та і в п'ятдесят років красунею буде".

— Здається, що я можу вас поздоровити,— прошепотіла Анна Павлівна до княгині і міцно поцілувала її.— Якби не мігрень, я б залишилась.

Княгиня нічого не відповіла; її мучили заздрощі до щастя своєї дочки.

П'єр під час проводження гостей довго залишався сам з Елен у "маленькій вітальні, де вони сіли. Він часто й раніш, в останні півтора місяця, залишався сам з Елен, але ніколи не говорив їй про любов. Тепер він почував, що це конче треба було зробити, та ніяк не міг наважитись на цей останній крок. Йому було соромно; йому здавалося, що тут, біля Елен, В'єн займає чийсь чуже місце. "Не для тебе це щастя,— казав йому якийсь внутрішній голос,— це щастя для тих, у кого нема того, що є в тебе". Але треба було сказати що-небудь, і він заговорив. Він спитав її, чи задоволена вона з сьогоднішнього вечора. Вона, як і завжди, з простотою своєю відповіла, що нинішні іменини були для неї одними з найприємніших. •

Дехто з найближчих родичів ще залишався. Вони сиділи у великій вітальні. Князь Василь лінивими кроками підійшов до П'єра. П'єр підвівся і сказав, що вже пізно. Князь Василь суворо-запитливо подивився на нього, неначе те, що він сказав, було таке чудне, що не можна було й розчутити. Але слідом за тим вираз суворості змінився, князь Василь смикнув П'єра донизу за руку, посадив його і лагідно усміхнувся.

— Ну, що, Льюлю? — звернувся він зараз же до дочки *тим недбалим тоном звичної ніжності, що його засвоюють батьки; з дитинства голублячи своїх дітей, ^ле що його князь Василь лише вгадав шляхом наслідування інших батьків.

І він знову звернувся до П'єра.

— Сергій Кузьмич, з усіх боків,— промовив він, розстібаючи верхнього гудзика на жилеті.

П'єр усміхнувся, але по його усмішці видно було, що він розумів, що не анекдот Сергія Кузьмича цікавив у цей час князя Василя; і князь Василь зрозумів, що П'єр розумів це. Князь Василь раптом пробурмотів щось і вийшов. П'єру здалося, що навіть князь Василь був збентежений. Вигляд збентеженості цієї старої світсько; людини зворушив П'єра; він оглянувся на Елен— і вона, здавалось, була збентежена і поглядом казала: "Що ж, ви самі винні".

"Треба неминуче переступити, але не можу, я не можу",— думав П'єр, і заговорив знову про стороннє, про Сергія Кузьмича, питаючи; в чому полягав ней анекдот, бо він його не розчув. Елен з усмішкою відповіла, що вона теж не знає.

Коли князь Василь увійшов до вітальні, княгиня тихо розмовляла з літньою дамою про П'єра.

— Звичайно, c'est un parti très brillant, mais le bonheur, ma chère...

— Les mariages se font dans les deux — відповіла літня дама.

Князь Василь, начебто не слухаючи дам, пройшов у далекий куток і сів на диван. Він заплющив очі і ніби дрімав. Голова його була впала, і він прокинувся.

— Aline,—сказав він до дружини,— allez voir ce qu'ils font*.

Княгиня підійшла до дверей, пройшлася повз них із значущим, байдужим виглядом і заглянула у вітальню. П'єр і Елея так само сиділи й розмовляли.

— Все те ж,— відповіла вона чоловікові.

Князь Василь насупився, скривив рота набік,, щоки в нього засіпалися з властивим йому гієприємним, грубим виразом; він, струснувшись, підвівся, закинув назад голову і рішучими кроками, повз дам, пройшов до маленької вітальні. Він швидкими кроками, радісно підійшов до П'єра. Обличчя в князя було таке незвичайно-урочисте, що П'єр злякано встав, побачивши його.

— Хвалити бога! — сказав князь Василь.— Дружина все мені сказала! — Він обійняв однією рукою П'єра, другою — дочку.— Друже мій Льюлю! Я дуже, дуже радий.— Голос його затремтів.— Я любив твого батька... і вона буде тобі хорошою дружиною... хай вас бог благословить!..

Він обняв дочку, потім знову П'єра і поцілував його своїм старечим ротом. Сльози справді потекли по його щоках.

— Княгине, іди ж сюди,— гукнув він.

Княгиня вийшла й заплакала теж. Літня дама теж утиралась хусточкою. П'єра цілували, і він кілька разів цілував у руку прекрасну Елен. Через якийсь час їх знову залишили самих.

"Усе це так повинно було бути і не могло бути інакше,— думав П'єр,— тому нема

чого питати, чи добре це, чи погано? Добре, тому, що певно, і нема попереднього тяжкого сумніву". П'єр мовчки тримав руку своєї нареченої і дивився на її чудові груди, що піднімалися й опускалися.

— Елен!—сказав він уголос і зупинився.

"Щось таке особливе кажуть у цих випадках",— думав він, та ніяк не міг згадати, що саме таке кажуть у цих випадках. Він глянув їй в обличчя. Вона присунулась до нього ближче. Лице її зарум'яніло.

— Ой, скиньте ці... як вони...— вона показувала на окуляри.

П'єр зняв окуляри, і очі його, крім того, що загалом у людей, які скинули окуляри, очі стають чудними,— дивилися зля-кано-запитливо. Він хотів нагнутися над її рукою і поцілувати її, але вона швидким і грубим рухом голови перехопила його губи і звела їх із своїми. Обличчя її вразило П'єра своїм зміненням, неприємно-розгубленим виразом.

1 — Звичайно, це дуже блискуча партія, але щастя, моя люба...—* Шлюби вершаться на небесах,

* — Аліно, подивись, що вони роблять.

"Тепер уже пізно, всьому кінець; та й я люблю її",— подумав П'єр.

— Je vous aime! 1 — сказав він, згадавши те, що треба було* казати в цих випадках; та слова ці прозвучали так убого, що йому стало соромно за себе.

Через півтора місяця він був обвінчаний і оселився, як казали, щасливим володарем красуні-дружини та мільйонів, у великому петербурзькому заново опорядженому будинку графів Безухових.

III

Старий князь Микола Андрійович Волконський у грудні 1805 року одержав листа від князя Василя, який сповіщав його про свій приїзд разом з сином. ("Я їду на ревізію, і, певна річ" мені сто верст не гак, щоб одвідаги вас, вельмишановний благодійнику,— писав він,—і Анатоль мій проводить мене і їде до армії; і я сподіваюся, що ви дозволите йому особисто висловити вам ту глибоку пошану, яку він, наслідуючи батька, почуває до вас".)

— От Марі й вивозити не треба: женихи самі до нас їдуть,— необережно сказала маленька княгиня, почувши про це.

Князь Микола Андрійович скривився й нічого не сказав.

Через два тижні по одержанні листа, увечері, приїхали спочатку слуги князя Василя, а другого дня приїхав і він сам із сином.

Старий Волконський завжди був невисокої думки про характер князя Василя, і тим більш останнії^ часом, коли князь Василь за нових царювань при Павлі та Олександрі далеко пішов у чинах та почестях. А тепер, з натяків листа й маленької княгині, він зрозумів, у чому річ, і невисока думка про князя Василя перейшла в душі князя Миколи Андрійовича в почуття недоброзичливого презирства. Він раз у раз фиркав, говорячи про нього. Того дня, як мав приїхати князь Василь, князь Микола Андрійович був особливо незадоволений і не в настрої. Чи того він був не в настрої, що приїжджав князь Василь, чи того він був особливо незадоволений з приїзду князя Василя, що був

не в настрої, але він був не в настрої, і Тихон ще вранці відрадив архітекторові входити у справах до князя.

— Чуєте, як ходить,— сказав Тихон, звертаючи архітектору увагу на звуки князових кроків.— На всю п'яту ступає — вже ми знаємо...

Проте, як звичайно, о дев'ятій годині князь вийшов гуляти у своїй оксамитовій шубці з соболевим коміром і в такій самій шапці. Напередодні випав сніг. Доріжка, якою князь Микола Андрійович мав звичку ходити до оранжереї, була розчищена, сліди мітли видно було на розкиданому снігу, обабіч доріжки

1 — Я вас люблю!

йшли пухкі насипи снігу, в один з них була ввіткнута лопата; Князь пройшов по оранжереях, по двірні та по будівлях, на* суплений і мовчазний. ■

— А саньми проїхати можна? — спитав він поважного, схожого обличчям і манерами на господаря, управителя, який проводив його до будинку.

— Глибокий сніг, ваше сіятельство. Я вже по прешпекту розкидати сказав.

Князь нахилив голову й підійшов до ґанку. "Слава тобі, господи,— подумав управитель, — пронесло хмару!"

— Проїхати важко було, ваше сіятельство,— додав управитель.— Як чути було, ваше сіятельство, що міністр завітає до вашого сіятельства?

Князь повернувся до управителя і втупив у нього нахмурені очі.

— Що? Міністр? Який міністр? Хто велів? — заговорив він своїм різким жорстким голосом.— Для княжни, моєї дочки, не розчистили, а для міністра! В мене нема міністрів!

— Ваше сіятельство, я гадав...

— Ти гадав! — закричав князь, усе квапливіше і незв'язніше вимовляючи слова — Ти гадав!.. Розбійники! мерзотники!.. Я тебе навчу гадати,— і піднявши палицю, він замахнувся нею на Алпатича і вдарив би, якби управитель мимоволі не ухилився від удару.— Гадав!.. Мерзотники!..— квапливо кричав він.. Але, незважаючи на те, що Алпатич, сам злякавшись своєї зухвалості— ухилитися від удару, наблизився до князя, покірливо опустивши перед ним свою лису голову, чи, може, саме тому, князь, продовжуючи кричати: "Мерзотники!.., закидати дорогу!", не підняв палиці вдруге і вбіг у кімнати.

Перед обідом княжна і т-Іе Воигієппе, знаючи, що князь не в настрої, стояли, чекаючи його: т-Іе Воигієппе з ОСЯЙНИМ обличчям, яке говорило: "Я нічого не знаю, я така сама, як і завжди", і княжна Марія — бліда, злякана, з опущеними очима. Тяжче за все для княжни Марії було те, що вона знала, що в таких випадках треба поводитися, як т-Іе Воигієппе, але не могла цього зробити. їй здавалося: "Зроблю я так, наче не помічаю, він подумає, що в мене нема до нього співчуття; зроблю я так;, що я сама скучна і не в настрої, він скаже (як це й бувало), що я похнюпила носа", і т. ін.

Князь глянув на злякане доччине обличчя й фиркнув:

— Пог... чи дурка!..— промовив він.

"І тієї нема! вже і їй наплели",— подумав він про маленьку княгиню, якої не було в

їдальні.

— А княгиня де? — спитав він.— Ховається?..

— Вона не зовсім здорова,— весело усміхаючись, сказала т-11е Воигієппе,— вона не вийде. Це так зрозуміло в її становищі.

— Гм! гм! кхі кхі — промовив князь і сів за стіл.

Йому здалося, що тарілка нечиста; він показав на пляму її кинув її. Тихон підхопив її і передав буфетникові. Маленька княгиня не була нездорова; але вона до такої міри непереборно боялася князя, що, почувши про те, в якому він поганому настрої, вирішила не виходити.

— Я боюсь за дитину,— казала вона m-lle Bourienne,— бозна-що може статися від переляку.

Взагалі маленька княгиня жила в Лисих Горах повсякчасно під почуттям страху та антипатії до старого князя, якої вона не усвідомлювала, бо страх так переважав, що вона не могла її почувати. З боку князя була теж антипатія, але вона заглушувалася презирством. Княгиня, обжившись у Лисих Горах, особливо полюбила m-lle. Bourienne, проводила з нею дні, просила її ночувати з собою і часто говорила з нею про свекра й судила його.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— сказала m-lle Bourienne, розгортаючи своїми рожевенькими руками білу серветку.— Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire? ² — питально сказала вона.

— Гм... ця excellence хлопчисько... я його влаштував до колегії,— ображено сказав князь.— А син нащо, не можу зрозуміти. Княгиня Лизавета Карлівна і княжна Марія, може, знають; я не знаю, навіщо він везе цього сина сюди. Мені не треба.— І він подивився на почервонілу дочку.

— Недужа, чи що? Від страху міністра, як сьогодні цей бовдур Алпатич сказав.

— Ні, mon père³. t

Хоч як невдало натрапила m-lle Bourienne на тему розмови" але вона не зупинилася й балакала про оранжереї, про красу нової розквітлої квітки, і князь після супу полагіднішав.

По обіді він пройшов до невістки. Маленька княгиня сиділа за маленьким столиком і гомоніла з Машею, покоївкою. Вона зблідла, побачивши свекра.

Маленька княгиня дуже змінилася. Вона швидше була погана, ніж гарна, тепер. Щоки опустилися, губа піднялася вгору, очі були обтягнені донизу. ,

— Так, тягар якийсь,— відповіла вона на князеве запитання, що вона відчуває.

— Чи не треба чого?

— Ні, merci, mon père⁴.

— Ну, добре, добре.

Він вийшов і дійшов до офіціантської. Алпатич, нагнувши голову, стояв у офіціантській.

— Закидано дорогу?

1 — До нас їдуть гості, князю,

* — його сіятельство князь Курагін з сином, як я чула?

З татку.

4 дякую, татку.

m

— Закидано, ваше сіятельство; простіть, ради бога, лише через дурість.

Князь перебив його і засміявся своїм неприродним сміхом.

— Ну, гаразд, гаразд.

Він простягнув руку, яку поцілував Алпатич, і пройшов до кабінету.

Увечері приїхав князь Василь, його зустріли на прешпекті (так називався проспект) кучери й офіціанти, з галасом провезли його візки та сани до флігеля навмисно засипаною снігом дорогою.

Князеві Василю й Анатолеві було приділено окремі кімнати.

Анатоль сидів, скинувши камзол і взявшись у боки, перед столом, у ріг якого він, усміхаючись, зосереджено й неуважно втупив свої чудові великі очі. На все життя своє він дивився, як на безперервні веселі розваги, які хтось там такий чомусь зобов'язався влаштувати для нього. Так само й тепер він дивився на свою поїздку до злого діда та до багатой потворної спадкоємниці. Все це могло вийти, як він припускав, дуже добре й кумедно. "А чому ж не одружитися, коли вона дуже багата? Це ніколи не вадить",—думав Анатоль.

Він виголився, папахтився із старанністю і франтівством, що стали його звичкою, і з природженим у нього добродушно-переможним виразом, високо несучи красиву голову, ввійшов у кімнату до батька. Коло князя Василя поралися два його камердинери, одягаючи його; він сам бадьоро оглядався круг себе і весело кивнув синові, що входив, неначе сказав йому: "Так, таким мені тебе й треба!"

— Ні, без жартів, татку, вона дуже потворна? Га? — по-французькому спитав Анатоль, ніби продовжуючи розмову, яка не раз точилася під час подорожі.

— Годі-бо, дурниці! Головне діло — намагайся бути шанобливим і розсудливим із старим князем.

— Якщо він буде лаятись, я вийду,— сказав Анатоль.— Я цих дідів терпіти не можу. Га?

— Пам'ятай, що для тебе від цього залежить усе.

В цей час у дівочій не тільки було відомо про приїзд міністра з сином, а й зовнішній вигляд обох їх було вже докладно описано. Княжна Марія сиділа сама в своїй кімнаті і марно намагалася вгамувати своє внутрішнє хвилювання.

"Нашо вони писали, нащо Ліза говорила мені про це? Цього ж не може бути! — казала вона собі, поглядаючи в дзеркало.— Як я вийду до вітальні? Якби він навіть мені сподобався, я б не могла тепер бути з ним сама собою". Сама думка про погляди батька жахала її.

Маленька княгиня і т-11е Воигієппе одержали вже всі потрібні відомості від покоївки Маші про те, який рум'яний, чорнобривий красень був міністерський син, і про те, як татко їхній

насилу ноги проволік на сходи, а він, як орел, переступаючи по три сходи, пробіг за ким. Одержавши ці відомості, маленька княгиня і m-lle Bourienne, ще з коридора чутні своїми жваво-гомінливими голосами, ввійшли до кімнати княжни.

— Ils sont arrivés, Marie¹, ви знаєте? — сказала маленька княгиня, перевалюючись своїм животом, і важко сіла у крісло.

Вона вже не була в тій б"лузі, в якій сиділа вранці,— на ній була одна з краших її суконь; голова в неї була старанно зачесана, і на обличчі в неї було збудження, що не приховувало, проте, опущеності і змертвіння обрисів її обличчя. В тому вбран-ні, в якому вона звичайно була в товариствах у Петербурзі, ще помітніше було, як значно вона споганіла. На m-lle Bourienne теж з'явилося вже непомітно якесь удосконалення вбрання, яке надавало їй гарненькому, свіженькому обличчю ще більш привабливості.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chère princesse? — заговорила вона. — On va venir annoncer, que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette! —

Маленька княгиня підвелася з крісла, дзвінком покликала покоївку і квапливо й весело заходилася придумувати вбрання для княжни Марії і здійснювати його. Княжна Марія почувала себе зневаженою в почутті власної гідності тим, що приїзд обіцяного їй жениха хвилював її, а ще більш вона була зневажена тим, що обидві її подруги й не гадали, що це могло бути інакше. Сказати їм, як їй совісно було за себе й за них, це означало виказати своє хвилювання; крім того, відмбїва від убирання, яке пропонували їй, призвела б до тривалих жартів і наполягань. Вона спалахнула, прекрасні очі її погасли, обличчя її вкрилося ялями, і з тим некрасивим виразом жертви, що найчастіше застигав на її обличчі, вона віддалася у владу m-lle Bourienne та Лізи. Обидві жінки турбувалися цілком щиро про те, щоб зробити її вродливою. Вона була така погана, то жодній з них не могла спасти думка про суперництво з нею; тому вони цілком щиро, з тим наївним і твердим переконанням жінок, що вбрання може зробити обличчя тарним, заходилися вбирати її.

— Ні, далєбі, ma bonne amie³, це плаття погане,— казала Ліза, здалеку боком кидаючи погляд на княжну,— скажи подати, там у тебе є масака. Справді! Що ж, адже це, може, доля хсиття вирішується. А це занадто світле" негарно, ні, негарно!

Негарне було не плаття, а обличчя і вся постать княжни, але *ього не почували m-lle Bourienne і маленька княгиня; їм усе здавалося, що коли прикласти блакитну стрічку до волосся, зачесаного вгору, і спустити блакитний шарф з коричневого плаття

1 — Вони приїхали, Марі,

* — Ну, а ви залишаєтесь у чому були? Зараз прийдуть сказати, що вони вийшли. Треба буде йти вниз, а ви хоча б трошечки причепу рил нсі

* люба моя,

m

І т. ін., то все буде гаразд Вони забували, що злякане обличчя її постать не можна було змінити, і тому, хоч як вони замінювали раму й оздобу нього обличчя, само обличчя лишалось жалюгідним і поганим. По двох чи трьох перемінах, яким слухняно

підкорялася княжна Марія, в ту хвилину, як вона була зачесана вгору (зачіска ця зовсім змінювала і псувала її обличчя), у блакитному шарфі й масака ошатному платті, маленька княгиня разів зо два обійшла круг неї, маленькою ручкою поправила тут складку плаття, там підсмикнула шарф і подивилася, схиливши голову, то з того, то з цього боку.

— Ні, це не можна,— сказала вона рішуче, плеснувши руками.— Non, Marie, décidément ça ne vous va pas. Je vous aime mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi *. Катю,— сказала вона до покоївки,— принеси княжні сіреньке плаття, і подивитесь, m-lle Воигієппе. як я це влаштую,— сказала вона з усмішкою завчасного смакування артистичної радості.

Та коли Катя принесла потрібне плаття, княжна Марія все сиділа нерухомо перед дзеркалом, дивлячись на своє обличчя, і в дзеркалі побачила, що в очах у неї стоять сльози і що рот її тремтить, готуючись до гіркого плачу.

— Voyons, chère princesse, — сказала m-lle Воигієппе,— encore un petit effort².

Маленька княгиня, взявши плаття з рук покоївки, підходила до княжни Марії.

— Ні, тепер ми це зробимо просто, гарно,— казала вона. Голоси її, m-lle Воигієппе і Каті, яка з чогось засміялася,

зливались у веселе белькотіння, схоже на пташині співи.

— Non, laissez-moi³,— сказала княжна.

І голос її звучав такою серйозністю і стражданням, що пташине белькотіння зараз же змовкло. Вони подивились на великі, прекрасні очі, повні сліз і мислі, що ясно і з благоанням дивилися на них, і зрозуміли, що наполягати марно і навіть жорстоко.

— Au moins changez de coiffure, — сказала маленька княгиня. — Je vous disais, — промовила вона докірливо, звертаючись до m-lle Воигієппе,—Marie a une de ces figures, auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grâce⁴.

— Laissez-moi, laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal D,~ відповіла княжна Марія, ледве стримуючи сльози.

1 — Ні, Марі, зовсім це не до лица вам. Я вас більше люблю у вашому сіренькому щоденному платтячку; будь ласка, вробіть це для мене.

2 — Пу, княжно, ще маленьке зусилля.

3 — Ні, облиште мене,

* — Принаймні, змініть зачіску. Я вам казала, шр в Марі одно з тих облич, яким цей вил зачіски зовсім не до лица. Змініть, б#дь ласка.

* — Облиште мене, мені однаково,

M-lle Воигієппе і маленька княгиня мусили признатися самим собі, що княжна Марія в цьому вбранні була дуже погана, гірша, ніж завжди; та було вже пізно. Вона дивилася на них з тим виразом, який вони знали, з виразом мислі і смутку. Вираз цей не вселяв у них страху до княжни Марії. (Цього почуття вона ні в кого не вселяла.) Але вони знали, що коли на її обличчі з'являвся цей вираз, вона була мовчазна й непохитна у своїх рішеннях.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹ — сказала Ліза, і коли княжна Марія нічого не

відповіла, Ліза вийшла з кімнати.

Княжна Марія залишилась сама. Вона не виконала Лізинога бажання і не тільки не змінила зачіски, але й не глянула на себе в дзеркало. Вона, безсило опустивши очі й руки, мовчки сиділа й думала. Їй уявлявся чоловік, мужчина, сильна, переважаюча і незрозуміло-приваблива істота, яка переносить її враз у свій, зовсім інший, щасливий світ. Дитина своя, така, яку вона бачила вчора у дочки годівниці,— уявлялася їй біля своїх власних грудей. Чоловік стоїть і ніжно дивиться на неї і на дитину. "Але ні, це неможливо, я занадто негарна",— думала вона.

— Будь ласка, до чаю. Князь зараз вийдуть,— сказав з-за дверей голос покоївки.

Вона опам'яталася й жажнулася з того, про що вона думала. І раніше, ніж іти вниз, вона встала, увійшла до образної, втупивши очі в освітлений лампадою ^рний лик великого образу спасителя, простояла перед ним кілька хвилин із складеними руками. В душі княжни Марії був тяжкий сумнів. Чи можлива для неї радість любові, земної любові до людини? У роздумах про шлюб княжни Марії мріялося і родинне щастя, і діти, але головною, найсильнішою і затаєною її мрією була любов земна. Почуття було тим сильніше, чим більш вона намагалася приховувати його від інших і навіть від самої себе. "Боже мій,— казала вона,— як мені заглушити в серці своєму ці думки диявола?— Як мені відмовитися так, назавжди від поганих помислів, що& спокійно сповняти волю твою?" І тільки вона так спитала, як бог уже відповів їй у її власному серці: "Не бажай нічого для себе; не шукай, не хвилюйся, не заздри. Майбутнього людей і твоєї долі тобі не можна знати; але живи так, щоб бути готовою до всього. Якщо бог волітиме випробувати тебе в обов'язках шлюбу, будь готова сповнити його волю". З цією заспокійливою думкою (але все-таки з надією на справдження своєї заказаної земної мрії) княжна Марія, зітхнувши, перехрестилася і зійшла вниз, не думаючи ні про своє плаття, ні про зачіску, ні про те, як вона увійде і що скаже. Яке могло все це мати значення порівнюючи з приреченням бога, без волі якого не впаде жодна волосина з голови людської.

1 — Ви зміните, правда ж?

Коли княжна Марія вступила до кімнати, князь Василь з сином вже були у вітальні, розмовляючи з маленькою княгинєю І з m-lle Bourienne. Коли вона увійшла своєю важкою ногою, ступаючи на п'яти, чоловіки і m-lle Bourienne підвелися; і маленька княгиня, показуючи на неї чоловікам, сказала:—Voilà Marie! Княжна Марія бачила всіх і в подробицях бачила. Вона бачила обличчя князя Василя, що на мить серйозно зупинилося при першому погляді на неї і зараз же усміхнулося; і обличчя маленької княгині, яка з цікавістю читала на обличчях гостей враження, що його справить на них Маріє. Вона бачила і m-lle Bourienne з її стрічкою і гарним обличчям і жвавим, як ніколи, поглядом, спрямованим на нього; але вона не могла бачити його, вона бачила лише щось велике, яскраве і прекрасне, що наблизилось до неї, коли вона увійшла в кімнату. Спочатку до неї підійшов князь Василь, і вона поцілувала лису голову, нахилену над її рукою, і відповіла на його слова, що вона, навпаки, дуєЕе добре пам'ятає його. Потім до неї підійшов Анатоль. Вона все ще не бачила його. Вона тільки

відчула ніжну руку, яка твердо взяла її за руку, і ледь торкнулася до білого лоба, над яким —було припомаджене чудове русе волосся. Коли вона глянула на нього, краса його вразила її. Анатоль, заклавши великого пальця правої руки за застебнутий ґудзик мундира, з випнутими вперед грудьми, а назад — спиною, похитуючи однією відставленою ногою і трохи схиливши голову, мовчки, весело дивився на княжну, видно зовсім про неї не думаючи. Анатоль був не дотепний, не бистрий і не красномовний у розмовах, та в нього зате була дорогоцінна для вищого світу здатність до спокою і нічим не змінюваної впевненості. Хай замовкне, щойно познайомившись, несамо впевнена людина і виявить свідомість непристойності цієї мовчанки та бажання знайти що-небудь,— буде негоже; Анатоль мовчав, похитуючи ногою, весело споглядаючи зачіску княжни. Видно було, що він так спокійно міг мовчати дуже довго. "Якщо кому незручна ця мовчанка, то розмовляйте, а мені не хочеться",— неначе говорив його вигляд. Крім того, в обходженні з жінками в Анатolia була та манера, що найбільше вселяє в жінок цікавість, страх і навіть любов,— манера презирливої свідомості своєї вищості. Неначе він говорив їм своїм виглядом: "Знаю вас, знаю, та чого з вами морочитися? А вже б ви раді!" Можливо, що він цього не думав, зустрічаючись із жінками (і навіть певно, що ні, бо він взагалі мало думав), але такий у нього був вигляд і така манера. Княжна відчула це і, наче' бажаючи йому показати, що вона й не сміє думати про те, щоб зацікавити його, звернулася до старого князя. Розмова точилася загальна і жвава, завдяки голоскові та губці з вусиками, що під-

" Ось Марі!

німалася над білими зубами маленької княгині. Вона зустріла князя Василя з тим прийомом жартиків, що його часто застосовують балакучо-веселі люди і який полягає в тому, що між людиною, з якою так обходяться, і ними нібито існують якісь давно усталені жартики і веселі, почасти не всім відомі, забавні спогади, тимчасом як ніяких таких спогадів нема, як їх і не було між маленькою княгинею і князем Василем. Князь Василь охоче піддався цьому тонові; маленька княгиня втягла в цей спогад про смішні пригоди, яких ніколи не було, й Анатolia, якого вона майже не знала. M-lle Bourienne теж поділяла ці спільні спогади, і навіть княжна Марія з задоволенням відчула й^себе втягнутою в цей веселий спогад.

—г Ось принаймні тепер ми вами цілком заволодіємо, дорогий князю,— казала маленька княгиня, звичайно, по-французькому, до князя Василя,— це не так, як на наших вечорах у Annette, де ви завжди втечете. Пам'ятаєте cette chère Annette!1

— Ах, та ви мені не почніть говорити про політику, як Annette!

— А наш чайний столик?

— О, справді!

— Чому ви ніколи не бували в Annette? — спитала маленька княгиня Анатolia.— А! я знаю, знаю,— сказала * вона, підморгнувши,— ваш брат Іполит мені розповідав про ваші справи.— О! — Вона погрозила йому пальчиком.—* Ще в Парижі ваші витівки знаю!

— А він, Іполит; тобі не казав? — промовив князь Василь (звертаючись до сина і

схопивши княгиню за руку, наче вона хотіла втекти, а він ледве встиг її стримати),— а він тобі не казав, як він сам, Іполит, сохнув за милою княгинею і як вона *le mettait à la porte*? 2

— Oh! C'est la pçrle des femmes, princesse!3 — звернувся він до княжни.

Зі свого боку m-lle Bourienne не пропустила нагоди при слові Париж зайти теж у загальну розмову спогадів.

Вона дозволила собі спитати, чи давно Анатоль покинув Париж і як сподобалось йому це місто. Анатоль вельми охоче'відповідав французенці і, усміхаючись, дивлячись на неї, розмовляв з нею про її вітчизну. Побачивши гарненьку Bourienne, Анатоль вирішив, що й тут, у Лисих Горах, буде не нудно. "Дуже непогана!—думав він, юглядаючи її.— Дуже непогана ця *demoiselle de compagnie*4. Сподіваюся, вона візьме її з собою, коли вийде за мене,— подумав він,— *la petite est gentille*"6.

Старий князь неквапливо одягався в кабінеті, насуплено об-

1 цю милу Аннет!

2 виганяла його з дому?

3 — Ах! це перлина жінок, княжно!

4 компаньйонка.

6 Дуже, дуже не погана.

15 Війна ! нир

m

думуючи, що йому робити. Приїзд цих гостей сердив його. "Що мені князь Василь та його синок? Князь Василь хвалько, пустий, ну, і син десь-то хороший",— бурмотів він сам до себе, його сердило те, що приїзд цих гостей піднімав у його душі нерозв'язане, повсякчас заглушуване питання,—питання, щодо якого старий князь завжди сам себе обманював. Питання полягало в тому, чи наважиться він будь-коли розстатися з княжною Марією і віддати її чоловікові. Князь ніколи прямо не наважувався ставити собі це запитання, знаючи наперед, що він відповів би по справедливості, а справедливість суперечила більше ніж почуттю, суперечила всій можливості його життя. Життя без княжни Марії князеві Миколі Андрійовичу, незважаючи на те, що він, здавалося, мало дорожив нею, було немислиме. "І нащо їй виходити заміж? — думав він.— Напевно, бути нещасною. Он Ліза за Андрієм (кращого чоловіка тепер, здається, трудно знайти), а хіба вона задоволена із своєї долі? І хто її візьме з любові? Погана, незграбна. Візьмуть за зв'язки, за багатство. І хіба не живуть дівками? Ще щасливіше!" Так думав, одягаючись, князь Микола Андрійович, а разом з тим весь час відкладуване питання вимагало негайного розв'язання. Князь Василь привіз свого сина, очевидно, з наміром посватати його з княжною і, певно, сьогодні або завтра зажадає прямої відповіді. Ім'я, становище у вищому світі пристойне. "Що ж, я не від того,— казав сам собі князь,— але хай він буде вартий її. Оце ось ми й подивимось".

— Оце ось ми й подивимось,— промовив він уголос.— Оце ось ми й подивимось.

І він, як завжди, бадьорими кроками увійшов до вітальні, швидко оглянув очима всіх, помітив і перемену плаття маленької княгині, і стрічку Воигієппе, і потворну

зачіску княжни Марії, і усмішки Воигієппе та Анатолія, і самотність своєї княжни у загальній розмові. "Вбралася, як дурка! — подумав він, злісно глянувши на дочку.— Сорому немаї А він її і знати не хоче!"

Зін підійшов до князя Василя.

— Ну, здрастуй, здрастуй; радий бачити.

— Для милого друга сім верст не круг,— заговорив князь Василь, як завжди, швидко, самовпевнено й фамільярно.— Ось мій другий, прошу не обминати своєю ласкою.

Князь Микола Андрійович оглянув Анатолія.

— Бравий хлопець, бравий! — сказав він,— ну, ходи поцілуй,— і він підставив йому щоку.

Анатоль поцілував старого й зацікавлено і цілком спокійно дивився на нього, чекаючи, коли він вчинить, як обіцяв батько, дивацьке.

Князь Микола Андрійович сів на своє звичне місце в куток дивана, підсунув до себе крісло для князя Василя, показав на нього і став розпитувати про політичні справи й новини. Він

слухав неначе уражнїї птповідь князя Василя, але раз у раз поглядав на княжну Марію.

— То вже з Потсдама пишуть? — повторив він останні слова князя Василя і раптом, вставши, підійшов до дочки. ^

— Це ти для гостей так убралася, га? — сказав він.— Гарна, дуже гарна. Ти при гостях причесана по-новому, а я при гостях кажу тобі, що надалі не, смій ти переодягатися без мого дозволу.

— Це я, топ рège1, винна,— червоніючи, заступилася маленька княгиня.

— Вам повна воля,— сказав князь Микола Андрійович, розшаркуючись перед невісткою,— а їй потворити себе нема чого — 1 так погана.

І він знову сів на місце, не звертаючи більш уваги на доведену до сліз дочку.

— Навпаки, ця зачіска луже до лиця княжні,— сказав князь Василь.

— Ну, батечку, молодий князю, як його звуть? — сказав князь Микола Андрійович, звертаючись до Анатолія,— ходи сюди, поговоримо, познайомимось.

"Ось коли починається потіха",— подумав Анатоль і з усмішкою підсів до старого князя.

— Ну, ось що: ви, любий мій, кажуть, за кордоном виховувались. Не так, як нас із твоїм батьком дяк грамоти навчав. Скажіть мені, мій голубе, ви тепер служите в кінній гвардії? — спитав старий, зблизька і пильно дивлячись на Анатолія.

— Ні, я перейшов до армії,— відповів Анатоль, ледве стримуючись од сміху.

— А! добре діло. Що ж, хочете, голубе мій, послужити цареві й вітчизні? Час воєнний. Такому бравому хлопцеві служити треба, служити тр^ба. Що ж, у фронті?

— Ні, князю. Полк наш виступив. А я лічуся... При чому я лічуся, татку? — звернувся Анатоль зі сміхом до батька.

— Гарно служить, гарно. При чому я лічуся! Ха-ха-ха! — засміявся князь Микола

Андрійович.

І Анатоль засміявся ще голосніше. Раптом князь Микола Андрійович насупився.

— Ну, йди,— сказав він до Анатоль. Анатоль з усмішкою підійшов знову до дам.

— Адже ти їх там за кордоном виховував, князю Василю? Га? — звернувся старий князь до князя Василь.

— Я робив, що міг; і я вам скажу, що тамтешнє виховання значно краще за наше.

— Так, нині все інше, все по-новому. Молодець хлопець! молодець! Ну, ходім до мене.

Він узяв князя Василя під руку й повів до кабінету.

1 татку,

15* 22?

Князь Василь, залишившись сам-на-еам з князем, відразу я* повідомив його про своє бажання і надії.

— Що ж ти думаєш,— сердито сказав старий князь,— що я її держу, не можу розстатися? Заберуть собі в голову! — промовив він сердито.— Про мене хоч завтра! Тільки скажу тобі, що я свого зятя знати хочу краще. Ти знаєш мої правила: все відкрито! Я завтра при тобі спитаю: хоче вона, тоді хай він поживе. Хай цоживе, я подивлюсь.— Князь фиркнув.— Хай виходить, мені однаково,— закричав він тим різким голосом, яким він кричав при прощанні з сином.

— Я вам прямо скажу,— сказав князь Василь тоном хитрої людини, яка переконалася, що не потрібно хитрувати перед проникливістю співрозмовника.— Ви* ж наскрізь людей бачите. Анатоль не геній, але чесний добрий хлопець, прекрасний син і рідний.

— Ну, ну, гаразд, побачимо.

Як воно завади буває в самотніх жінок, які довго прожили без чоловічого товариства, тільки з'явився Анатоль, усі три жінки в домі князя Миколи Андрійовича однаково відчували, що життя їх було не життям до цього часу. Сила мислення, почування, спостерігання вмить подесятерилася в усіх них, і наче їх життя, що досі точилося в п'їтмі, раптом осяялось новим, значущим с'яйвом.

Княжна Марія зовсім не думала й не пам'ятала про своє обличчя і зачіску. Красиве, одверте обличчя мужчини, який, можливо, буде її чоловіком, заповнювало всю її увагу. Він здавався їй добрим, хоробрим, рішучим, мужнім і великодушним. Вона була певна цього. Тисячі мрій про майбутнє родинне життя безперестанку виникали в її уяві. Вона відгонила і намагалася приховати. їх.

"Але чи не занадто я холодна з ним? — думала княжна Марія.— Я намагаюся стримувати себе, бо в глибині душі почуваю себе до нього вже занадто близькою; але ж він не знає всього того, що я про нього думаю, і в нього може скластися враження, що він мені неприємний".

І княжна Марія намагалася і не вміла бути люб'язною з новим гостем.

"La pauvre fille! Elle est diablement laide" !,—думав про неї Анатоль.

M-lle Bourienne, в якій приїзд Анатоль теж викликав надзвичайне збудження,

думала інакше. Звичайно, вродлива молода дівчина без певного становища в сеїтї, без рідних і друзів і навіть без батьківщини не думала присвятити своє життя послугам князеві Миколі Андрійовичу, читанню для нього книжок та дружбі до княжни Марії. M-lle Bourienne давно чекала того російського князя, який відразу зуміє оцінити її вищість від російських поганих, погано одягнених, незграбних княжен, закохається

1 Бідолашна! З-біса погана,

в неї і вкраде її; і ось цей російський князь, нарешті, приїхав. У m-lle Bourienne була історія, яку вона чула від тітки, докінчила її сама і любила повторювати в своїй уяві. Це була історія про те, як перед зведеною дівчиною поставала її бідолашна мати, sa pauvre mère, і докоряла їй за те, що вона без шлюбу віддалася чоловікові. M-lle Bourienne часто розчулювалась до сліз, в уяві своїй розповідаючи йому, звідникові, цю історію. Тепер цей він, справжній російський князь, з'явився. Він вкраде її, потім з'явиться та sa pauvre mère і він одружиться з нею. Так складалася в голові m-lle Bourienne вся її майбутня історія саме в той час, як вона розмовляла з ним про Париж. Не розрахунки керували m-lle Bourienne (вона навіть ні хвилини не обдумувала того, що їй робити), а все це давно вже було готове в ній і тепер лише згрупувалося біля Анатолія, який з'явився і якому вона бажала й намагалася якнайдужче подобатись.

Маленька княгиня, як старий полковий кінь, почувши звук труби, несвідомо і забуваючи про свій стан, готувалася до звичного галопу кокетства, без усякої прихованої думки чи боротьби, а наївно, легковажно й весело.

Незважаючи на те, що Анатоль у жіночому товаристві ставив себе звичайно у становище чоловіка, якому набридло бігання за ним жінок, він відчував гоноровите задоволення, спостерігаючи свій вплив на цих трьох жінок. Крім того, гарненька і задьориста Bourienne починала викликати в нього те пристрасне, звіряче почуття, що охоплювало його надзвичайно швидко і спонукало до найгрубіших і найсміливіших вчинків^

Товариство після чаю перейшло до диванної, і княжну попросили пограти на клавікордах. Анатоль сперся ліктями перед нею біля m-lle Bourienne, і очі його, сміючись і радіючи, дивилися на княжну Марію. Княжна Марія з болісним і радісним хвилюванням почувала на собі його погляд. Улюблена соната переносила її у найвищий задушевно-поетичний світ, а погляд, який вона почувала на собі, надавав цьому світові ще більшої поетичності. Тимчасом Анатолів погляд, хоч і був спрямований на неї, стосувався не її, а рухів ніжки m-lle Bourienne, яку він у цей час торкав своєю ногою під фортепіано. Mlle Bourienne дивилася теж на княжну, і в її чудових очах був теж новий для княжни Марії вираз зляканої радості й надії.

"Як вона мене любить!—думала княжна Марія.— Яка я щаслива тепер і яка можу бути щаслива з таким другом і таким чоловіком! Невже чоловіком?" — думала вона, не сміючи глянути на його обличчя, відчуваючи все той самий погляд, спрямований на себе.

Увечері, коли, вставши з-за стола, почали розходитись, Анатоль поцілував княжну в руку. Вона сама не знала, як у неї вистачило сміливості, але вона прямо глянула на

чудове об-

1 моя бідолашна мати,

личчя, що наблизилось до її короткозорих очей. Після княжни він підійшов поцілувати в руку m-lle Воигієппе (це було непристойно, але він робив усе так впевненої просто), і гп-Не Воигієппе спалахнула і злякано глянула на княжну.

"Quelle délicatesse — подумала княжна.— Невже Amélie (так звали m-lle Воигієппе) думає, що я можу ревнувати до неї і не цінити її чисту ніжність і відданість мені?" — Вона підійшла до m-lle Воигієппе і міцно її поцілувала. Анатоль підійшов поцілувати в руку маленьку княгиню.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrira, que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant².

I, піднявши пальчика і усміхаючись, вона вийшла з кімнати.

V

. Усі розійшлися, і, крім Анатolia, який заснув відразу ж як ліг на ліжку, всі довго не спали тієї ночі.

"Невже він мій чоловік, саме цей чужий, вродливий, добрий мужчина; головне — добрий",— думала княжна Марія, і страх, який майже ніколи не находив на неї, охопив її. Вона боялась озирнутися; їй видавалося, що хтось стоїть тут за ширмами, в темному кутку. І цей хтось був він — диявол, і він — цей мужчина з білим лобом, з чорними бровами й рум'яним ротом.

Вона дзвінком покликала покоївку і попросила її лягти в її кімнаті.

M-lle Воигієппе цього вечора довго ходила по зимовому саду, марно чекаючи когось і то усміхаючись комусь, то до сліз зворушуючись уявлюваними словами pauvre mère, яка докоряла їй за її падіння.

Маленька княгиня бурчала на' покоївку за те, що постіль була нехороша. Не можна було їй лягти ні на бік, ні на груди. Все було важко й незручно. Живіт її заважав їй. Він заважав їй більше, ніж будь-коли, саме сьогодні, бо присутність Анатolia живіше перенесла її в інший час, коли цього не було і все їй було легко й весело. Вона сиділа в кофточці й чепчику на кріслі. Катя, сонна і з заплутаною косою, втретє перебивала й перевертала важку перину, щось примовляючи.

— Я тобі казала, що все горбами та ямами,— провадила маленька княгиня,— я б сама рада була заснути, отже я не винна.— І голос її затремтів, як у дитини, що збирається плакати.

Старий князь теж не спав. Тихон крізь сон чув, як він сердито ходив і фиркав носом. Старому князеві здавалося, що він був ображений за свою дочку. Образа найболючіша, бо вона стосувалася не його, а іншого, дочки, яку він любив більше за себе. Він сказав собі, що він передумає всю цю справу і зна-

1 Яка делікатність,

2 — Ні, ні, ні! Коли батько ваш напише мені, що ви поведетесь добре, тоді я дам вам поцілувати руку. Не раніш.

йде те, що справедливе і що слід зробити, але замість того він лише більше

роздратовував себе.

"Перший зустрічний з'явився — і от батька і все забуто, і біжить, угору зачісується і хвостом виляє, і сама на себе не схожа! Рада покинути батька! І знала, що я помічу. Фр... фр... фр... І хіба я не бачу, що цей дурень дивиться лише на Бур'єнку (треба її прогнати)! І як гордості настільки нема, щоб зрозуміти це! Хоч не для себе, коли нема гордості, то для мене принаймні. Треба їй показати, що цей йолоп про неї й не думає, а тільки дивиться на Bourienne. Нема в неї гордості, але я покажу їй це..."

Старий князь знав, що сказавши дочці про її оману, про те, що Анатоль має намір залицятися до Bourienne, він роздратує самолюбність княжни Марії, і його справа (бажання не розставатися з дочкою) буде виграна, і тому заспокоївся на цьому. Він гукнув Тихона й почав роздягатися.

"І чорт їх приніс!—думав він у той час, як Тихон накривав нічною сорочкою його сухе, старече тіло, обросле на грудях сивим волоссям.— Я їх не кликав. Приїхали розладжувати моє життя. І небагато його залишилось".

— К бісу! — промовив він тоді, як голова його була ще вкрита сорочкою.

Тихон знав князеву звичку іноді вголос висловлювати свої думки, а тому без зміни на виду зустрів запитливо-сердитий погляд обличчя, що з'явилося з-під сорочки.

— Полягали? — спитав князь.

Тихон, як і всі хороші лакеї, знав чуттям напрям панових думок. Він угадав, що питали про князя Василя з сином.

— Зволили лягти і вогонь погасили, ваше сіятельство.

— Нема чого, нема чого...— швидко промовив князь і, встромивши ноги в туфлі і руки в халат, пішов до дивана, на якому він спав.

Незважаючи на те, що між Анатолем і m-lle Bourienne нічого не було сказано, вони цілком зрозуміли одне одного щодо першої частини роману, до появи раувге мєге, зрозуміли, що їм треба багато чого сказати одне одному таємно, і тому зранку шукали нагоди побачитися сам-на-сам. У той час, як княжна пройшла в заведену годину до батька, m-lle Bourienne зійшлася з Анатолем у зимовому саду.

Княжна Марія підходила того дня з особливим трепетом до дверей кабінету. Їй здавалося, що не тільки всі знають, що сьогодні станеться вирішення її долі, а що знають і те, що вона про це думає. Вона читала цей вираз на Тихоновому обличчі і на обличчі камердинера князя Василя, який з гарячою водою зустрівся їй у коридорі і низько вклонився їй.

Старий князь цього ранку був надзвичайно лагідний і старанний у своєму обходженні з дочкою. Цей вираз старанності добре знала княжна Марія. Це був той вираз, що бував на його обличчі в ті хвилини, коли сухі руки його стискалися в кулаки від досади за те, що княжна Марія не розуміла арифметичної задачі, і він вставав, відходив від неї і тихим голосом повторював кілька разів одні і ті ж слова.

Він зараз же приступив до справи і почав розмову, кажучи "ви".

— Мені зробили пропозицію щодо вас,— сказав він, неприродно усміхаючись.— Ви, я думаю, догадалися,— говорив він далі,— що князь Василь приїхав сюди і привіз свого

вихованця (чомусь князь Микола Андрійович називав Анатолія вихованцем) не для моїх чудових очей. Мені вчора зробили пропозицію щодо вас. А ви ж знаєте мої правила,— я вдався до вас.

— Як мені вас розуміти, *mon père*? — промовила княжна, бліднучи і червоніючи.

— Як розуміти! — сердито крикнув батько.— Князь Василь вважає тебе гідною стати його невісткою і робить тобі пропозицію за свого вихованця. Ось як розуміти, як розуміти?! А я тебе питаю.

— Я не знаю, як ви, *mon père*,— пошепки промовила княжна.

— Я? я? що ж я? Лієне вже не займайте. Не я піду заміж. Як ви? ось це бажано знати.

Княжна бачила, що батько недоброзичливо дивився на цю справу, але їй тієї ж хвилини спало на думку, що тепер або ніколи вирішиться доля її життя. Вона опустила очі, щоб не бачити погляду, під впливом якого вона почувала, що не могла думати, а могла за звичкою лише підкорятися.

— Я бажаю лише одного — виконати вашу волю,— сказала вона,— але якби моє бажання треба було висловити...

Вона не встигла договорити. Князь перебив її.

— І чудово! — закричав він.— Він тебе візьме з приданим, та до речі захопить *m-lle Bourienne*. Та буде дружиною, а ти...

Князь зупинився. Він помітив враження, справлене цими словами на дочку. Вона опустила голову і збиралася плакати.

— Ну, ну, жартую, жартую,— сказав він.— Пам'ятай одне, княжно: я дотримуюсь тих правил, що дівчина має повне право вибирати. І даю тобі волю. Пам'ятай одне: від твого рішення залежить щастя життя твого. Про мене нема чого говорити.

— Та я не знаю... *mon père*.

— Нема чого говорити! Йому звелять, він не тільки з тобою, з ким хочеш одружитися; а ти вільна вибирати... йди до себе, обдумай і через годину прийди до мене і при ньому скажи: так чи ні. Я знаю, ти будеш молитися. Ну, хай так, молись. Тільки краще подумай. Іди.

— Так чи ні, так чи ні, так чи ні! — кричав він ще тоді, як княжна, мов у тумані, хитаючись, уже вийшла з кабінету.

Доля її вирішилась і вирішилась щасливо. Але що сказав батько про *m-lle Bourienne*,— цей натяк був жахливий. Неправда, припустімо, а все ж таки це було жахливо, вона не могла не думати про це. Вона йшла просто перед собою через зимовий сад, нічого не бачачи й не чуючи, як раптом знайомий шепіт *m-lle Bourienne* розбудив її. Вона звела очі і за два кроки від себе побачила Анатолія, який обнімав французенку і щось шептав їй. Анатоль із страшним виразом на вродливому обличчі оглянувся на княжну Марію і не випустив у першу секунду стану *m-lle Bourienne*, яка не бачила її.

"Хто тут? Чого? Стривайте!" — неначе говорило Анатолієве обличчя. Княжна Марія мовчки дивилася на них. Вона не могла зрозуміти цього. Нарешті *m-lle Bourienne*

скрикнула і втекла. Анатоль з веселою усмішкою вклонився княжні Марії, начебто запрошуючи її посміятися з цієї чудної пригоди, і, знизавши плечима, пройшов у двері, що вели на його половину.

Через годину Тихон прийшов кликати княжну Марію. Він кликав її до князя і додав, що й князь* Василь Сергійович там. Княжна, в той час як прийшов Тихон, сиділа на дивані в своїй кімнаті, і в'її обіймах плакала m-lle Bourienne. Княжна Марія повільно гладила її по голові. Прекрасні очі княжни з усім своїм колишнім спокоєм і променистістю дивилися з ніжною любов'ю і жалем на гарненьке личко m-lle Bourienne.

— Non, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre coeur¹,— казала m-lle Bourienne.

— Pourquoi? Je vous aime plus, que jamais, — казала княжна Марія,— et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur².

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout⁴, — відповіла княжна Марія, журно усміхаючись. — Заспокойтеся, мій друже. Я піду до батька,— сказала вона й вийшла.

Князь Василь, загнувши високо ногу, з табакеркою в руках і нібито вкрай розчулений, нібито сам жалкуючи і сміючись зі своєї чутливості, сидів з усмішкою зворушення на обличчі, коли ввійшла княжна Марія. Він квапливо підніс пучку табаки до носа.

— Ach, ma bonne, ma bonne ⁵,— сказав він, встаючи і взявши її за обидві руки. Він зітхнув і додав: —Le sort de mon fils est en vos m.ilns. Décidez, ma bonne, ma chère, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille ⁶.

1 — Ні, княжно, я назавжди втратила вашу прихильність, ⁸ — Чому ж? Я вас люблю більше, ніж будь-коли, і намагатимусь зробити для вашого щастя все, що від мене залежить

3 — Але ж ви ставитеся до мене з презирством, ви, така чиста, повинні ставитися з презирством до мене; ви ніколи не зрозумієте цього спалаху пристрасті. Ах, моя бідолашна мати...

4 — Я все розумію,

* — Ах, любя, любя,

• Доля мого сина в ваших руках. Вирішуйте, моя любя, моя дорогу моя ніжна Марі, яку я завжди любив, як дочку.

Він відійшов. Справжня сльоза заблищала на його очах.

— Фр... фр...— фиркав князь Микола Андрійович.

— Князь від імені свого вихованця... сина, робить тобі пропозицію. Чи хочеш ти, чи ні бути дружиною князя Анатолія Кура-гіна? Ти кажи: так чи ні! — закричав він,— а потім я залишаю за собою право сказати й свою думку. Так, свою думку, і тільки свою думку,— додав князь Микола Андрійович, звертаючись до князя Василя і відповідаючи на його благальний вираз.— Там чи ні?

— Моє бажання, mon père, ніколи не покидати вас, ніколи не розділяти свого життя з вашим. Я не хочу виходити заміж,— сказала вона рішуче, глянувши своїми прекрасними очима на князя Василя й на батька.

— Дурниці, безглуздя! Дурниці, дурниці, дурниці! — насупившись, закричав князь" Микола Андрійович, узяв дочку за руку, пригнув до себе і не поцілував, а тільки, пригнувши свій лоб до її лоба, приторкнувся до неї і так стиснув руку,' за яку він тримав, що вона скривилася і скрикнула.

Князь Василь встав.

— Ma chère, je vous dirai, que c'est un moment que je m'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce coeur si t>on, si généreux. Dites, que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être¹.

— Князю, те, що я сказала, є все, що є в моєму серці. Я дякую за честь, але ніколи не буду дружиною вашого сина.

— Ну, й кінець, мій дорогий. Дуже радий тебе бачити, дуже радий тебе бачити. Іди до себе, княжно, йди,— казав старий князь.— Дуже, дуже радий тебе бачити,— повторював він обіймаючи князя Василя.

"Моє покликання інше,— думала сама собі княжна Марія,— моє покликання — бути щасливою іншим щастям, щастям любові і самопожертви. І хоч би чого мені це коштувало, я зроблю щастя бідної Amélie. Вона так пристрасно його любить. Вона так пристрасно кається. Я все зроблю, щоб влаштувати її шлюб з ним. Коли він не багатий, я дам їй багатство, я попрошу батька, я попрошу Андрія. Я така буду щаслива, коли вона буде його дружиною. Вона така нещаслива, чужа, самотня, без підтримки! І, боже мій, як пристрасно вона його любить, коли вона так могла забути себе. Може, і я зробила б те саме!.." — думала княжна Марія.

1 — Моя любя, я вам скажу, що цієї хвилини я ніколи не забуду, але, моя добресенька, дайте нам хоч малу надію звор>шити це серце, таке добре й великодушне. Скажіть: можливо... Майбутнє таке велике. Скажіть, можливо.

Довго Ростови не мали звісток про Миколеньку; лише в середині зими графові було передано листа, на адресі якого він упізнав синову руку. Одержавши листа, граф злякано і квапливо, намагаючись не бути поміченим, навшпиньках пробіг до свого кабінету, зачинився і став читати. Анна Михайлівна, дізнавшись {як вона і все знала, що робилося в домі) про одержання листа, тихим кроком увійшла до графа і застала його з листом у руках; граф ридав і разом сміявся.

Анна Михайлівна, незважаючи на те, що справи її покращали, все ще жила в Ростових.

— Mon bon ami? 1 — запитливо-журно і з готовістю на всяке співчуття промовила Анна Михайлівна.

Граф заридав ще дужче.

— Миколенька... листа... поранений... бу... був... ma chère... поранений... голубчик мій... графинечка... в офіцери підвищений... хвалити бога... Графинечці як сказати?..

Анна Михайлівна підсіла до нього, обтерла своєю хусточкою сльози з його очей, з

листа, закапаного ними, і свої сльози, прочитала листа, заспокоїла графа й вирішила, що до обіду й до чаю вона підготує графиню, а після чаю розповість усе, коли бог їй допоможе.

Весь час обіду Анна Михайлівна говорила про чутки війни, про Миколеньку; спитала двічі, коли одержано було останнього листа від нього, хоч знала це й раніш, і зазначила, що дуже легко може статися, й нині прийде лист. Щоразу, як при цих натяках графиня починала непокоїтись і тривожно поглядати то на графа, то на Анну Михайлівну, Анна Михайлівна зовсім непомітно зводила розмову на незначні речі. Наташа, з усієї родини більше за всіх обдарована здатністю відчувати відтінки інтонацій, поглядів і виразів облич, з початку обіду насторожила вуха і знала, що щось є між її батьком і Анною Михайлівною і щось відносно брата, і що Анна Михайлівна підготовлює. Незважаючи на всю свою сміливість (Наташа знала, яка чутлива, була її мати до всього, що стосувалося вістей про Миколеньку), вона не наважилась за обідом спитати м від неспокою нічого не їла і вертілась на стільці, не слухаючи зауважень своєї гувернантки. По обіді вона прожогом кинулася наздоганяти Анну Михайлівну і в диванній з розбігу впала їй на шию.

— Тітусю, голубонько, скажіть, що таке?

— Нічого, друже мій.

— Ні, серденько, голубчику, любя, персику, я не відчеплюся^ я знаю, що ви знаєте.

Анна Михайлівна похитала головою.

1 — Мій добрий друже?

— Vous êtes une fine mouche, mon enfant!,— сказала вона.

— Від Миколеньки лист? Напевно! — скрикнула Наташа, прочитавши ствердну відповідь на обличчі в Анни Михайлівни.

— Але, ради бога, будь обережнішою: ти знаєш, як це може вразити твою татап.

— Буду, буду, але розкажіть. Не розкажете? Ну, то я зараз підю скажу.

Анна Михайлівна стисло розповіла Наташі зміст листа з умовою не казати нікому.

— Чесне, благородне слово,— хрестячись, казала Наташа,— нікому не скажу,— і зараз же побігла до Соні.

— Миколенька... поранений... лист...— промовила вона урочисто і радісно.

— Nicolas!—тільки вимовила Соня, миттю бліднучи. Наташа, побачивши враження, справлене на Соню звісткою

про братову рану, вперше відчула весь тужний бік цієї звістки. Вона кинулась до Соні, обняла її і заплакала.

— Трошки поранений, але підвищений в офіцери; він тепер здоровий, він сам пише,— казала вона крізь сльози.

— От видно, що всі ви, жінки,— плакси,— сказав Петя, рішучими великими кроками походжаючи по кімнаті.— Я то дуже радий і, далєбі, дуже радий, що брат так відзначився. Усі ви рюмси! Нічого не розумієте.

Наташа усміхнулася крізь сльози.

— Ти не читала листа? — спитала Соня.

— Не читала, але вона сказала, що все пройшло і що він уже офіцер...

— Хвалити бога,— сказала Соня, хрестячись.— Але, може, вона обманула тебе? Ходім до татапа.

Петя мовчки ходив по кімнаті.

— Якби я був на місці Миколеньки, я б ще більше французів забив,— сказав він,— такі вони паскудні! Я б їх побив стільки, що купу з них зробили б,— провадив далі Петя.

— Мовчи, Петю, який ти дурень!..

— Не я дурень, а дурки ті, що від дрібниць плачуть,— сказав Петя.

— Ти-його пам'ятаєш?—раптом по хвилинній мовчанці спитала Наташа. Соня усміхнулася.

— Чи пам'ятаю Nicolas?

— Ні, Соню, чи пам'ятаєш ти його так, щоб добре пам'ятати, щоб усе пам'ятати,— із старанним жестом сказала Наташа, видно, намагаючись надати своїм словам найсерйознішого значення.— І я пам'ятаю Миколеньку, я пам'ятаю,— сказала вона.— А Бориса не пам'ятаю. Зовсім не пам'ятаю...

— Як? Не пам'ятаєш Бориса? — спитала Соня здивовано.

— Не то що не пам'ятаю,— я знаю, який він, але не ш

> — Ах, крутійка,

пам'ятаю, як Миколеньку. Пого, я заплющу очі і пам'ятаю, а Бориса ні (вона заплющила очі), так, нема — нічогої

— Ой, Наташо! — сказала Соня, захоплено й серйозно дивлячись на свою подругу, наче вона вважала її за недостойну чути те, що мала намір сказати, і наче вона говорила це комусь іншому, з ким жартувати не можна.— Я полюбила раз твого брата, і, хоч би що трапилося з ним, зі мною, я не перестану любити його ніколи за ціле життя.

Наташа здивовано, цікавими очима дивилася на Соню й мовчала. Вона почувала, що те, що казала Соня, було правдою, що була така любов, про яку говорила Соня; але Наташа нічого схожого ще не зазнавала. Вона вірила, що це могло бути, але не розуміла.

— Ти напишеш йому? — спитала вона.

Соня замислилась. Питання про те, як писати до Nicolas і чи треба писати, було питанням, яке мучило її. Тепер, коли він був уже офіцер і поранений герой, чи добре було з її боку нагадати йому про себе і ніби про те зобов'язання, яке він узяв на себе щодо неї.

— Не знаю; я думаю, коли він пише,— і я напишу,— червоніючи, сказала вона.

— І тобі не соромно буде писати йому? Соня усміхнулася.

— Ні.

— А мені соромно буде писати Борисові, я не писатиму.

— Та чого ж соромно?

— Та так, я не знаю. Ніяково, соромно.

— А я знаю, чого їй соромно буде,— сказав Петя, ображений першим Наташиним

зауваженням,— того, що вона була закохана в цього товстого з окулярами (так називав Петя свого тезка, нового графа Безухова); тепер закохана у співця цього (Петя говорив про італійця, Наташиного вчителя співів): ось їй і соромно.

— Петю, ти дурний,— сказала Наташа.

— Не дурніший за тебе, матінко,— сказав дев'ятилітній Петя, зовсім так, наче він був старий бригадир.

Графиня була підготовлена натяками Анни Михайлівни під час обіду. Пішовши до себе, вона, сидючи в кріслі, не зводила очей з мініатюрного синового портрета, вправленого в табакерку, і сльози набігали їй на очі. Анна Михайлівна з листом навшпиньки підійшла до графининої кімнати і зупинилася.

— Не входьте,— сказала вона старому графові, який ішов за нею,— згодом,— і зачинила за собою двері.

Граф приклав вухо до замка і став слухати.

Спочатку він чув звуки байдужої розмови, потім один лише голос Анни Михайлівни, яка казала довгу промову, потім зойк, потім мовчанка, потім знову обидва голоси разом говорили з радісними інтонаціями, і потім кроки, і Анна Михайлівна відчинила йому двері. На обличчі в Анни Михайлівни був гордий вираз оператора, який закінчив важку ампутацію і вводить публіку для того, щоб вона могла оцінити її вправність.

— C'est fait! 1 — сказала вона графові, урочистим жестом показуючи на графиню, яка тримала в одній руці табакерку з портретом, у другій — листа і припадала губами то до того, те до цього. %-

Побачивши графа, вона простягнула до нього руки, обняла його лису голову і через лису голову знову подивилася на листа і на портрет і знову, для того, щоб припасти до них губами, злегка відштовхнула лису голову. Віра, Наташа, Соня і Петя увійшли до кімнати, і почалось читання. В листі було стисло описано похід і дві битви, в яких брав участь Миколенька, підвищення в офіцери і сказано, що він цілує руки тата і рара, просячи їх благословення, і цілує Віру, Наташу, Петю. Крім того він кланяється тп-г Шелінгу, і m-me Шосе та няні, і, крім того, просить поцілувати дорогу Соню, яку він так само любить і про яку так само згадує. Почувши це, Соня почервоніла так, що сльози виступили їй на очі. І, не можучи витримати ввернених на неї поглядів, вона побігла в залу, розбіглася, закрутилася і, розвіявши балоном плаття своє, розчервонівшись і усміхаючись, сіла на підлогу. Графиня плакала.

— Чого ж ви плачете, тата? — сказала Віра.— З усього, що він пише, треба радіти, а не плакати.

Це було цілком справедливо, але і граф, і графиня, й Наташа — всі докірливо подивились на неї. "І в кого вона така вдалася!" — подумала графиня.

Листа Миколеньки було прочитано сотні разів, і ті, які вважалися гідними його слухати, повинні були приходити до графині, яка не випускала його з рук. Приходили гувернери, няні, Митенька, деякі знайомі, і графиня перечитувала листа щоразу з новою насолодою і щоразу відкривала за цим листом нові, чесноти в своєму Миколеньці.

Як чудно, незвичайно, радісно їй було, що син її — той син, який ледве помітно крихітним тільцем ворухився в ній самій двадцять років тому, той син, за якого вона сварилася з пустуном-графом, той син, який навчився казати раніш "груша", а потім "баба", що цей син тепер там, у чужому краю, в чужому середовищі, мужній воїн, сам, без, допомоги й керівництва, робить там якусь свою чоловічу справу. Увесь всесвітній віковий досвід, який доводить те, що діти з пелюшок непомітно робляться мужами, не існував для графині. Змужніння її сина в кожній порі змужніння було для неї таке ж незвичайне, ніби й не було ніколи мільйонів-мільйонів людей, так само змужнілих. Як не вірилося двадцять років тому, щоб та маленька істота, *яка жила десь там у неї під серцем, закричала б і стала ссати грудь і стала б говорити, так і тепер не ві

1 — Готової

рилось їй, що ця ж Істота могла бути тим сильним, хоробрим мужчиною, зразком синів і людей, яким він був тепер, судячи по цьому листу.

— Що за штиль, як він мило описує! — казала вона, читаючи описову частину листа.— І що за душа! Про себе нічого... нічого! Про якогось Денисова, а сам, певно, хоробріший за всіх них. Нічого не пише про свої страждання. Що за серце! Як я впізнаю його! І як згадав усіх! Нікого не забув. Я завжди, завжди говорила, ще коли він ось який був, я завжди казала...

Понад тиждень готувалися, писалися брульйони і переписувалися набіло листи до Миколеньки від всього дому; під наглядом графині, при графівій дбайливості, збиралися потрібні дрібниці і гроші для обмундирування та обзаведення Миколи, недавно підвищеного в офіцери. Анна Михайлівна, практична жінка, зуміла влаштувати собі і своєму синові протекцію в армії навіть і для листування. Вона мала нагоду надсилати свої листи до великого князя Костянтина Павловича, який командував гвардією. Ростови припускали, що російська гвардія за кордоном,— є цілком точна адреса і що, коли лист дійде до великого князя, який командував гвардією, то нема причини, щоб він не дійшов до Павлоградського полку, який повинен бути там же поблизу; І тому вирішено було відіслати листи та гроші через кур'єра великого князя до Бориса, і Борис уже повинен був доставити їх до Миколеньки. Листи були від старого графа, від графині, від Петі, від Віри, від Наташі, від Соні, і, нарешті, шість тисяч грошей на обмундирування та різні речі, які граф посилав синові.

VII

12-го листопада кутузовська бойова армія, стоячи табором коло Ольмюца, готувалась }ш наступного дня на огляд двох імператорів — російського і австрійського. Гвардія, щойно підійшовши з Росії, ночувала за п'ятнадцять верст від Ольмюца і другого дня просто на огляд, на десяту годину ранку, вступила на ольмюцьке поле.

Микола Ростов цього дня одержав від Бориса записку, яка сповіщала його, що Ізмайловський полк ночує за п'ятнадцять верст не доходячи до Ольмюца, і що Борис чекає його, щоб передати листа і гроші. Грошей особливо треба було Ростову тепер, коли, повернувшись з походу, війська зупинилися під Ольмюцом, і добре споряджені маркітанти та австрійські жиди, пропонуючи всілякі спокуси, наповнювали табір. У

павлоградців ішли бенкети за бенкетами, святкування одержаних за похід нагород і поїздки в Ольмюц до новоприбулої туди Кароліни Венгерки, яка відкрила там трактир з жіночою прислугою. Ростов нещодавно відсвяткував своє підвищення в корнети, яке вийшло, купив Бедуїна, коня Денисова, і був винен кругом товаришам та маркітантам. Одержавши Борисову записку, Ростов з товаришами поїхав до Ольмюца, там пообідав, випив пляшку вина і сам один поїхав у гвардійський табір розшукати свого товариша дитинства. Ростов іще не встиг обмундируватися. На ньому була заношена юнкерська куртка з солдатським хрестом, такі ж, підбиті затертою шкірою, рейтузи і офіцерська з китицею шабля; кінь, на якому він їхав, був донський, куплений в поході у козака; гусарська пом'ята шапочка була хвацько надіта назад і набік. Під'їжджаючи до табору Ізмайловського полку, він думав про те, як він приголомшить Бориса і всіх його товаришів-гвардійців своїм обстріляним бойовим гусарським виглядом.

Гвардія увесь похід пройшла, як на гулянні, хизуючись своєю чистотою та дисципліною. Переходи були малі, ранці везли на підводах, офіцерам австрійське начальство готувало на всіх переходах чудові обіди. Полки вступали в міста й виступали з них з музикою і весь похід (чим пишалися гвардійці), з наказу великого князя, солдати йшли в ногу, а офіцери пішки на своїх місцях. Борис увесь час походу йшов і стояв з Бергом, тепер уже ротним командиром. Берг, під час походу одержавши роту, встиг своєю старанністю й ретельністю заслужити довіру начальства і влаштував вельми вигідно свої економічні справи; Борис під час походу зробив багато знайомств з людьми, які могли йому стати в пригоді, і через рекомендаційний лист, що його він привіз від П'єра, познайомився з князем Андрієм Волконським, через якого сподівався дістати місце в штабі головнокомандуючого. Берг і Борис, чисто й акуратно одягнені, відпочивши після останнього денного переходу, сиділи в чистій приділеній їм квартирі перед круглим столом і грали в шахи. Берг тримав між коліними димучу люлечку. Борис із властивою йому ретельністю білими тонкими руками складав шашки в пірамідку, чекаючи на хід Берга, і дивився в обличчя своєму партнерові, очевидно думаючи про гру, як і завжди він думав лише про те, чим був зайнятий.

— Ну-бо, як ви з цього вийдете? — сказав він.

— Будемо намагатися, — відповів Берг, приторкуючись до пішака і знову опускаючи руку.

У цей час двері відчинилися.

— Ось він, нарешті! — вигукнув Ростов. — І Берг тут! Ах ти, петізанфан, але куше дормірі! — закричав він, повторюючи слова няньки, з яких вони частенько сміялися колись разом з Борисом.

— Матінко! як ти змінився! — Борис встав назустріч Ростову, але, встаючи, не забув притримати й поставити на місце зачеплені шахи і хотів обняти свого друга, але Микола відхилився від нього. З тим особливим почуттям молодості, яка боїться битих шляхів, хоче, не наслідуючи інших, по-новому, по-своєму виявляти свої почуття, тільки б не так, як це виявляють,

1 діти, йдять лягати спати і

часто вдавано, старші, Микола хотів що-небудь особливе зробити при побаченні з другом: він хотів як-небудь ущипнути, штовхнути Бориса, аби тільки не поцілуватись, як це робили всі. А Борис, навпаки, спокійно і дружелюбно обняв і тричі поцілував Ростова.

Вони майже півроку не бачились; і в тому віці, коли молоді люди роблять перші кроки на шляху життя, сГбидва побачили один в одному величезні зміни, цілком нові віддзеркалення тих середовищ, у яких вони зробили свої перші кроки життя. Обидва дуже змінилися після свого останнього побачення і обидва хотіли швидше показати один одному ті зміни, що в них відбулися.

— Ах ви, шаркуни прокляті! Чистенькі, свіженькі, наче з гуляння, не то, що ми грішні, армійщина,— казав Ростов з новими для Бориса баритонними звуками в голосі та армійськими манерами, показуючи на свої забризкані болотом рейтузи.

Господиня-німкеня виставилася з дверей на гучний голос Ростова.

— Що, гарненька? — сказав він, підморгнувши.

— Чого ти так кричиш? Ти їх налякаєш,— сказав Борис.— А я тебе не чекав сьогодні,— додав він.— Я вчора тільки передав тобі записку через одного знайомого ад'ютанта кутузовського — Волконського. Я не думав, що він так скоро тобі доставить... Ну, що ти, як? Уже обстріляний? — спитав Борис.

Ростов, не відповідаючи, труснув по солдатському георгіївському хресту, що висів на шнурках мундира, і, показуючи на свою підв'язану руку, усміхаючись, глянув на Берга.

— Як бачиш,— сказав він.

— Он як, так, так! — усміхаючись, сказав Борис,— а ми теж гарний похід зробили. Адже ти знаєш, цесаревич увесь час їхав при нашому полку, так що в нас були всі зручності і всі вигоди. В Польщі що за прийоми були, що за обіди, бали — я не можу тобі розповісти. І цесаревич дуже ласкавий був з усіма нашими офіцерами.

І обидва приятелі розповідали один одному — цей про свою гусарську гульню та про бойове життя, той про приємності і вигоди служби під командою високопоставлених осіб і т. ін.

— О, гвардія! —г— сказав Ростов.— А ось що, пошли-но за вином.

Борис скривився.

— Коли неодмінно хочеш,— сказав він.

І, підійшовши до ліжка, з-під чистих подушок вийняв гаманця і звелів принести вина.

— До речі, й тобі віддати гроші й листа,— додав він. Ростов узяв листа і, кинувши на диван гроші, сперся ліктями

обох рук на стіл і почав читати. Він прочитав кілька рядків і злісно глянув на Берга. Зустрівши його погляд, Ростов закрив обличчя листом.

— Одначе, грошей вам чимало надіслали,— сказав Берг, дивлячись на важкий гаманець, що ввім'яв диван.— Ось ми самою платнею, графе, перебиваємось. Я вам скажу про себе...

— Ось що, Берг, дорогий мій,— сказав Ростов.— Коли ви одержите з дому листа й зустрінетеся зі своєю людиною, яку вам захочеться розпитати про все, і я буду тут, я відразу піду собі, щоб не заважати вам. Слухайте, ідіть, будь ласка, куди-небудь, куди-небудь... к бісу! — крикнув він і зараз же, схопивши його за плече і лагідно дивлячись йому в обличчя, видно, намагаючись пом'якшити грубість своїх слів, додав: — Ви знаєте, не сердьтеся; любий, голубчику, я від душі кажу, як нашому давньому знайомому.

— Ой, годі-бо, графе, я дуже розумію,— сказав Берг, підводячись і говорячи в себе, горловим голосом.

— Ви до хазяїв підіть: вони вас кликали,— додав Борис. Берг надів чистісінький, без плямочки й пилинки, сюртучок,

збив перед дзеркалом височки вгору, як носив Олександр Павлович, і, переконавшись з погляду Ростова, що його сюртучок було помічено, з приємною усмішкою вийшов з кімнати.

— Ох, яка ж я тварюка, однак! — промовив Ростов, читаючи листа.

— А що?

— Ох, яка я свиня, однак, що я ні разу не писав і так налякав їх. Ох, яка я свиня! — повторив він, раптом почервонівши.— Що ж, пошли за вином Гаврила! Ну, гаразд, хильнемо!— сказав він...

У листах рідних був ще вкладений рекомендаційний лист до князя Багратіона, якого, за порадою Анни Михайлівни, через знайомих дістала стара графиня й посилала синові з проською віднести його за призначенням і ним скористатися.

— От дурниці! Дуже мені потрібно,— сказав Ростов, кидаючи листа під стіл.

— Нащо ти це кинув? — спитав Борис.

— Лист якийсь рекомендаційний, на біса мені лист!

— Як, на біса лист? — піднімаючи і читаючи надпис, сказав Борис.— Лист цей дуже потрібний для тебе.

— Мені нічого не треба, і я в ад'ютанти ні до кого не піду.

— Чому ж?—сказав Борис.

— Лакейська посада!

— Ти все такий самий мрійник, я бачу,— похитуючи головою, сказав Борис.

— А ти все такий самий дипломат. Ну, та не в тім річ... Ну, ти як? — спитав Ростов.

— Та Їт, як бачиш. Досі все добре; але признаюсь, бажав би, 1 дуже, потрапити в ад'ютанти, а не залишатись у строю.

— Чого?

— Того, що, раз уже обравши кар'єру військової служби, треба намагатися зробити, по можливості, блискучу кар'єру.

— Ага, он як! — сказав Ростов, видно, думаючи про інше. Він пильно й запитливо дивився в очі своєму другові, видно,

марно шукаючи розв'язання якогось питання. Старий Гаврило приніс вино.

— Чи не послати тепер за Альфонсом Карlichem? — сказав Борис.— Він вип'є з

тобою, а я не можу.

— Пошли, пошли! Ну, що ця німчура? — сказав Ростов з презирливою усмішкою.

— Він дуже, дуже хороша, чесна і приємна людина, — сказав Борис.

Ростов пильно ще раз подивився в очі Борисові і зітхнув: Берг повернувся, і за пляшкою вина розмова між трьома офіцерами пожвавішала. Гвардійці розповідали Ростову про свій похід, про те, як їх вшановували в Росії, в Польщі і за кордоном. Розповідали про слова і вчинки їхнього командира, великого князя, анекдоти про його доброту й запальність. Берг, як і звичайно, мовчав, коли йшлося не про нього особисто, але з приводу анекдотів про запальність великого князя з насолодою розповів, як у Галиції йому пощастило розмовляти з великим князем, коли той об'їжджав полки і гнівався за неправильність руху. З приємною усмішкою на обличчі він розповів, як великий князь, дуже розгніваний, під'їхавши до нього, закричав: "Арнаути!" (Ар-наути — була улюблена приказка цесаревича, коли він був у гніві) і викликав ротного командира.

— Чи повірите, графе, я нічого не злякався, бо знав, що я правий. Я, знаєте, графе, не хвалячись, можу сказати, що я накази по полку напам'ять знаю і устав теж знаю, як Отче наш на небесах. Тому, графе, в мене по роті недоглядів не буває. От моя совість і спокійна. Я з'явився. (Берг підвівся і мімічно зобразив, як він з рукою до козирка з'явився. Справді, трудно було показати на обличчі більше пошани та самовдоволення.) Уже ж він мене шпетив, як тс кажуть. Шпетив, шпетив; шпетив не на життя, а на смерть, як то кажуть; і "арнаути", і "чорти", і "в Сибір", — говорив Берг, проникливо усміхаючись. — Я знаю, що я правий, і тому мовчу, чи не так, графе? "Що, ти німий, чи що?" — він закричав. Я все мовчу. Що ж ви думаєте, графе? Другого дня і в наказі не було; ось що значить не розгубитися! Так-то, графе, — казав Берг, закурюючи люльку й пускаючи кілечка.

— Так, це гарно, — усміхаючись, сказав Ростов.

Але Борис, помітивши, що Ростов збирався поглузувати з Берга, вправно відхилив розмову. Він попросив Ростова розповісти про те, як і де його поранено. Ростову це було приємно, і він почав розповідати, під час розповіді дедалі більше запалюючись. Він розповів їм свій Шенграбенський бій цілком так, як звичайно розповідають про битви ті, що брали в них участь, тобто так, як їм хотілося б, щоб воно було, так, як вони чули від інших розповідачів, так, як красивіше було розповідати, але

16*

243

зовсім не так, як воно було. Ростов був правдивою молодою людиною, він нізащо умисно не сказав би неправди. Він почав розповідати з наміром розповісти все, як воно справді було, але непомітно, мимохіть і неминуче для себе перейшов на неправду. І якби він розповів правду цим слухачам, що, як і він сам, чули вже безліч разів оповідання про атаки і склали собі певне уявлення про те, що таке була атака, й чекали такого самого оповідання, — або вони б не повірили йому, або, що ще гірше, подумали б, що Ростов був сам винен у тому, що з ним не трапилось того, що трапляється

звичайно з оповідачами кавалерійських атак. Не міг він їм розповісти так просто, що поїхали всі риссю, він упав з коня, вивихнув руку і з усієї сили побіг до лісу від француза. Крім того, щоб розповісти все, як було, для того треба було зробити зусилля над собою, щоб розповідати лише те, що було. Розповісти правду дуже трудно, і молоді люди рідко на це здатні. Вони чекали оповідання про те, як горів він весь у вогні, сам себе не пам'ятаючи, як бурею налітав на каре; як врубався в нього, рубав направо й наліво; як шабля скуштувала м'яса, і як він падав, знеможений, і таке інше. І він розповів їм усе це.

В середині його розповіді, в той час, як він говорив: "ти не можеш уявити, яке чудне почуття люті охоплює тебе під час атаки", до кімнати ввійшов князь Андрій Волконський, якого чекав Борис. Князь Андрій, люблячи покровительське ставлення до молодих людей, потішений тим, що до нього зверталися за протекцією і приязний до Бориса, який зумів йому сподобатися напередодні, бажав здійснити молодикове бажання. Присланий від Кутузова з паперами до цесаревича, він зайшов до молодика, сподіваючись застати його самого. Ввійшовши до кімнати й побачивши армійського гусара, що розповідав воєнні пригоди (сорт людей, яких терпіти не міг князь Андрій), він привітно усміхнувся до Бориса, скривився, прищурився на Ростова і, злегка вклонившись, утомлено й ліниво сів на диван. Йому неприємно було, що він потрапив у погане товариство. Ростов спалахнув, зрозумівши це, Та це було йому байдуже: це була чужа людина. Але, глянувши на Бориса, він побачив, що й йому наче соромно за армійського гусара. Незважаючи на неприємний, глузливий тон князя Андрія, незважаючи на загальне презирство, яке зі своєї армійської бонової точки зору мав Ростов до всіх цих штабних ад'ютантків, до яких, очевидно, належав і той, що ввійшов, Ростов почув себе збентеженим, почервонів і замовк. Борис спитав, які новини в штабі і що, без нескромності, чути про наші наміри.

— Певне, підуть уперед,— очевидно, не бажаючи при сторонніх говорити більше, відповів Волконський.

Берг скористався з нагоди спитати з особливою чемністю, чи видаватимуть тепер, як чутно було, подвоєне фуражне армійським ротним командирам. На це князь Андрій з усмішкою відповів, що він не може обмірковувати такі важливі державні розпорядження, і Берг радісно розсміявся.

— Про вашу справу,— звернувся князь Андрій знову до Бориса,— ми поговоримо згодом,— і він оглянувся на Ростова.— Ви приходьте до мене після огляду, ми все зробимо, що можна буде.

І, оглянувши кімнату, він звернувся до Ростова, навіть не удостоюючи помітити його стан дитячого непереборного збентеження, що переходить у злість, і сказав:

— Ви, здається, про Шенграбенський бій розповідали? Ви були там?

— Я був там,— із злобою сказав Ростов, неначе цим бажаючи образити ад'ютанта.

Волконський помітив стан гусара, і цей стан здався йому кумедним. Він трошки презирливо усміхнувся.

— Так! багато тепер розповідей про цей бій!

— Так, розповідей,— голосно заговорив Ростов, дивлячись ёто на Бориса, то на Волконського, і очі його зробилися раптом

люtimi.— Так, розповідей багато, але наші розповіді — розповіді тих, які були в самому вогні ворога, наші розповіді мають вагу, а не розповіді тих штабних молодчиків, які одержують нагороди, нічого не роблячи.

— До яких, ви гадаєте, я належу? — спокійно й особливо приємно усміхаючись, промовив князь Андрій.

Чудне почуття озлоблення і разом з тим пошани до спокою цієї людини поєдналося в цей час у душі Ростова.

— Я кажу не про вас,— сказав він,— я вас не знаю і, признаюсь, не бажаю знати. Я кажу взагалі про штабних.

— А я вам ось що скажу,— зі спокійною владою в голосі перебив його князь Андрій.— Ви хочете образити мене, і я ладен погодитися з вами, що це дуже легко зробити, якщо ви не матимете достатньої поваги до самого себе; але погодьтеся, що й час і місце вельми погано для цього вибрано. Днями всім нам доведеться бути на великій, більш серйозній дуелі, а крім того, Друбецькой, який каже, що він ваш давній приятель, нітрохи не винен у тому, що моя фізіономія мала нещастя вам не сподобатися. А втім,— сказав він встаючи,— ви знаєте моє прізвище і знаєте, де знайти мене; але не забудьте,— додав він,— що я не вважаю анітрохи ні себе, ні вас ображеним, і моя порада, як людини старшої за вас, облишити цю справу. Так у п'ятницю, після огляду, я чекаю вас, Друбецькой; до побачення,— закінчив князь Андрій і вийшов, вклонившись обом.

Ростов згадав те, що йому треба було відповісти, лише тоді, коли він уже вийшов. І ще більш був він сердитий за те, що забув це сказати. Ростов зараз же велів подати свого коня і, сухо попрощавшись з Борисом, поїхав до себе. Чи їхати йому завтра в головну квартиру й викликати цього гоноровитого ад'ютанта, чи, справді, облишити цю справу так? — було питання, яке мучило його цілу дорогу. То він із злобою думав про те, з яким задоволенням він побачив би страх цієї маленької, кволої і гордої людини під його пістолетом, то він з подивом почував, що з усіх людей, яких він знав, нікого б він так не бажав мати своїм другом, як цього ненависного йому ад'ютантика.

VIII

Другого дня після побачення Бориса з Ростовим був огляд австрійських і російських військ, як свіжих, прибулих з Росії, так і тих, що повернулися з походу з Кутузовим.

Обидва імператори, російський з наслідником цесаревичем і австрійський з ерцгерцогом, робили цей огляд союзній вісім-десятитисячній армії.

З раннього ранку почали рухатися франтовито вичищені і вбрані війська, шикуючись на полі перед фортецею. То рухались тисячі ніг та багнетів з прапорами, що майоріли на вітрі по команді офіцерів вони зупинялися, завертали й шикувалися в інтервалах, обходячи інші такі ж маси піхоти в інших мундирах; то розмірено тупотіла і брязкала пишна кавалерія в синіх, червоних, зелених гаптованих мундирах з

гаптованими музикантами попереду, на вороних, рижих, сивих конях; то, розтягаючись із своїм мідним звучанням вичищених, блискучих гармат, що здригаються на лафетах, і зі своїм запахом пальників, повзла між піхотою і кавалерією артилерія і розставлялася на призначених місцях. Не тільки генерали в повній парадній формі, з перетягнутими до неможливого товстими й тонкими таліями і з червоними, підпертими комірами, шиями в шарфах і в усіх орденах; не тільки припомаджені, вифранчені офіцери, а й кожен солдат,— зі свіжим, вимитим і виголеним обличчям і до останньої можливості блиску вичищеною амуніцією, кожен кінь, вигляджений так, що, як атлас, світилась на ньому шерсть і волосинка до волосинки лежала примочена гривка,— всі відчували, що відбувається щось поважне, значуще й урочисте. Кожен генерал і солдат почували свою мізерність, усвідомлюючи себе піщинкою в цьому морі людей, і разом почували свою могутність, усвідомлюючи себе частиною цього величезного цілого.

З раннього ранку почались напружена метушня й зусилля, і Q десятій годині все набрало потрібного порядку. На величезному полі стали ряди. Армія вся була витягнута в три лінії. Спереду кавалерія, позад неї артилерія, ще далі ззаду піхота.

Між кожним рядом військ була ніби вулиця. Різко відділялися одна від одної три частини цієї армії: бойова Кутузовська (в якій на правому фланзі в передній лінії стояли павлоградці), армійські та гвардійські полки, що прийшли з Росії, і австрійське військо. Але всі стояли під одну лінію, під одним начальством і в однаковому порядку.

Як вітер по листі, пролинув схвильований шепіт: "Ідуть! ідуть!" Почулися злякані голоси, і по всіх військах пробігла хвиля метушні останнього готування.

Спереду від Ольмюца з'явилася, наближаючись, група. І в цей самий час, хоч день був безвітряний, легкий струмінь вітру пробіг по армії і ледь загойдав флюгери списів і розпущені знамена, які залопотіли об свої древка. Здавалося, сама армія цим легким рухом виявляла свою радість при наближенні государів. Пролунав один голос: "Струнко!" Потім, як півні на світанку, повторилися голоси в різних кінцях. І все затихло.

У мертвій тиші чутно було лише тупіт коней. То був почет імператорів. Государі під'їхали до флангу, і розляглися звуки сурм першого кавалерійського полку, що грали генерал-марш. Здавалося, то була не музика сурм, а природне звучання самої армії, яка раділа з наближення государя. З-за цих звуків виразно пролунав один молодий, лагідний голос імператора Олександра. Він сказав привітання, і перший полк гаркнув: "Урра!" так оглушливо, тривало, радісно, що самі люди жахнулися з численності й сили того громаддя, яке вони являли собою.

Ростов, стоячи в перших рядах Кутузовської армії, до якої найперше під'їхав государ, переживав те ж почуття, яке переживала кожна людина цієї армії: самозабуття, горду свідомість могутності і пристрасний потяг до того, хто був причиною цього свята.

Він почував, що від одного слова цієї людини залежало, щоб усе це громаддя (і він, зв'язаний з цим громадям,— мізерна піщинка) пішло у вогонь і в воду, на злочин, на смерть чи на найвеличніше геройство, і тому ось він не міг не трепетати і не

завмирати, бачачи наближення цього слова.

— Урра! Урра! Урра! — гриміло з усіх боків, і один полк за одним приймав государя звуками генерал-маршу; потім "урра!..", генерал-марш і знову "урра!" і "урра!", які, все посилюючись і прибуваючи, зливалися в оглушливе гудіння.

Поки не під'їжджав ще государ, кожен полк у своєму безгомінні й нерухомості здавався неживим тілом; тільки зрівнювався з ним государ, полк оживав і гримів, приєднуючись до реву всієї тієї лінії, яку вже проїхав государ. При страшному, оглушливому звуку цих голосів, посеред мас війська, непорушних, ніби скам'янілих у своїх чотирикутниках, недбало, але симетрично і, головне, вільно рухались сотні вершників почту і попереду їх двоє людей — імператори. Саме на них неподільно була зосереджена стримано-пристрасна увага всієї цієї маси людей.

Вродливий, молодий імператор Олександр, у кінно-гвардійському мундирі, у трикутному капелюсі, надітому з поля, своїм приємним обличчям і звучним, несильним голосом притягав усю силу уваги.

Ростов стояв недалеко від сурмачів і здалеку своїми зіркими очима впізнав государя і стежив за його наближенням. Коли государ наблизився на відстань двадцяти кроків, і Микола ясно, до всіх подробиць, розглядив прекрасне, молоде і щасливе імператорове обличчя, його охопило таке почуття ніжності і захвату, що подібного він ще не зазнавав. Усе — кожна риса, кожен рух — здавалося йому чарівним у государеві.

Зупинившись навпроти Павлоградського полку, государ сказав щось по-французьки австрійському імператорові і усміхнувся.

Побачивши цю усмішку, Ростов сам мимохіть почав усміхатися і відчув ще дужчий приплив любові до свого государя. Йому хотілося виявити чим-небудь свою любов до государя. Він знав, що це неможливо, і йому хотілося плакати. Государ викликав полкового командира і сказав йому кілька слів.

"Боже мій! що зі мною було б, якби до мене звернувся государ! — думав Ростов. — Я помер би від щастя".

Государ звернувся і до офіцерів:

— Усім, панове (кожне слово чулося Ростову, як звук з неба), дякую від усієї душі.

Який щасливий був би Ростов, якби міг тепер померти за свого царя!

— Ви заслужили георгіївські знамена і будете гідні їх. "Тільки померти, померти за нього!" — думав Ростов. Государ ще сказав щось, чого не розібрав Ростов, і солдати, надриваючи свої груди, закричали "урра!"

Ростов закричав теж, пригнувшись до сідла, скільки мав сили, бажаючи пошкодити собі цим криком, аби тільки виявити цілком своє захоплення государем.

Государ постояв кілька секунд навпроти гусарів, неначе він був у нерішучості.

"Як міг бути у нерішучості государ?" — подумав Ростов, а потім навіть і ця нерішучість здалася Ростову величною і чарівною, як і все, що робив государ.

Нерішучість государева тривала одну мить. Нога государева з вузьким гострим носком чобота, як носили в той час, доторкнулась до паху енглізованої гнідої кобили, на якій він їхав; рука государя в білій рукавичці підбрала поводи, і він рушив у

супроводі моря ад'ютантів, що безладно загойдалося. Далі й далі від'їжджав він, зупиняючись біля інших полків, і, нарешті, тільки білий плюмаж його видно було Ростову з-за почту, що оточував імператорів.

Серед панів почту Ростов помітив і Волконського, який ліниво й розпущено сидів на коні. Ростову згадалася його вчорашня сварка з ним і постало питання, слід — чи не слід викликати його. "Певна річ, не слід,— подумав тепер Ростов...— І чи варто думати й говорити про це в таку хвилину, як тепер? У хвилину такого почуття любові, захвату й самозречення, що важать усі наші сварки та образи!? Я всіх люблю, всім прощаю тепер",— думав Ростов.

Коли государ об'їхав майже всі полки, війська стали проходити повз нього церемоніальним маршем, і Ростов на недавно купленому в Денисова Бедуїні проїхав у замк^ свого ескадрону, тобто сам один і просто перед очима государя.

Не доїжджаючи до государя, Ростов, чудовий їздець, двічі всадив остроги своєму Бедуїнові і довів його щасливо до того шаленого алюру рисі, якою частенько йшов розгарячений Бедуїн. Підігнувши запінену морду до грудей, відділивши хвоста і наче летючи в повітрі й не торкаючись до землі, граціозно і високо викидаючи і змінюючи ноги, Бедуїн, теж почувуючи на собі погляд государя, пройшов прекрасно.

Сам Ростов, загнувши назад ноги й підібравши живота і почувуючи себе одним шматком з конем, з нахмуреним, але блаженним обличчям, чортом, як казав Денисов, проїхав повз государя.

— Молодці павлоградці! — промовив государ.

"Боже мій! Який б" я був щасливий, якби він сказав мені зараз кинутись у вогонь",— подумав Ростов.

Коли огляд закінчився, рфіцери, новоприбулі й кутузовські, стали сходитися групами і почались розмови про нагороди, про австрійців та їх мундири, про їх стрій, про Бонапарта і про те, як йому погано доведеться тепер, особливо коли підійде ще корпус Ессена, і Пруссія стане на наш бік.

Але найбільше в усіх гуртках розмовляли про государя Олександра, переказували кожне його слово, рух, і захоплювались ним.

Усі лише одного бажали: під проводом государя скоріше йти проти ворога. Під командою самого государя не можна було не перемогти хоч би там кого, так думали після огляду Ростов і більшість офіцерів.

Усі після огляду були впевнені в перемозі більше, ніж могли б бути після двох виграних ^итв.

IX

Другого дня по огляді Борис, одягнувшись у кращий мундир і напучуваний побажаннями успіху від свого товариша Берга, поїхав у Ольмюц до Волконського, бажаючи скористатися з його ласки і влаштувати собі якнайкраще становище, особливо становище ад'ютанта при важній особі, що здавалося йому вельми привабливим у армід. "Добре Ростову, якому батько присилає по десять тисяч, розводитися про те, як він нікому не хоче кланятися і ні до кого не піде за лакея; а я,

нічого не маючи, крім своєї голови, повинен зробити свою кар'єру і не пропускати нагоди, а користатися з неї".

В Ольмюці він не застав цього дня князя Андрія, Але побачивши Ольмюц, де стояла головна квартира, дипломатичний корпус і жили обидва імператори із своїми почтами — придворних, близьких осіб, він ще більше проїнявся бажанням належати до цього верховного світу.

Він нікого не знав, і, незважаючи на його чепурний гвардійський мундир, усі ці вищі люди, що снували по вулицях, у франтівських екіпажах, у плюмажах, стрічках та орденах, придворні і військові, здавалося, стояли так незмірно вище за нього, гвардійського офіцера, що не тільки не хотіли, але й не могли визнати його існування. У приміщенні головнокомандуючого Кутузова, де він спитав про Волконського, всі ці ад'ютанти і навіть денщики дивилися на нього так, неначе бажали запевнити його, що таких, як він, офіцерів, дуже багато сюди волочиться і що всі вони вже дуже набридли. Незважаючи на це, чи скоріше внаслідок цього, другого дня, п'ятнадцятого числа, він по обіді знову поїхав до Ольмюца і, увійшовши в будинок, що його займав Кутузов, спитав про Волконського. Князь Андрій був удома, і Бориса провели до великої зали, в якій, певне, раніш танцювали, а тепер стояло п'ять ліжок, різноманітні меблі: стіл, стільці і клавирні. Один ад'ютант, ближче до дверей, у персидському халаті, сидів за столом і писав. Другий, червоний, товстий Несвицький, лежав на ліжку, підклавши руки під голову, і сміявся з офіцером, що підсів до нього. Третій грав на клавирних віденських вальсах, четвертий лежав на цих клавирних і підспівував йому. Волконського не було. Ніхто з цих добродіїв, помітивши Бориса, не змінив своєї пози. Той, який писав і до якого звернувся Борис, з досадою обернувся і сказав йому, що Волконський черговий і щоб він ішов у двері ліворуч, до приймальні, коли йому треба бачити його. Борис подякував і пішов до приймальні. У приймальні було чоловік десять офіцерів та генералів.

У той час, як увійшов Борис, князь Андрій, презирливо прищурившись (із тим особливим виглядом чомної втоми, яка ясно говорить, що, якби не мій обов'язок, я б і хвилини з вами не розмовляв), вислухував старого російського генерала в орденах, який майже навшпиньки, виструнчений, з солдатським догідливим виразом багрового обличчя щось доповідав князеві Андрію.

— Дуже добре, зачекайте, будь ласка,— сказав він до генерала по-російському, з тією французькою вимовою, з якою він говорив, коли хотів говорити презирливо, і, помітивши Бориса, не обертаючись більш до генерала (який бігав за ним, благаючи ще щось вислухати), князь Андрій з веселою усмішкою, киваючи йому, повернувся до Бориса.

Борис у цю хвилину вже ясно зрозумів те, що він передбачав раніш,— саме те, що в армії, крім тієї субординації та дисципліни, яка була написана в уставі і яку знали в полку і він знав, була друга, більш істотна субординація, та, що примушувала цього зтягнутого, з багровим обличчям генерала шанобливо дождатися, тимчасом як капітан князь Андрій для свого задоволення вважав за зручніше розмовляти з

прапорщиком

Друбецьким. Більше ніж будь-коли Борис вирішив служити не за тією писаною в уставі, а за цією неписаною субординацією. Він тепер почував, що лише внаслідок того, що його було рекомендовано князеві Андрію, він уже став одразу вищим за генерала, який в інших випадках, у строю, міг знищити його, гвардійського прапорщика. Князь Андрій підійшов до нього і взяв за руку. 4 — Дуже шкода, що вечора ви не застали мене. Я цілий день проморочився з німцями. Їздили з Вейротером перевіряти диспозицію. Як німці візьмуться за акуратність — кінця немаї

Борис усміхнувся, наче він розумів те, про що, як про загальновідоме, натякав князь Андрій. Але він вперше чув і прізвище Вейротера і навіть слово диспозиція.

— Ну що, мій дорогий, усе в ад'ютанти хочете? Я про вас подумав за цей час.

— Так, я думав,— мимоволі чогось червоніючи, сказав Борис,— просити головнокомандуючого; до нього був лист про мене від князя Курагіна; я хотів просити лише тому,— додав він, немов просячи пробачення,— що, боюсь, гвардія не буде в бою.

— Добре! добре! ми про все переговоримо,— сказав князь Андрій,— тільки дайте доповісти про цього пана, і я належу вам.

У той час, як князь Андрій ходив доповідати про багрового генерала, генерал" цей, видно, не поділяючи Борисових уявлень про вигоди неписаної субординації, так уперся очима в зухвалого прапорщика, який перешкодив йому закінчити розмову з ад'ютантом, що Борисові стало ніяково. Він одвернувся і нетерпляче ждав, коли повернеться князь Андрій з кабінету гол овном а н дуючого.

— Ось що, мій дорогий, я думав про вас,— сказав князь Андрій, коли вони пройшли до великої зали з клавiкордами.— До головнокомандуючого ходити вам нема чого,— говорив князь Андрій,— він наговорить вам цілий міх приємних речей, скаже, щоб приходили до нього обідати ("це було б ще не так погано для служби .за тією субординацією",— подумав Борис), але з цього далі нічого не вийде; нас, ад'ютантів та ординарців, незабаром буде батальйон. Але ось що ми зробимо: у мене є хороший приятель, генерал-ад'ютант і прекрасна людина, князь Долгоруков; і хоч ви цього можете не знати, але річ у тому, що тепер Кутузов з його штабом і ми всі зовсім нічого не важимо: усе тепер зосереджується в государя; так ось ми ходімо до Долгорукова, мені й треба піти до нього, я вже йому казав про вас; то ми й подивимось, чи не вважатиме він за можливе влаштувати вас при собі або де-небудь там, ближче до сонця.

Князь Андрій завжди особливо жвавішав, коли йому доводилось керувати молодиком і допомагати йому в світському успіхові. Під приводом цієї допомоги іншому, якої він з гордості ніколи не прийняв би для себе, він перебував поблизу того середовища, яке давало успіх і яке вабило його до себе. Він вельми охоче взявся за Бориса і пішов з ним до князя Долгорукова.

Був уже пізній вечір, коли вони ввійшли до Ольмюцького палацу, який займали імператори та близькі до них особи.

Цього самого дня була військова рада, в якій брали участь усі члени гофкрігсрату і

обидва імператори. На раді, всупереч думці стариків — Кутузова та князя Шварценберга, було вирішено негайно наступати і дати генеральний бій Бонапарту. Військова рада щойно закінчилась, коли князь Андрій у супроводі Бориса прийшов до палацу розшукувати князя Долгорукова. Ще всі особи головної квартири були під чарівним впливом сьогоднішньої, переможної для партії молодих, військової ради, Голоси повільників, які радили чекати ще чогось, не наступаючи, так одностайно було заглушено і доводи їхні спростовано безсумнівними доказами вигід наступу, що те, про що говорилося на раді, майбутня битва і, без сумніву, перемога, здавалися вже не майбутнім, а минулим. Усі вигоди були на нашому боці. Величезні сили, які, без сумніву, переважали сили Наполгона, були стягнені в одне місце; війська були запалені присутністю імператорів і поривалися в бій; стратегічний пункт, на якому доводилось діяти, був до найменших подробиць відомий австрійському генералові Вейротеру, який керував військами (ніби щаслива випадковість зробила те, що австрійські війська торік були на маневрах саме на тих полях, на яких тепер мали зітнутися з французом); до найменших подробиць була відома й передана на картах передлежача місцевість, і Бонапарте, видно, ослаблений, не вживав ніяких заходів.

Долгоруков, один з найгарячіших прихильників наступу, щойно повернувся з ради, втомлений, змучений, але збуджений і гордий із здобутої перемоги. Князь Андрій відрекомендував офіцера, якому він протегував, але князь Долгоруков, чемно і міцно потиснувши йому руку, нічого не сказав Борисові й, очевидно не можучи стриматися від висловлення тих думок, що найдужче цікавили його в цю хвилину, по-французькому звернувся до князя Андрія:

— Ну, дорогий мій, який ми витримали бій! Дай боже тільки, щоб той, який буде наслідком його, був такий самий переможний. Проте, дорогий мій,— говорив він уривчасто і жваво,— я повинен визнати свою вину перед австрійцями й особливо перед Вейротером. Яка точність, яка докладність, яке знання місцевості, яке передбачення всіх можливостей, всіх умов, усіх найменших подробиць! Ні, дорогий мій, вигідніших за ті умови, в яких ми перебуваємо, не можна нічого навмисно видумати. Поєднання австрійської чіткості з російською хоробрістю — чого ж ви хочете ще?

— То наступ остаточно вирішений? — спитав Волконський.

— І чи знаєте, дорогий мій, мені здається, що остаточно Буонапарте втратив свою латинь. Ви знаєте, що сьогодні надійшов від нього лист до імператора.— Долгоруков усміхнувся значущо.

— Он як! Що ж він пише? — спитав Волконський.

— Що він може писати? Традиридира і таке інше, все тільки з метою виграти час. Я вам кажу, що він у нас в руках: це правда! Але що найкумедніше,— сказав він, раптом добродушно засміявшись,— це те, що ніяк не могли придумати, як йому адресувати відповідь. Коли не консулові, само собою зрозуміло не імператору, то генералові Буонапарту, як мені здавалося.

— Але між тим, щоб не визнавати за імператора, і тим, щоб називати генералом Буонапарте, є різниця,— сказав Волконський.

— В тому-то й річ,— сміючись і перебиваючи, швидко говорив Долгоруков.— Ви знаєте Білібіна, він дуже розумна людина, він пропонував адресувати: "узурпаторові і ворогові людського роду".

Долгоруков весело зареготав.

— Тільки всього? — зауважив Волконський.

— Та все ж Білібін знайшов серйозний титул адреси. І дотепна й розумна людина...

— Як же? •

— Главі французького уряду, *au chef du gouvernement français*,— серйозно і з задоволенням сказав князь Долгоруков.— Правда ж, добре?

— Добре, але дуже не сподобається йому,— зауважив Волконський.

— О, дуже! Мій брат знає його: він не раз обідав у нього, в теперішнього імператора, в Парижі, і казав мені, що він не бачив більш витонченого й хитрого дипломата: знаєте, поєднання французької спритності та італійського акторства! Ви знаєте його анекдоти з графом Марковим? Лише граф Марков умів з ним обходитися. Ви знаєте історію хусточки? Це чудово!

І балакучий Долгоруков, звертаючись то до Бориса, то до князя Андрія, розповів, як Бонапарт, бажаючи випробувати Маркова, нашого посланника, навмисно впустив перед ним хусточку і зупинився, дивлячись на нього, чекаючи, певно, від Маркова послуги, і як Марков зараз же впустив тут-таки свою хусточку і підняв свою, не піднімаючи Бонапартової.

— *Charmant!*,— сказав Волконський,—але ось що, князю, я прийшов просити вас за цього молодика. Справа, бачите...

Та князь Андрій не встиг закінчити, як до кімнати увійшов ад'ютант і покликав князя Долгорукова до імператора.

— Ах, яка прикрість! — сказав Долгоруков, поспішно встаючи й потискаючи руки князеві Андрію і Борисові.— Ви знаєте, я дуже радий зробити все, що від мене залежить, і для вас і для цього милого молодика.— Він ще раз потиснув Борисові руку з виразом добродушної, щирої і бадьорої легковажності.— Та ви бачите... до іншого разу!

і _ Чудово,

Бориса хвилювала думка про ту близькість до вищої влади, в якій він цієї хвилини почував себе. Він усвідомлював себе тут у зіткненні з тими пружинами, що керували всіма величезними рухами тих мас, маленькою, покірною і мізерною частиною яких він почував себе в своєму полку. Вони вийшли в коридор слідом за князем Долгоруковим і зустріли невисокого чоловіка в цивільному одязі, з розумним обличчям і різкою рисою виставленої вперед щелепи, яка, не псуючи його, надавала йому особливої виразності і жвавості виразу. Вийшовши (з тих дверей государе-вої кімнати, в які увійшов Долгоруков), цей невисокий чоловік кивнув, як своєму, Долгорукову і пильно-холодним поглядом став вдивлятися в князя Андрія, йдучи просто на нього і, очевидно, чекаючи, щоб князь Андрій вклонився йому або дав дорогу. Князь Андрій не зробив ні того, ні цього; в обличчі його виявилася злість, і молодий чоловік, одвернувшись, пройшов стороною коридора.

— Хто це? — спитав Борис.

— Це один з найвизначніших, але найнеприємніших мені людей. Це міністр закордонних справ, князь Адам Чарторижський.

— Оці люди,— сказав Волконський із зітханням, якого він не міг затамувати, в той час як вони виходили з палацу,— оці ось люди вирішують долю народів.

Другого дня війська виступили в похід, і Борис не встиг до самої Аустерліцької битви побувати ні в Волконського, ні в Долгорукова і залишився ще на якийсь час в Ізмайловському полку.

Х

На світанку 16-го числа ескадрон Денисова, в якому служив Микола Ростов і який був у загоні князя Багратіона, рушив з нічлігу в бій, як казали, і, пройшовши з версту позад інших колон, був зупинений на великому шляху. Ростов бачив, як повз нього пройшли вперед козаки, 1-й і 2-й ескадрони гусарів, піхотні батальйони з артилерією і проїхали генерали Багратіон та Долгоруков з ад'ютантами. Увесь страх, що його він, як і раніш, почував перед боєм; уся внутрішня боротьба, шляхом якої він перемагав у собі цей страх; усі його мрії про те, як він по-гусарському відзначиться в цьому бою,— пропали марно. Ескадрон їхній було залишено в резерві, і Микола Ростов нудно і тоскно провів цей день. О дев'ятій годині ранку він почув пальбу поперед себе, вигуки "ура", бачив поранених, яких везли назад (їх було небагато), і, нарешті, бачив, як у середині сотні козаків провели цілий загін французьких кавалеристів. Очевидно, бій закінчився і бій був, очевидно, невеликий, але щасливий. Проходячи назад, солдати й офіцери розповідали про блискучу перемогу, про захоплення міста Вішау і взяття в полон цілого французького ескадрону. День був ясний, сонячний, після великого нічного приморозку, і веселий блиск осіннього дня збігався з вісткою про перемогу, яку передавали не тільки розповіді тих, що брали участь у бою, але й радісні вирази обличчя у солдатів, офіцерів, генералів та ад'ютантів, що їхали туди і звідти повз Ростова. Тим болючіше щеміло серце в Миколи, який даремне перестраждав увесь страх, що передувє боєві, і пробув цей веселий день без діла.

— Ростов, іди сюди, вип'ємо з горя! — гукнув Денисов, умостившись край дороги перед фляжкою та закускою.

Офіцери зібралися гуртком, закусуючи й розмовляючи, біля погребця Денисова.

— Он іще одного ведуть! — сказав один з офіцерів, показуючи на французького полоненого драгуна, якого вели пішки два козаки.

Один з них вів за повід рослого і красивого французького коня, якого взяв у полоненого.

— Продай коня! — крикнув Денисов до козака.

— Охоче, ваше благородіє...

Офіцери повставали й оточили козаків і полоненого француза. Французький драгун був молодий хлопець, ельзасець, говорив він по-французькому з німецьким акцентом. Йому перехоплювало дух від хвилювання, обличчя в нього було червоне, і, почувши французьку мову, він швидко заговорив з офіцерами, звертаючись то до того, то до

іншого. Він казав, що його б не взяли; що він не винен у тому, що його взяли, а винен le sarogal, який послав його захопити попони, що він йому'казав, що росіяни вже там. І до кожного слова він додавав: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ і пестив свого коня. Видно було, що він не розумів як слід, де він перебуває. Він то просив пробачити, що його взяли, то, думаючи, що перед ним його начальство, виявляв свою солдатську справність і турботу про службу. Він доніс із собою в наш ар'єргард у всій свіжості атмосферу французького війська, що було таким чужим для нас.

Козаки віддали коня за два червонці, і Ростов, тепер, одержавши гроші, найбагатший з офіцерів, купив його.

— *Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*²,— добродушно сказав ельзасець до Ростова, коли коня віддано було гусарові.

Ростов, усміхаючись, заспокоїв драгуна й дав йому грошей. — Альо, альо! — сказав козак, торкаючи в руку полоненого, щоб він ішов далі.

— Государ! Государ! — раптом почулося серед гусарів.

1 коника ось мого пожалійте

2 — А пожалійте коника,

Усе побігло, захапалося, і Ростов побачив, що ззаду шляхом під'їжджає кілька вершників з білими султанами на капелюхах. За одну хвилину всі були на місцях і чекали.

Ростов не пам'ятав і не почував, як він добіг до свого місця і сів на коня. Миттю зникли його жалкування, що він не брав участі в бою, його буденний настрій у колі набридлих облич, миттю зникла всяка думка про себе: всього його заповонило почуття щастя, що походило від близькості государя. Він почував себе самою цією близькістю винагородженим за втрату нинішнього дня. Він був щасливий, як закоханий, що дочекався жаданого побачення. Не сміючи оглядатись у строю і не оглядаючись, він почував захопленим чуттям його наближення. І він почував це не лише по тупоту кінських копитів при наближенні кавалькади, а почував це тому, що в міру наближення все світліше, радісніше, все більш значущо і святково ставало навколо нього. Все наближалось і наближалось це сонце для Ростова, заливаючи все круг себе промінням лагідного й величного сяйва, і ось він уже відчуває себе захопленим цими променями, він чує його голос — цей привітний, спокійний, величний і разом з тим такий простий голос. Як і мало бути на почуття Ростова, настала мертва тиша, і в цій тиші стало чути звуки государевого голосу.

— *Les huzards de Pavlograd?* 1 — питально сказав він.

— *La réserve, sire!*² — відповів чийсь голос, такий людський після того нелюдського голосу, що сказав: *Les huzards de Pavlograd?*

Государ порівнявся з Ростовим і зупинився. Олександрове обличчя було ще прекрасніше, ніж на огляді три дні тому. Воно сяло такою веселістю й молодістю, такою безневинною молодістю, що нагадувало хлоп'ячу чотирнадцятирічну пустотливість, і разом з тим це було все ж обличчя величного імператора. Випадково, оглядаючи ескадрон, государеві очі зустрілися з очима Ростова і не більш як на дві

секунди спинилися на них. Чи зрозумів государ, що робилося в душі Ростова (Ростову здавалося, що він усе зрозумів), але він подивився секунд зо дві своїми блакитними очима в обличчя Ростова. (М'яко й лагідно лилося з них сяйво.) Потім раптом він підвів брови, різким рухом ударив лівою ногою коня і галопом поїхав уперед.

Молодий імператор не міг стриматися від бажання бути присутнім при битві і, незважаючи на всі просьби придворних, о дванадцятій годині, відділившись від третьої колони, при якій він їхав, помчав до авангарду. Він ще не доїхав до гусарів, як кілька ад'ютантів зустріли його з вісткою про щасливий кінець бою.

Бій, який полягав лише в тому, що було захоплено ескадрон французів, був змальований як блискуча перемога над французами, і тому государ і вся армія, особливо поки не розійшовся

1 — Павлоградські гусари?

2 — Резерв, ваша величність!

ще пороховий дим на полі бою, вірили, що французи переможені і відступають проти своєї волі. Кілька хвилин по тому, як проїхав государ, дивізіон павлоградців покликали вперед. У самому Вішау, маленькому німецькому місті, Ростов ще раз побачив государя. На майдані міста, де була до приїзду государя досить сильна перестрілка, лежало кілька чоловік убитих і поранених, яких не встигли прибрати. Государ, оточений почтом військових і невійськових, був на рижій, уже іншій, ніж на огляді, енглізованій кобилі і, схилившись набік, граціозним жестом тримаючи золотого лорнета біля ока, дивився в нього на солдата, що лежав ниць, без ківера, з закривавленою головою. Солдат поранений був такий нечистий, грубий і гидкий, що Ростова образила близькість його до государя. Ростов бачив, як, здригнулися, ніби мороз пробіг по них, сутулі государеві плечі, як ліва нога його судорожно стала бити острогою коня в бік і як привчений кінь байдуже оглядався й не рушав з місця. Ад'ютант, злізши з коня, взяв солдата під руки і став класти на принесені ноші. Солдат застогнав.

— Обережніше, обережніше, хіба не можна обережніше? — видно, більше страждаючи, ніж помираючий солдат, промовив государ і від'їхав далі.

Ростов бачив повні сліз очі государя і чув, як він, від'їжджаючи, по-французьки сказав Чарторижському:

— Яка жахлива річ війна, яка жахлива річ! *Quelle terrible' chose que la guerre!*

Війська авангарду розташувалися за Вішау; перед очима в них був ворожий цеп, який поступався нам місцем при найменшій перестрілці протягом цілого дня. Авангардові оголошено було подяку государя, обіцяно нагороди і людям роздано подвійну порцію горілки. Ще веселіше, ніж минулої ночі, тріскотіли бівуачні багаття і лунали солдатські пісні. Денисов цієї ночі святкував підвищення своє в майори, і Ростов, уже доволі випивши, наприкінці гулянки запропонував тост за здоров'я государя, але "не государя-імператора, як кажуть на офіціальних обідах,— сказав він,— а за здоров'я государя, доброї, чарівної і великої людини; п'ємо за його здоров'я і за безперечну перемогу над французами!".

— Коли ми перше билися,— сказав він,— і не давали спуску французам, як під Шенграбенем, що ж тепер буде, коли він попереду? Ми всі померемо, з насолодою померемо за нього. Так, панове? Може, я не так говорю, я багато випив; та я так почую, і ви теж. За здоров'я Олександра першого! Урра!

— Урра! — піднесено зазвучали голоси офіцерів.

І старий ротмістр Кірстен кричав з запалом і не менш щиро, ніж двадцятилітній Ростов.

Коли офіцери випили й розбили свої склянки, Кірстен налив другі і, в самій сорочці та в рейтузах, зі склянкою в руці підійшов до солдатських вогнищ і, у величній позі, махнувши вгору

рукою, зі своїми довгими сивими вусами, з білими грудьми, що виднілися з розхристаної сорочки, зупинився в сяйві багаття.

— Хлопці, за здоров'я государя-імператора, за перемогу над ворогами, урра! — вигукнув він своїм бравим, старечим, гусарським баритоном.

Гусари з'юрилися і дружно відповіли гучним вигуком. Пізно вночі, коли всі розійшлися, Денисов поплескав своєю коротенькою рукою по плечу свого улюбленця Ростова.

— От на поході нема в кого закохатися, так він у царя закохався,— сказав він.

— Денисов, ти цим не жартуй,— крикнув Ростов,— це таке високе, таке прекрасне почуття, таке...

— Вірю, вірю, друже мій, і поділяю і схвалюю...

— Ні, не розумієш!

І Ростов встав і пішов блукати між вогнищами, мріючи про те, яке було б щастя померти, не врятовуючи життя (про це він і не смів мріяти), а просто померти на очах государя. Він справді був закоханий і в царя, і в славу російської зброї, і в надію майбутнього тріумфу. І не він лише переживав це почуття в ті пам'ятні дні, що передували Аустерліцькій битві: дев'ять десятих людей російської армії в той час були закохані, хоч і менш захоплено, в свого царя і в славу російської зброї.

XI

Наступного дня государ зупинився в Вішау. Лейб-медика Вільє кілька разів було кликано до нього. У головній квартирі і в ближчих військах поширилася звістка, що государ був нездоровий. Він нічого не їв і погано спав цю ніч, як казали близькі до нього люди. Причина цієї недуги полягала у великому враженні, яке справило на чутливу душу государя споглядання поранених та вбитих.

На світанку 17-го числа в Вішау було приведено з аванпостів французького офіцера, який приїхав під парламентарським прапором і вимагав побачення з російським імператором. Цей офіцер був Саварі. Государ щойно заснув, і тому Саварі мусив дождатися. Опівдні його було допущено до государя, і через годину він поїхав разом з князем Долгоруковим на аванпости французької армії.

Як чути було, мета прислання Саварі полягала в пропозиції щодо побачення імператора Олександра з Наполеоном. В особистому побаченні, на радість і гордість

усієї армії, було відмовлено, і замість государя було виряджено разом з Саварі князя Долгорукова, переможця при Вішау, для переговорів з Наполеоном, якщо переговори ці, понад сподівання, ґрунтуватимуться на справжньому бажанні миру.

III

Увечері повернувся Долгоруков, пройшов просто до государя і довго пробув у нього віч-на-віч.

18-го і 19-го листопада війська пройшли ще два переходи вперед, і ворожі аванпости по коротких перестрілках відступали. У вищих сферах армії з полудня 19-го числа почався великий метушливо-збуджений рух, що тривав до ранку наступного дня, 20-го листопада, в який дано було таку пам'ятну Аустерліцьку битву.

До полудня 19-го числа рух, збуджені розмови, біганина, посилення ад'ютантів обмежувались самою головною квартирою імператорів; після полудня того ж дня рух передався в головну квартиру Кутузова та в штаби колонних начальників. Увечері через ад'ютантів розійшовся цей рух по всіх кінцях і частинах армії, і вночі з 19-го на 20-те піднялася з нічлігів, загула гомоном і загойдалася і рушила величезним дев'ятиверстним полотном вісімдесятитисячна маса союзного війська.

Зосереджений рух, почавшись уранці в головній квартирі імператорів і давши поштовх усьому дальшому рухові, був схожий на перший рух серединного колеса великого вежового годинника. Повільно рушило одно колесо, повернулося друге, третє, і все швидше і швидше завертілись колеса, блоки, шестерні, почали грати куранти, вискакувати фігури і розмірено стали просуватися стрілки, показуючи результат руху.

Як у механізмі годинника, так і в механізмі воєнної справи, однаковонестримний до останнього результату раз заданий рух 1 так само байдуже непорушні, за мить до передачі руху, частини механізму, до яких ще не дійшло. Свищать на осях колесд, чіпляючись трибами, шиплять від швидкості обертання блоки, а сусіднє колесо таке ж саме спокійне і непорушне, наче воно сотні років готове простояти їв цій непорушності; та настала мить — зачепив важіль, і, скоряючись рухові, тріскотить, обертаючись, колесо і зливається в одну дію, результат і мета якої йому незрозумілі.

Як у годиннику результат складного руху незчисленних коліс та блоків є лише повільний і врівномірний рух стрілки, що показує час, так і результатом усіх складних людських рухів цих ста шістдесяти тисяч росіян і французів — усіх пристрастей, бажань, каяття, принижень, страждань, поривів гордості, страху, захвату цих людей — був тільки програш Аустерліцького бою, так званого бою трьох імператорів, тобто повільне пересування всесвітньо-історичної стрілки на циферблаті історії людства.

Князь Андрій цього дня чергував і невідлучно перебував пр" головнокомандуючому.

О шостій годині вечора Кутузов приїхав до головної квартири імператорів і, недовго пробувши в государя, пішов до обер-гофмаршала графа Толстого.

Волконський скористався цим часом, щоб зайти до Долгорукова довідатись про подробиці справи. Князь Андрій почував, що

Кутузов чимсь розстроений і незадоволений, і що з нього незадоволені в головній квартирі, і що всі особи імператорської головної квартири дотримуються з ним тону людей, які знають щось таке, чого інші не знають; і тому він хотів поговорити з Долгоруковим.

— Ну, здрастуйте, mon cher,— сказав Долгоруков. Він сидів з Білібіним за чаєм.— Свято на завтра. Що ваш старий? не в настрої?

— Не скажу, щоб був не в настрої, але йому, здається, хотілося б, щоб його вислухали.

— Та його слухали на військовій раді і слухатимуть, коли він говоритиме до діла; але баритися й чекати чогось тепер, коли Бонапарт більше за все боїться генерального бою,— неможливо.

— До речі, ви його бачили? — сказав князь Андрій.— Ну, що Бонапарт? Яке враження він справив на вас?

— Так, бачив і переконався, що він боїться генерального бою більш за все на світі,— повторив Долгоруков, очевидно, цінуючи цей загальний висновок, який він зробив зі свого побачення з Наполеоном.— Якби він не боявся бою, для чого б йому було вимагати цього побачення, провадити переговори і, головне, відступати, тимчасом як відступ так суперечить усьому його методові війни? Повірте мені: він боїться, боїться генерального бою, його час настав. Це я вам кажу.

— Але розкажіть, як він, що?—знову спитав князь Андрій.

— Він людина в сірому сюртуку; він дуже бажав, щоб я казав йому "ваша величність", але, на прикрість свою, не одержав від мене ніякого титулу. Ось яка це людина, і більш нічого,— відповів Долгоруков, оглядаючись з усмішкою на Білібіна.

— Незважаючи на мою цілковиту пошану до старого Кутузова,— говорив він далі,— гарні були б ми всі, чогось чекаючи і тим даючи йому нагоду втекти або обдурити нас, тимчасом як тепер він напевно в наших руках. Ні, не треба забувати Суворова і його правила: не ставити себе в становище атакованого, а атакувати самому. Повірте, на війні енергія молодих людей часто вірніше показує шлях, ніж уся досвідченість старих кунктатор і в-.

— Але в якій же позиції ми атакуємо його? Я був на аванпостах сьогодні, і не можна зробити висновку, де він саме стоїть 8 головними силами,— сказав князь Андрій.

Йому хотілося висловити Долгорукову свій план атаки, який він склав.

— Ах, це цілком однаково,— швидко заговорив Долгоруков, встаючи й розгортаючи карту на столі.— Всі випадки передбачено: якщо він стоїть біля Брюнна...

І князь Долгоруков швидко й неясно розповів план флангового руху Вейротера.

Князь Андрій почав заперечувати й доводити свій план, який міг бути однаково хорошим з планом Вейротера, але мав ту ваду, що план Вейротера був уже схвалений. Тільки-но князь Андрій почав доводити невігоди того й вигоди свого, князь Долгоруков перестав його слухати й неуважно дивився не на карту, а на обличчя князя Андрія.

— А втім, у Кутузова буде сьогодні військова рада: ви там можете все це висловити,— сказав Долгоруков.

— Я це. і зроблю,— сказав князь Андрій, відходячи від карти.

— І про що ви турбуєтесь, панове? — сказав Білібін, який досі з веселою усмішкою слухав їх розмову і тепер, очевидно, збирався пожартувати.— Буде завтра перемога чи поразка, шіава російської зброї застрахована. Крім вашого Кутузова, нема жодного начальника колони — росіянина. Начальники: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsh... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais¹.

— Taisez vous, mauvaise langue ², — сказав Долгоруков. — Неправда, тепер уже два росіянина: Милорадович і Дохтуров, і був би третій, граф Аракчєєв, та в нього нерви слабкі.

— Однак Михайло Іларіонович, я думаю, вийшов,— сказав князь Андрій.— Бажаю щастя і успіху, панове,— додав він і вийшов, потиснувши руки Долгорукову й Білібіну.

Повертаючись додому, князь Андрій не міг стриматися, щоб не спитати Кутузова, який мовчазно сидів біля нього, про те, що він думає про завтрашній бій.

Кутузов суворо подивився на свого ад'ютанта і, помовчавши, відповів:

— Я думаю, що бій буде програно, і я так сказав графу Толстому і просив його переказати це государеві. Що ж, ти думаєш, він мені відповів? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des côtelettes mêlez vous des affaires de la guerre ³. Так... Ось що мені відповіли.

XII

О десятій годині вечора Вейротер зі своїми планами переїхав на квартиру Кутузова, де й було призначено військову раду. Усіх начальників колон було викликано до головнокомандуючого, і, крім князя Багратіона, який відмовився приїхати, усі з'явилися на призначену годину.

1 Пан генерал Вімпфен, граф Ланжерон, князь Ліхтенштейн, князь Го-генлое і ще Прш... прш..., як усі польські імена.

2 — Замовкніть, злий язик,

3 — Ет, дорогий генералеї Я заклопотаний рисом та котлетами, а ви клопочіться воєнними справами.

Вейротер, бувши повним розпорядником гаданого бою, становив своєю жвавістю і квапливістю різку протилежність незадоволеному і сонному Кутузову, який неохоче грав роль голови й керівника військової ради. Вейротер, очевидно, почував себе на чолі руху, що став уже нестримним. Він був, як запряжена коняка, що з возом розбіглася з гори. Чи він тягнув, чи його гнало, він не знав; але він мчав на всю можливу швидкість, не маючи вже часу обмірковувати те, до чого призведе цей рух. Вейротер цього вечора був двічі для особистого огляду у ворожому цепу і двічі в государів, російського і австрійського, для доповіді та пояснень, і в своїй канцелярії, де він диктував німецьку експозицію. Він, змучений, приїхав тепер до Кутузова.

Він, видно, був такий заклопотаний, що забув навіть бути чемним з головнокомандуючим: він перебивав його, говорив швидко, неясно, не дивлячись в обличчя співрозмовників, не відповідаючи на запитання, був забруднений болотом і

мав вигляд жалюгідний, змучений, розгублений і разом з тим само-впевнений і гордий.

Кутузов займав невеликий дворянський замок біля Остраліц. У великій вітальні, що стала кабінетом головнокомандуючого, зібралися: сам Кутузов, Вейротер і члени військової ради. Вони пили чай. Чекали тільки князя Багратіона, щоб розпочати військову раду. О восьмій годині приїхав Багратіонів ординарець з вісткою, що князь бути не може. Князь Андрій прийшов доповісти про це головнокомандуючому і, користуючись дозволом бути присутнім на раді, що його раніш дав йому Кутузов, залишився в кімнаті.

— Князь Багратіон не буде, тому ми можемо починати,— сказав Вейротер, квапливо встаючи зі свого місця і наближаючись до стола, на якому була розкладена величезна карта околиць Брюнна.

Кутузов, у розстебнутому мундирі, з якого, немовби звільнившись, виплила на комірі його гладка шия, сидів у вольтерівському кріслі, поклавши симетрично пухлі старечі руки на підлокітники, і майже спав. На звук голосу Вейротера він із зусиллям розплющив єдине око.

— Так, так, будь ласка, а то пізно,— промовив він і, кивнувши головою, опустив її і знову заплющив очі.

Коли спочатку члени ради думали, що Кутузов вдає, ніби він спить, то звуки, які він робив носом під час дальшого читання, доводили, що в цю хвилину для головнокомандуючого йшлося про значно важливіше, ніж про бажання виявити своє презирство до диспозиції чи хоч би там до чого: йшлося для нього про нестримне задоволення людської потреби — сну. Він справді спав. Вейротер з порухом людини, занадто занятої для того, щоб гаяти хоч одну хвилину часу, глянув на Кутузова і, переконавшись, що він спить, узяв папір і голосно, в одному тоні почав читати диспозицію майбутнього бою під заголовком, який він теж прочитав:

"Диспозиція до атаки ворожої позиції позад Кобельніца і Со-кольніца, 20-го листопада 1805 року".

Диспозиція була дуже складна й важка. В оригінальній диспозиції писалося:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Ge<.entheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attackiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind • zugleich in die Hanke fallen und ihn auf der Flaeche zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa-Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noethig... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt... die dritte Kolonne marschirt...1 і т. ін.,— читав Вей-ротер. Генерали, здавалося, неохоче слухали важку диспозицію. Білявий високий генерал Буксгевден стояв, спершись спиною на стіну і, зупинивши свої очі на вогнику свічки, здавалось, не слухав і навіть не хотів, щоб думали, що він слухає. Просто навпроти Вейротера, спрямувавши на нього погляд своїх блискучих

одвертих очей, у войовничій позі, сперши руки з вигнутими назовні ліктями на коліна, сидів рум'яний Милорадович, з піднятими вусами і плечима. Він уперто мовчав, дивлячись в обличчя Вейротера і зводив з нього очі лише тоді, коли австрійський начальник штабу замовкав. У цей час Милорадович значущо оглядався на інших генералів. Але із значення цього значущого погляду не можна було зрозуміти, Згоден він був чи не згоден, задоволений чи незадоволений з диспозиції. Ближче за всіх до Вейротера сидів граф Ланжерон і з тонкою усмішкою південного французького обличчя, що не покидала його за весь час читання, дивився на свої тонкі пальці, які швидко обертали за різжки золоту табакерку з портретом. У середині одного з довжелезних періодів він зупинив обертальний рух табакерки, підвів голову і з неприємною чемністю на самих кіпцях тонких губ перебив Вейротера і хотів сказати щось; але австрійський генерал, не перериваючи читання, сердито насупився й замахав ліктями, немовби кажучи: потім, потім ви мені скажете свої думки, те

1 Тому, що ворог спирається лівим крилом своїм на вкриті лісом гори, а правим крилом тягнеться вздовж Кобельніца та Сокольніца позад ставків, що там є, а ми, навпаки, переважаємо своїм лівим крилом його праве, то вигідно нам атакувати це останнє вороже крило, особливо якщо ми захопимо села Сокольніц та Кобельніц, будучи поставленими в можливість нападати на фланг ворога й переслідувати його в рівнині між Шлапаніцем та лісом Тюраським, і уникаючи дефілеї між Шлапаніцем та Беловіцем; якою прикрито ворожий фронт. Для цієї мети необхідно... Перша колона марширує... друга колона марширує... третя колона марширує...

пер, будь ласка, дивіться на карту і слухайте. Ланжерон звів очі вгору з виразом подиву, оглянувся на Милорадовича, мовби питаючи пояснення, але зустрівши значущий без ніякого значення погляд Милорадовича, сумовито опустив очі і знову заходився вертити табакерку.

— Une leçon de géographie¹,— промовив він ніби сам до себе, але досить голосно, щоб його чули.

Пржебишевський з шанобливою, але гідною чемністю пригнув рукою вухо до Вейротера, маючи вигляд людини, до краю захопленої читанням. Маленький на зріст Дохтуров сидів просто навпроти Вейротера з старанним і скромним виглядом і, нагнувшись над розкладеною картою, сумлінно вивчав диспозицію і невідому йому місцевість. Він кілька разів просив Вейротера повторити недобре почуті слова і трудні назви сіл. Вейротер виконував його бажання, і Дохтуров записував.

Коли читання, що тривало понад годину, закінчилось, Ланжерон, знову зупинивши табакерку і не дивлячись на Вейротера й ні на кого зокрема, почав говорити про те, як важко виконати таку диспозицію, де положення ворога мислиться відомим, тимчасом як положення це може бути нам невідомим, бо ворог перебуває у русі. Ланжеронові заперечення були слухні, але було очевидно, що мета цих заперечень полягала переважно в бажанні дати відчуті генералові Вейротеру, який так самовпевнено, як школяр-учням, читав свою диспозицію, що він мав справу не з самими дурнями, а з людьми, які могли і його повчити у війсьній справі. Коли замовк одноманітний звук

голосу Вейротера, Кутузов розплющив очі, як мірошник, який прокидається, коли замовкає усипний звук млинових коліс, прислухався до того, що говорив Ланжерон, і неначе кажучи: "а ви все ще про ці дурниці!", скоренько заплющив очі і ще нижче опустив голову.

Намагаючись якомога дошкульніше образити Вейротера в його авторському воєнному самолюбстві, Ланжерон доводив, що Бонапарте легко може атакувати, замість того, щоб бути атакованим, і внаслідок того зробить усю цю диспозицію цілковито безкорисною. Вейротер на всі заперечення відповідав твердою презирливою усмішкою, очевидно заздалегідь приготовленою для всякого заперечення, незалежно від того, що йому говорили б.

— Якби він міг атакувати нас, то він сьогодні це зробив би,— сказав він.

— Ви, отже, думаєте, що він безсилий? — сказав Ланжерон.

— Навряд чи в нього набереться сорок тисяч війська,— відповів Вейротер з усмішкою лікаря, якому фельдшерка хоче вказати спосіб лікування.

— У такому разі він іде на свою загибель, чекаючи нашої атаки,— з тонкою іронічною усмішкою сказав Ланжерон, за потвердженням оглядаючись знову на найближчого Милорадовича.

1 — Урок з географії,

Але Милорадович, очевидно, в цю хвилину думав найменше про те, про що сперечалися генерали.

— Ma foi!,— сказав він,— завтра все побачимо на полі бою. Вейротер усміхнувся знову тією усмішкою, яка говорила, їх

йому смішно й чудно зустрічати заперечення від російських генералів і доводити те, в чому не тільки він сам був надто добре впевнений, а в чому він запевнив і государів імператорів.

— Ворог погасив вогні, і чутно безперервний гамір у його-таборі,— сказав він.— Що це означає? — Або він відходить, чого* одного ми повинні боятися, або він змінює позицію (він усміх* нувся). Та навіть якби він зайняв позицію в Тюрасі, він лише звільняє нас від великого клопоту, і розпорядження всі, до найменших подробиць, застаються ті самі.

— Яким же чином?..— сказав князь Андрій, уже давно чекавши нагоди висловити свої сумніви.

Кутузов прокинувся, важко відкашлявся й оглянув генералів.

— Панове, диспозиція на завтра, навіть на сьогодні (бо вже перша година), не може бути змінена,— сказав він.— Ви її чули" і всі ми виконаємо наш обов'язок.. А перед боєм нема нічого важливішого... (він помовчав) як добре виспатися.

Він зробив рух, ніби підводиться. Генерали відкланялися й пішли. Було вже по півночі. Князь Андрій вийшов.

Військова рада, на якій князеві Андрію не вдалося висловити свою думку, як він сподівався, залишила в ньому неясне і тривожне враження. Хто мав рацію: Долгоруков з Вейротером чи Кутузов з Ланжероном та іншими, що не схвалювали плану атаки,—

він не знав. "Але невже не можна було Кутузову просто висловити государеві свої думки? Невже це не може інакше робитися? Невже через придворні та особисті міркування треба ризикувати десятками тисяч і моїм, моїм життям?" — думав він.

"Так, дуже можливо, завтра уб'ють", — подумав він. І раптом при цій думці про смерть цілий ряд спогадів, найдалших і найзадушевніших, постав у його уяві; він згадував останнє прощання з батьком і з дружиною; він згадував перші часи своєї любові до неї; згадав про її вагітність, і йому стало жаль і її і себе, і він у нервово-розм'якшеному і схвилюваному стані вийшов з хати, в якій він стояв з Несвицьким, і став походжати перед будинком.

Ніч була туманна, і крізь туман таємничо пробивалося місячне сяйво. "Так, завтра, завтра! — думав він. — Завтра, може, все закінчиться для мене, всіх цих спогадів не буде більш, усі ці спогади не матимуть для мене більш ніякого смислу. Завтра ж таки, можливо, — навіть напевно завтра, я це передчуваю, — вперше мені доведеться, нарешті, показати все те, що я можу зробити".

1 — Єй-богу,

І йому уявилася битва, втрата її, зосередження бою на одному пункті і розгубленість усіх начальствующих осіб. І ось та щаслива хвилина, той Тулон, якого так довго чекав він, нарешті, постає перед ним. Він твердо і ясно каже свою думку і Кутузову, і Вей-ротеру, й імператорам. Усі вражені з правильності його міркування, але ніхто не береться виконати його, і ось він бере полк, дивізію, виговорює умову, щоб уже ніхто не втручався в його розпорядження, і веде свою дивізію до вирішального пункту й сам здобуває перемогу. А смерть і страждання? — каже другий голос. Але князь Андрій не відповідає цьому голосові і продовжує свої успіхи. Диспозицію наступного бою робить він сам. Він носить звання чергового по армії при Кутузові, але робить усе він сам. Наступну битву виграє він сам. Кутузова змінюють, призначають його... Ну, а потім? — каже знову другий голос, — а потім, якщо тебе десять разів перед цим не буде поранено, вбито або обдурено; ну, а потім що? "Ну, а потім... — відповідає сам собі князь Андрій, — я не знаю, що буде потім, не хочу й не можу знати; а коли хочу цього, хочу слави, хочу бути відомим для людей, хочу, щоб вони мене любили, то я ж не винен, що я хочу цього, що лише цього я хочу, що лише для цього я живу. Так, лише для цього! Я ніколи нікому не скажу цього, але, боже мій! що ж мені робити, коли я нічого не люблю, крім слави, любові людської. Смерть, рани, втрата сім'ї — ніщо мені не страшно. І хоч які дорогі, які милі мені багато хто з людей — батько, сестра, дружина, — найдорожчі мені люди, — але, хоч яким страшним і неприродним це здається, я всіх їх віддам зараз за хвилину слави, тріумфу над людьми, за любов до себе людей, яких я не знаю й не знатиму, за любов ось цих людей", — подумав він, прислухаючись до гомону на подвір'ї в Кутузова. На подвір'ї в Кутузова чутно було голоси денщиків, які пакували речі; один голос, мабуть, кучера, що дражнив старого кутузовського куховара, якого знав князь Андрій і якого звали Титом, казав: "Тите, гов, Тите!"

— Ну? — відповідав старий.

— Тите, йди молотити, — казав жартівник.

— Тьху, ну тебе к бісу,— лунав голос і губився в реготі денщиків та слуг.

"І проте я люблю й дорожу лише тріумфом над усіма ними, дорожу цією таємничою силою і славою, яка ось тут надо мною витає в цьому тумані!"

XIII

Ростов цієї ночі був зі взводом у фланкерському цепу, поперед загону Багратіона. Гусари його попарно були розсипані в цепу; сам він їздив верхи по цій лінії цепу, намагаючись перебороти сон, що непереборно клонив його. Позад нього видно було величезний простір вогнищ нашої армії, що неясно горіли в тумані; спереду від нього була туманна пітьма. Хоч скільки вдивлявся Ростов у цю туманну далину, він нічого не бачив: то сіріло, то наче чорніло щось; то мигали неначе вогники, там, де мав бути ворог; то йому думалось, що це лише" в очах у нього блищить. Очі його заплющувались, і в уяві поставав то государ, то Денисов, то московські спогади, і він знову квапливо розплющував очі й бачив близько перед собою голову й вуха коня, на якому він сидів, іноді чорні постаті гусарів, коли він за шість кроків наїжджав на них, а вдалині — все ту ж туманну пітьму. "Чому ж? дуже можливо,— думав Ростов,— що государ, зустрівши мене, дасть доручення, як і всякому офіцерові, скаже: "Поїдь, довідайся, що там*. Багато ж розповідали, як цілком випадково він узнав так якогось офіцера і наблизив до себе. Що, коли б він наблизив мене до себе! О, як би я охороняв його, як би я говорив йому чисту правду, як би я викривав його обманщиків!" 1 Ростов, для того, щоб виразно уявити собі свою любов і відданість государеві, уявляв собі ворога або дурисвіта-німця, якого він з насолодою не тільки вбивав, але й по щоках бив на очах у государя. Раптом далекий крик розбудив Ростова. Він здригнувся й розплюшив очі.

"Де я? Ага, в цепу: гасло й пароль — дишель, Ольмюц. Яка досада, що ескадрон наш завтра буде в резервах...— подумав він.— Попрошуся в бій. Це, може, єдина нагода побачити государя. Так, тепер недовго до зміни. Об'їду ще раз і, як повернуся, піду до генерала й попрошу його". Він краще вмовився в сідлі і торкнув коня, щоб іще раз об'їхати своїх гусарів, йому здалося, що стало видніше. З лівого боку видно було пологий ОСРІТЛЕНИЙ схил і протилежний чорний горб, що здавався крутим, як стіна. На горбі цьому була біла пляма, якої ніяк не міг зрозуміти Ростов: чи галявина це в лісі, освітлена місяцем, чи залишки снігу, чи білі будинки? Йому здавалося навіть, що по цій білій плямі заворушилося щось. "Мабуть, сніг — ця пляма; пляма — une tache",— думав Ростов. "Ось тобі і не таш..."

"Наташа, сестра, чорні очі. На...ташка... (От здивується, коли я їй скажу, як я побачив государя!) Наташку... ташку візьми..."— "Правіше ось, ваше благородіє, а то тут кущі",— сказав голос гусара, повз якого, засинаючи, проїжджав Ростов. Ростов підвів голову, що опустилася вже до гриви коня, і зупинився біля гусара. Молодий дитячий сон непоборно клонив його. "Егеж, пак, що я думав? — не забути. Як з государем розмовлятиму? Ні, не те — це завтра. Ага! На ташку, наступити... тупити нас — кого? Гусарів. А гусари і вуса... Тверською їхав цей гусар з вусами, ще я подумав про нього, проти самого будинку Гур'єва... Старий Гур'єв... Ех, хороший хлопець Денисов! Егеж, усе це дрібниці. Головне тепер — государ тут. Як він на мене дивився, і хотілось

йому щось сказати, та він не смів... Ні, це я не смів. Та це дрібниці, а головне— не забувати, що я потрібне ось думав, егеж. На — ташку, нас — тупити, так, так так. Це добре".

І пін знову впав головою на шию коня. Раптом йому здалося, ідо в нього стріляють. "Що? Що? Що?.. Рубай! Що?.."—заговорив, прокинувшись, Ростов. У ту мить, як він розплющив очі, Ростов почув перед собою там, де був ворог, протяглий крик тисячі голосів. Коні його й гусара, що стояв біля нього, нашорошили вуха на цей крик. На тому місці, з якого чутно було крик, засвітився й погас один вогник, потім другий, і по всій лінії французьких військ на горі засвітилися вогні, і крик дедаді дужчав. Ростов чув звуки французьких слів, але не міг їх розібрати. Занадто багато гуділо голосів. Тепер чутно було: аааа! і рррр!

— Що це? Ти як думаєш? — звернувся Ростов до гусара, що стояв біля нього,— це ж у ворога?

Гусар нічого не відповів.

— Що, хіба ти не чуєш? — досить довго почекавши відповіді, знову спитав Ростов.

— А хто його зна, ваше благородіє,—неохоче відповів гусар.

— Як на місце — повинен бути ворог? — знову повторив Ростов.

— Може, він, а може, й так,—промовив гусар,— діло нічне.— Ку! пустуй! — крикнув він на свого коня, що ворушився під ним.

Кінь Ростова теж квапився, бив ногою об мерзлу землю, прислухаючись до звуків і придивляючись до вогнів. Галас дедалі посилювався і злився в суцільне гудіння, яке могла учинити лише кількатисячна армія. Вогні ширше й ширше розкидалися, певно, по лінії французького табору. Ростову вже не хотілося спати. Веселий, тріумфуючий галас у ворожій армії збудливо впливав на нього. "Vive l'empereur, l'empereur!"¹ — уже ясно було чути тепер Ростову.

— А недалеко,— мабуть, за струмком,— сказав він до гусара, що стояв біля нього.

Гусар лише зітхнув, нічого не відповідаючи, і прокашлявся сердито. По лінії гусарів залунав тупіт вершника, що їхав риссю, і з нічного туману раптом виросла, здаючись величезним слоном, постать гусарського унтер-офіцера.

— Ваше благородіє, генерали! — сказав унтер-офіцер, шдѣк-джаючи до Ростова.

Ростов, усе оглядаючись на вогні й галас, поїхав з унтер-офіцером назустріч декільком вершникам, що їхали по лінії. Один був на білому коні. Князь Багратіон і князь Долгоруков з ад'ютантами виїхали подивитися на чудне явище — вогні та галас у ворожій армії. Ростов під'їхав до Багратіона, відрапорту-ва? йому і приєднався до ад'ютантів, вслухаючись у те, що говорили генерали.

— Повірте,— казав князь Долгоруков, звертаючись до Багратіона,— що це ніщо більш як хитрість: він відступив і в ар'єргарді наказав запалити вогні й галасувати, щоб обманути нас.

¹ "Віват, імператор, імператор!"

— Навряд,— сказав Багратіон,— звечора я їх бачив на тому горбі; коли пішли, то й звідти знялися. Пане офіцер,—звернувся князь Багратіон до Ростова,— стоять там ще

його фланкери?

— Звечора стояли, а тепер не можу знати, ваше сіятельство. Накажіть, я з'їжджу з гусарами,— сказав Ростов.

Багратіон зупинився і, не відповідаючи, в тумані намагався розглядіти обличчя Ростова.

— А що ж, подивіться,— сказав він, помовчавши трохи.

— Слухаю.

Ростов дав остроги коневі, гукнув унтер-офіцера Федченка та ще двох гусарів, наказав їм їхати за собою і риссю помчав з гори в тому напрямі, де тривав галас. Ростову й моторошно і весело було їхати самому з трьома гусарами туди, в цю таємничу й небезпечну туманну далину, де ніхто не був раніш за нього. Багратіон крикнув йому з гори, щоб він не їхав далі струмка, але Ростов удав, ніби він не чув його слів, і, не зупиняючись, їхав далі й далі, раз у раз обманюючись, приймаючи кущі за дерева і вибої за людей і щоразу з'ясовуючи свої обмани. Спустившись риссю з гори, він уже не бачив ні наших, ні ворогових вогнів, але голоснішими, яснішими чув вигуки французів. В улоговині він побачив перед собою щось схоже на річку, але, доїхавши до неї, розглядів проїжджену дорогу. Виїхавши на дорогу, він притримав коня, вагаючись: їхати нею чи перетяти її і їхати чорним полем під гору. їхати дорогою, що виднілася крізь туман, було безпечніше, бо скоріше можна було розглядіти людей. "Давай за мною",— промовив він, перетяв дорогу і став підніматись галопом на гору, до того місця, де звечора стояв французький пікет.

— Ваше благородіє, ось він! — промовив ззаду один з гусарів.

І не встиг ще Ростов розглядіти те, що раптом зачорніло в тумані, як блиснув вогник, клацнув постріл, і куля, неначе жаліючись на щось, задзижчала високо в тумані й вилетіла зі слуху. Друга рушниця не вистрілила, але блиснув вогник на панівці. Ростов повернув коня і галопом поїхав назад. Ще розітнулися в різних проміжках чотири постріли і на різні тони заспівали кулі десь у тумані. Ростов притримав коня, повеселілого так само, як він, од пострілів, і поїхав ступою. "Ну-бо ще, ну-бо ще!" — казав у його душі якийсь веселий голос. Але пострілів більш не було.

Тільки під'їжджаючи до Багратіона, Ростов знову пустив свого коня в галоп і, тримаючи руку біля козирка, під'їхав до нього.

Долгоруков усе наполягав на своїй думці, що французи відступили і лише для того, щоб обдуїрити нас, розклали вогнища.

— Що ж це доводить? — казав він у той час, як Ростов під'їхав до них.— Вони могли відступити й залишити пікети.

— Видно, що не всі пішли звідси, князю,— сказав Багратіон.— До завтрашнього ранку, завтра аро все дізнаємось.

— На горі пікет, ваше сіятельство, все там само, де був звечора,— доповів Ростов, нагинаючися вперед, тримаючи руку біля козирка і не можучи стримати усмішки втіхи, викликаной в ньому його гоїздкою і, головне, звуками куль.

— Добре, добре,— сказав Багратіон,— дякую вам, пане офіцер.

— Ваше сіятельство,— сказав Ростов,— дозвольте вас просити.

— Що таке?

— На завтра ескадрон наш призначено в резерви; дозвольте вас просити прикомандирувати мене до першого ескадрону.

— Як прізвище?

— Граф Ростов.

— А, добре! Залишайся при мені ординарцем.

— Іллі Андрійовича син? — сказав Долгоруков. Але Ростов не відповів йому.

— То я буду надіятись, ваше сіятельство.

— Я накажу.

"Завтра, дуже можливо, пошлють з яким-небудь наказом до государя,— подумав він.— Хвалити бога!"

Галас і вогні у ворожій армії походили від того, що в той час, як по військах читали наказ Наполеона, сам імператор верхи об'їжджав свої бівуаки. Солдати, побачивши імператора, запалювали віхті соломи і з вигуками "Vive l'empereur!" бігли за ним. Наказ Наполеона був такий:

"Солдати! Російська армія виходить проти вас, щоб відомстити за австрійську, ульмську армію. Це ті самі батальйони, які ви розбили при Голлабруні і які ви з того часу переслідували постійно до цього місця. Позиції, які ми ваймаємо,— могутні, і поки вони йтимуть, щоб обійти мене з правого боку, вони виставлять мені фланг! Солдати! Я сам буду керувати вашими батальйонами. Я буду триматися далеко від вогню, якщо ви, з вашою звичайною хоробрістю, внесете у ворожі лави безлад і сум'яття; а́же якщо перемога буде хоч одну хвилину сумнівною, ви побачите вашого імператора під небезпекою перших ударів ворога, бо перемога повинна бути певною, особливо того дня, коли йдеться про честь французької піхоти, яка є такою необхідною для честі своєї нації.

Під приводом відведення поранених не розстроювати ряду! Кожен хай буде цілком пройнятий думкою, що треба перемогти цих найманців Англії, запалених такою ненавистю проти нашої нації. Ця перемога закінчить наш похід, і ми можемо повернутися на зимові квартири, де застануть нас нові французькі війська, що формуються у Франції; і тоді мир, який я укладу, буде гідний мого народу, вас і мене.

Наполеон"*

О п'ятій годині ранку було ще зовсім темно. Війська центра... резервів і правий фланг Багратіона стояли ще нерухомо, але-на лівому фланзі колони піхоти, кавалерії та артилерії, що мали першими спуститися з висот, для того, щоб атакувати французький правий фланг і відкинути його, за диспозицією, в Богемські гори, уже заворушилися й почали підніматися зі своїх нічлігів. Дим від вогнищ, у які кидали все зайве, їв очі. Було холодно й темно. Офіцери хапливо пили чай і снідали, солдати пережовували сухарі, відбивали ногами дроб, зігріваючись, і стікалися проти вогнів, кидаючи в дрова залишки куренів, стільці, столи, колеса, кадібці,— усе зайве, чого не можна було повезти з собою. Австрійські колоновожаті снували між російськими військами і

правили за передвісників виступу. Тільки-но з'являвся австрійський офіцер біля стоянки полкового командира, полк починав ворушитися: солдати збігалися від вогнищ, ховали в халяви люлечки, мішечки в повозки, розбирали рушниці й шикувалися.. Офіцери застібалися, надівали шпаги та ранці і, покрикуючи^ обходили ряди; обозні й денщики запрягали, вантажили і вшнуровували повозки. Ад'ютанти, батальйонні та полкові командири сідали верхи, хрестилися, давали останні накази, настанови й доручення обозним, які залишалися, і звучав одноманітний тупіт тисяч ніг. Колони рухались, не знаючи куди і не бачачи від навколишніх людей, від диму та від туману, що посилювався, ні тієї місцевості, з якої вони виходили, ні тієї, в яку вони вступали.

Солдата в русі так само оточує, обмежує і тягне його полк, як моряка корабель, на якому він перебуває. Хоч би як далеко* він пройшов, хоч би в які чудні, неznані й небезпечні широти він вступив, круг нього — як для моряка завжди і скрізь ті самі палуби, щогли, линви свого корабля — завжди і скрізь ті самі товариші, ті самі ряди, той самий фельдфебель Іван Митрович, той самий ротний собака Жучка, те саме начальство. Солдат рідко бажає знати ті широти, в яких перебуває весь корабель, його; але в день бою, бозна-як і звідки, в моральному світі війська чутно одну для всіх сувору ноту, що звучить наближенням чогось вирішального і урочистого і викликає в них невластиву їм цікавість. Солдати в дні боїв збуджено намагаються вийти з інтересів свого полку, прислухаються, придивляються й жадібно роз~ питують про те, що робиться круг них.

Туман став такий густий, що, незважаючи на те, що розвиднялося, не видно було за десять кроків перед собою. Кущі здавалися величезними деревами, рівні місця — кручами і схилами. Скрізь, з усіх боків, можна було стикнутися з невидним за десять кроків ворогом. Але довго йшли колони все в тому ж тумані, спускаючись і піднімаючись на гори, минаючи сади й огорожі^ новою, незрозумілою місцевістю, ніде не стикаючись з ворогом. Навпаки, то попереду, то ззаду, з усіх боків, солдати дізнавалися, що йдуть утому ж напрямі наші російські колони. Кожному солдатіві приємно ставало на душі від того, що він знав, що туди саме, куди він іде, тобто невідомо куди, йде ще багато, багато наших.

— Ач, і курські пройшли,— казали в рядах.

— Страх, братіку ти мій, скільки війська нашого зібралося! Ввечері подивився, як вогнища розклали, кінця-краю не видно. Москва — одно слово!

Хоч ніхто з колонних начальників не під'їжджав до рядів і не говорив з солдатами (колонні начальники, як ми бачили на військовій раді, були в поганому настрої і незадоволені з розпочатої справи й тому лише виконували накази і не дбали про те, щоб звеселити солдатів), незважаючи на те, солдати йшли весело, як і завжди, ідучи в бій, особливо в наступальний. Але пройшовши коло години все в густому тумані, більша частина війська мусила зупинитись, і по рядах повіяло неприємною свідомістю того, що робиться безлад та безтолковщина. Яким чином передається ця свідомість — вельми трудно визначити; але нема сумніву в тому, що вона передається незвичайно вірно і

швидко розливається, непомітно й нестримно, як вода в улоговині. Якби російське військо було само, без союзників, то, може, ще минуло б багато часу, поки ця свідомість безладдя стала б загальною впевненістю; але тепер, з особливим задоволенням і природністю приписуючи причину безладдя безтолковим німцям, усі переконалися в тому, що відбувається шкідлива плута-ина, якої нарobili ковбасники.

— Чого це стали? Мо, загородив хто? Чи вже на француза заразилися?

— Ні, не чути. А то паляти почав би.

— То ж то квапили виступати, виступили — стали без толку серед поля,— все кляті німці плутають. Які чорти безголові!

— Ото я їх і пустив би наперед. А то, вже певно, позаду туляться. Ось і стій тепер не ївши.

— Та що це, чи скоро там? Кавалерія, кажуть, дорогу загородила,— мовив офіцер.

— Ех, німці прокляті, своєї землі не знають,— казав другий.

— Ви якої дивізії? — кричав, під'їжджаючи, ад'ютант.

— Вісімнадцятої.

— То чого ж ви тут? вам давно б попереду треба бути, тепер до вечора не пройдете.

— От розпорядження дурні; самі не знають, що роблять,— казав офіцер і від'їжджав.

Потім проїжджав генерал і сердито не по-російському кричав щось.

— Тафа-лафа, а що бурмоче, —нічого не розбереш,— казав солдат, перекривляючи генерала по його від'їзді.— Розстріляв <5и я їх, негідників!

— О дев'ятій годині казано на місці— бути, а ми й половини не пройшли. От так розпорядження! — повторювалося з усіх боків.

І почуття енергії, з яким виступали в бій війська, почало обертатися в досаду та злість на безглузді розпорядження та на німців.

Причина плутанини полягала в тому, що під час руху австрійської кавалерії, яка йшла на лівому фланзі, вище начальство визнало, що наш центр занадто віддалений від правого флангу, і всій кавалерії наказано було перейти на правий бік. Кілька тисяч кавалерії просувалося перед піхотою, і піхота мусила чекати.

Спереду сталася сутичка між австрійським колоновожатим і російським генералом. Російський генерал кричав, вимагаючи, щоб було зупиненр кінноту; австрієць доводив, що винен був не він, а вище начальство. Війська тимчасом стояли, нудьгуючи і занепадаючи духом. По годинній затримці війська, нарешті, рушили далі і стали спускатися з гори. Туман, розходячись на горі, тільки густіше розстелявся в низовинах, куди спустилися війська. Попереду, в тумані, пролунав один, другий постріл, спочатку недоладно, з різними проміжками: тратта... тат, і потім дедалі доладніше і частіше, і зав'язався бій над річкою Гольдбахом.

Не гадаючи зустріти внизу над річкою ворога і зненацька в тумані наткнувшись на нього, не чуючи слова запалу від вищих начальників, із свідомістю, яка охопила війська, що було спізнення, і, головне, в густому тумані не бачачи нічого попереду і круг себе, росіяни ліниво й повільно перестрілювалися з ворогом, просувалися вперед і

знову зупинялися, не одержуючи вчасно наказів від начальників та ад'ютантів, які блудили в тумані по незнайомій місцевості, не знаходячи своїх військових частин. Так почався бій для першої, другої і третьої колони, що спустилися вниз. Четверта колона, при якій перебував сам Кутузов, стояла на Праценських висотах.

У низовинах, де почався бій, був усе ще густий туман, горою проясніло, але все ще не було видно нічого з того, що робилося попереду. Чи були всі сили ворога, як ми передбачали, за десять верст від нас, чи він був тут, у цій смузі туману,— ніхто не знав до дев'ятої години.

Було дев'ять годин ранку. Туман суцільним морем розстилався низом, але при селі Шлапаніці, на висоті, на якій стояв Наполеон, оточений своїми маршалами, було зовсім видно. Над ним було ясне, блакитне небо, і величезна куля ронця, як величезний порожнистий багровий поплавець, гойдалася на поверхні молочного моря туману. Не тільки всі французькі війська, але й сам Наполеон із штабом перебував не по той бік струмків і низів сіл Сокольиц та Шлапаніц, за якими ми мали намір зайняти позицію і почати бій, а по цей бік, так близько від наших військ, що Наполеон неозброєним оком міг у нашому війську відрізнити кінного від пішого. Наполеон стояв трохи попереду своїх маршалів на маленькому сивому арабському коні, в синій шинелі, у тій самій, у якій він робив італійську кампанію. Він мовчки вдивлявся в горби, що ніби виступали з моря туману і по яких вдалині рухалися російські війська, і прислухався до звуків стрілянини в улоговині. У той час ще жоден мускул на його худому обличчі не ворухився; блискучі очі його були нерухомо спрямовані на одно місце, його припущення, виявилось, були вірні. Російські війська частково вже спустилися в улоговину до ставків та озер, частково очищали ті Праценські висоти, які він мав намір атакувати і вважав за ключ позиції. Він бачив серед туману, як у заглибині між двома горами біля села Прац усе в одному напрямі до улоговин рухались, виблискуючи багнетами, російські колони і одна по одній зникали в морі туману. З відомостей, які він одержав звечора, із звуків коліс і кроків, чутих уночі на аванпостах, з безладності руху російських колон, з усіх припущень він ясно бачив, що союзники вважали його далеко поперед себе, що колони, які рухалися поблизу Працена, становили центр російської армії, і що центр уже достатньо ослаблений для того, щоб успішно атакувати його. Але він усе ще не починав бою.

Сьогодні був для нього урочистий день — річниця його коронування. Перед ранком він задрімав на кілька годин і, здоровий, веселий, свіжий, у тому щасливому настрої, в якому все здається можливим і все вдається, сів на коня і виїхав у поле. Він стояв нерухомо, дивлячись на висоти, що виднілися з-за туману, і на холодному обличчі його був той особливий відтінок самовпевненого, заслуженого щастя, що буває на обличчі закоханого і щасливого хлопця. Маршали стояли позад нього і не сміли відвертати його уваги. Він дивився то на Праценські висоти, то на сонце, що випливало з туману.

Коли сонце зовсім вийшло з туману і сліпучим блиском бриз, нуло по полях і по туманові (неначе він тільки чекав цього для початку бою), він зняв рукавичку з красивої білої руки, зробив нею знак маршалам і дав наказ починати бій. Маршали, в

супроводі ад'ютантів, помчали в різні боки, і через кілька хвилин швидко рушили головні сили французької армії до тих Працен-ських висот, що все більше й більше очищалися російськими військами, які спускалися ліворуч в улоговину.

XV

О восьмій годині Кутузов верхи виїхав до Праца, попереду четвертої колони Милорадовича, тієї, яка повинна була зайняти місця колон Пржебишевського і Ланжерона, що спустилися вже вниз. Він привітався з людьми переднього полку і дав наказ рушати, показуючи тим, що він сам мав намір вести цю колону. Виїхавши до села Прац, він зупинився. Князь Андрій, серед

дуже багатьох осіб, що становили почет головиокомандуючого стояв позад нього. Князь Андрій почував себе схвильованим, роздратованим і разом з тим стримано спокійним, як завжди буває при настанні давно бажаної хвилини. Він твердо був упевнений, що сьогодні був день його Тулона чи його Аркольського мосту. Як це'станеться, він не знав, але він твердо був упевнений, що це буде. Місцевість і положення наших військ були йому відомі, наскільки вони могли бути відомі кому-небудь з нашої армії. Про свій власний стратегічний план, який, очевидно, тепер нічого було й думати здійснити, він забув. Тепер, уже входячи у план Вейротера, князь Андрій обдумував несподіванки, що могли трапитись, і вносив у план нові деталі, такі, в яких могли б стати потрібними його кмітливість і рішучість.

Ліворуч унизу, в тумані, чутно було перестрілку між невидними військами. Там, здавалося князеві Андрію, зосередиться бій, там зустрінеється перепона і "туди-ось мене буде послано,— думав він,— з бригадою чи дивізією, там-ось із прапором у руці я піду вперед і зламаю все, що буде передо мною".

Князь Андрій не міг байдуже дивитися на знамена батальйонів. Коли їх несли повз нього, йому все думалось: може, це той самий прапор, з яким мені доведеться йти попереду військ.

Нічний туман на ранок залишив на висотах тільки іній, що переходив у росу, а в улоговинах туман розстилався молочно-білим морем. Нічого не було видно в тій улоговині ліворуч, куди спустилися наші війська і звідки долітали звуки стрілянини. Над висотами було темне ясне небо, і праворуч — величезна куля сонця. Попереду, далеко, на тому березі туманного моря, виднілися, виступаючи, лісисті горби, на яких повинна була бути ворожа армія, і виднілося щось. Праворуч вступала у смугу туману гвардія, вона звучала тупотом та колесами і зрідка блискала багнетами; ліворуч, за селом, такі ж маси кавалерії підходили і зникали в морі туману. Попереду й позаду ішла піхота. Головнокомандуючий стояв на виїзді села, пропускаючи повз себе війська. Кутузов цього ранку здавався змореним і дразливим. Йдучи повз нього, піхота зупинилася без наказу, очевидно тому, що спереду що-небудь затримало її.

— Та скажіть же, нарешті, щоб шикувалися в батальйонні колони і йшли в обхід села,— сердито сказав Кутузов до генерала, який під'їхав.— Як же ви не зрозумієте, ваше превосходительство, шановний добродію, що розтягтися по цьому дефілею сільської вулиці не можна, коли ми йдемо проти ворога.

— Я гадав построїтися за селом, ваше високопревосходительство,— відповів генерал.

Кутузов уїдливо засміявся.

— Гарні ви будете, розгортаючи фронт перед самим ворогом. Дуже гарні!

— Ворог ще далеко, ваше високопревосходительство. За диспозицією...

18*

275

— Диспозиція! — уїдливо крикнув Кутузов.— А це вам хто сказав?.. Робіть те, що в^ад наказують.

— Слухаю.

— Mon cher,— сказав пошепки до князя Андрія Несвицький,— le vieux est d'une humeur de chien l.

До Кутузова під'їхав австрійський офіцер з зеленим плюмажем на капелюсі, в білому мундирі, і спитав від імені імператора: чи виступила в бій четверта колона.

Кутузов, не відповідаючи йому, одвернувся, і погляд його ненароком натрапив на князя Андрія, який стояв біля нього. Побачивши Волконського, Кутузов зробив лагіднішим злий і в'їдливий вираз погляду, ніби розуміючи, що його ад'ютант не був винний у тому, що робилося. І не відповідаючи австрійському ад'ютантові, він звернувся до Волконського:

.— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres².

Тільки-но князь Андрій від'їхав, він зупинив його.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— додав він.— Ce qu'ils font, ce qu'ils font!³— промовив він сам до себе, все не відповідаючи австрійцеві.

Князь Андрій помчав викопувати доручення.

Обігнавши всі передні батальйони, він зупинив третю дивізію і переконався, що справді попереду наших колон не було стрілецького цепу. Полковий командир переднього полку був дуже здивований з переданого йому від головнокомандуючого наказу розсипати стрільців. Полковий командир стояв тут, цілком певний того, що попереду його є ще війська і що ворог не може бути ближче як за десять верст. Справді, спереду нічого не було видно, крім пустинної місцевості, що спадала вперед, встеленої густим туманом. Наказавши від імені головнокомандуючого виконати упущене, князь Андрій помчав назад. Кутузов стояв усе на тому ж місці і, по-старечому опустившись на сідлі своїм гладким тілом, важко позіхав, заплющивши очі. Війська вже не рухались, а стояли рушницю до ноги.

— Добре, добре,— промовив він до князя Андрія і звернувся до генерала, який з годинником у руках казав, що час би рушати, бо всі колони з лівого флангу вже спустилися.

— Ще встигнемо, ваше превосходительство,— крізь позіхи промовив Кутузов.— Встигнемо! — повторив він.

У цей час позад Кутузова вдалині залунав гомін вітання полків, і голоси ці стали

швидко наближатися по всьому протягу розтягнутої лінії наступаючих російських колон. Видно було, що той, з ким здоровалися, їхав швидко. Коли закричали солдати того полку, перед яким стояв Кутузов, він од'їхав трохи

1 — Ну, дорогий друже, настрій у старого препоганий.

2 — Ідіть, дорогий мій, подиїться, чи пройшла третя дивізія через село. Звеліть їй зупинитися й чекати мого наказу.

3 — І спитайте, чи поставлено застрільників.— Що роблять, що роблять вбік 1. скривившись, оглянувся. Дорогою з Пряцена їхав ніби ескадрон різнобарвних вершників. Два з них широким галопом їхали поруч попереду решти Один був у чорному мундирі з білим султаном, на рижому енглізованому коні, другий у білому мундирі, на вороному коні. Це були два імператори з почтом. Кутузов, з афектацією служачи, який перебуває в строю, скомандував "струнко" військам, що стояли, і, салютуючи, під'їхав до імператора. Вся його постать і манера відразу змінилися. Він прибрав вигляду підначальної людини, яка не розмірковує. Він з афектацією шани, що, очевидно, неприємно вразила імператора Олександра, під'їхав і відсалютував йому.

Неприємне враження, лише як залишки туману на ясному небі, майнуло по молодому і щасливому обличчю імператора і зникло. Він був після недуги трохи марніший цього дня, ніж на Ольмюцькому полі, де його вперше за кордоном бачив Волконський; але те саме чарівне поєднання величності й лагідності було в його чудових сірих очах, і на тонких губах та сама можливість різноманітних виразів і переважаючий вираз благодушної невинної молодості.

На ольмюцькому огляді він був величніший, тут він був веселіший і енергійніший. Він трохи розрум'янився, прогалопувавши ці три версти, і, зупинивши коня, полегшено зітхнув і оглянувся на такі ж Молоді, такі ж збуджені, як і його, обличчя свого почту. Чарторижський і Новосильцев, і князь Волконський, і Строганов, і інші, всі розкішно одягнені, веселі, молоді люди, на прегарних, виплеканих, свіжих, тільки трохи спітнілих конях, перемовляючись і усміхаючись, зупинилися позад государя Імператор Франц, рум'яний, довголиций молодий чоловік, надзвичайно рівно сидів на красивому вороному жеребці і заклопотано й неквапливо оглядався круг себе. Він підкликав одного з своїх білих ад'ютантів і спитав щось. "Мабуть, о котрій годині вони виїхали",— подумав князь Андрій,⁴ спостерігаючи свого давнього Знайомого, з усмішкою, якої він не міг стримати, згадуючи свою аудієнцію. В почті імператорів були дібрані молодці-ординарці, росіяни й австрійці, гвардійських та армійських полків. Між ними берейтори вели в гаптованих попонах красивих запасних царських коней.

Неначе крізь розчинене вікно раптом повіяло свіжим польовим повітрям у душну кімнату, так повіяло на невеселий кутузовський штаб молодістю, енергією і певністю успіху від цієї блискучої молоді.

— Чому ж ви не починаєте, Михайле Ларіоновичу? — квапливо звернувся імператор Олександр до Кутузова, в той самий Час чемно глянувши на імператора Франца.

— Я очікую, ваша величність,— відповів Кутузов, шанобливо нахилиючись вперед.

Імператор пригнув вухо, трохи насупившись і показуючи, що він недочув.

— Очікую, ваша величність,— повторив Кутузов (князь Андрій помітив, що в Кутузова неприродно здригнулася верхня губа в той час, як він вимовляв це "очікую").— Не всі ще колони зібралися, ваша величність.

Государ розчув, але відповідь ця, очевидно, не сподобалась йому; він знизав сутулуватими плечима, глянув на Новосильцева, що стояв поруч, наче поглядом цим поскаржився на Кутузова.

— Адже ми не на Царициному лузі, Михайле Ларіоновичу, де не починають параду, поки не прийдуть усі полки,— сказав государ, глянувши в очі імператору Францу, ніби запрошуючи його коли не взяти участь, то прислухатися до того, що він говорить; але імператор Франц, усе ще оглядаючись, не слухав.

— Тому й не починаю, государю,— сказав звучним голосом Кутузов, ніби усуваючи можливість недочути його, і в обличчі в нього знову щось здригнулося.— Тому й не починаю, государю, що ми не на параді, і не на Царициному лузі,— вимовив він ясно й виразно.

В государевому почті всі миттю переглянулися один з одним, і на всіх обличчях виявилось незадоволення і докір. "Хоч який він старий, він не повинен би, ніяк не повинен би казати так",— говорили ці обличчя.

Государ пильно й уважно подивився в очі Кутузову, чекаючи, чи не скаже він ще чого. Але Кутузов, зі свого боку, шанобливо нагнувши голову, теж, здавалося, чекав. Мовчанка тривала близько хвилини.

— Проте, якщо накажете, ваша величність,— сказав Кутузов, підводячи голову і знову змінюючи тон на попередній тон тупого генерала, який не розуміє, але підкоряється.

Він торкнув коня і, підкликавши до себе начальника колони Милорадовича, передав йому наказ до наступу.

Військо знову за ворю йшлося, і два батальйони Новгородського полку та батальйон Апшеронського полку рушили вперед повз государя.

У той час, як проходив цей Апшеронський батальйон, рум'яний Милорадович, без шинелі, в мундирі та орденах і в капелюсі з величезним султаном, надітому набакир і з поля, марш-марш помчав уперед і, браво салютуючи, осадив коня перед государем.

— З богом, генерале,— сказав йому государ.

— *Ma foi, sire, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!* 1 — відповів він весело, проте викликаючи глузливу усмішку у панів государевого почту своєю поганою французькою вимовою.

Милорадович круто повернув свого коня і став трохи позад государя. Апшеронці, збуджувані присутністю государя, молоде

1 — Ваша величність, ми зробимо все, що буде можливо зробити, ваша величність! цьким, бравим кроком відбиваючи ногу, проходили повз імператорів та їх почет.

— Хлопці! — вигукнув звучним, самовпевненим і веселим голосом Милорадович, видно, до такої міри збуджений звуками стрілянини, чеканням бою і виглядом

молодців-апшеронців, ще своїх суворовських товаришів, які жваво проходили повз імператорів, що забув про присутність государя.— Хлопці, вам не перше село брати! — вигукнув він.

— Раді старатись! — прокричали солдати.

Кінь під государем шарахнув від несподіваного галасу. Кінь цей носив государя ще на оглядах у Росії, і тут, на Аустерлі-цькому полі, ніс свого сідока, витримуючи його неухвально удари лівою ногою, нашорошував вуха від звуків пострілів зовсім так само, як він робив це на Марсовому полі, не розуміючи значення ні цих чутних пострілів, ні сусідства вороного жеребця імператора Франца, ні всього того, що говорив, думав, почував цього дня той, хто їхав на ньому.

Государ з усмішкою звернувся до одного з придворних, показуючи на бравих апшеронців, і щось сказав йому.

XVI

Кутузов у супроводі своїх ад'ютантів поїхав ступою за карабінерами.

Проїхавши з півверсти у хвості колони, він зупинився біля самотнього покинутого будинку (певно, колишнього трактиру) на розгалуженні двох шляхів. Обидва шляхи спускалися з гори, і по обох ішли війська.

Туман починав розходитися, і невиразно, версти за дві, видно було вже ворожі війська на протилежних пагорбах. Ліворуч унизу стрілянина ставала чутнішою. Кутузов зупинився, розмовляючи з австрійським генералом. Князь Андрій, стоячи трохи позаду, вдивлявся в них і, бажаючи попросити підзорну трубу в ад'ютанта, звернувся до нього.

— Подивіться, подивіться,— казав цей ад'ютант, дивлячись не на далеке військо, а вниз по горі перед собою.— Це французи!

Два генерали й ад'ютанти стали хапатися за трубу, видаючи її один в одного. Усі обличчя враз змінилися, і на всіх виявився жах. Гадалося, що французи за дві версти від нас, а вони зненацька з'явилися перед нами..

— Це ворог?.. Ні!.. Авжеж, дивіться, він... напевно... Що ж це? — загомоніли голоси.

Князь Андрій неозброєним оком побачив унизу праворуч не далі п'ятисот кроків від того місця, де стояв Кутузов, густу колону французів, що піднімалися назустріч апшеронцям.

"Ось вона, настала вирішальна хвилина! Дійшла до мене справа",— подумав князь Андрій і, вдаривши коня, під'їхав до Кутузова.

— Треба зупинити апшеронців, ваше високопревбсходитель-ство! — вигукнув він.

Але в ту ж мить усе застелило димом, залунала близька стрілянина, і наївно зляканий голос за два кроки від князя Андрія закричав: "Ну, братця, шабаш!" І неначе голос цей був командою. За цим голосом усе кинулось тікати.

Змішані юрми, усе збільшуючись, бігли назад до того місця, де п'ять хвилин тому війська проходили повз імператорів. Не тільки важко було зупинити цей натовп, але й неможливо було самим не податися назад разом з натовпом. Волконський лише намагався не відставати від нього й оглядався, дивуючись і не можучи зрозуміти того,

що робилося перед ним. Несвицький з озлобленим виглядом, червоний і на себе не схожий, кричав до Кутузова, що коли він не поїде звідси зараз, його візьмуть у полон напевно. Кутузов стояв на тому самому місці і, не відповідаючи, витягав хусточку. Зі щокі його текла кров. Князь Андрій протиснувся до нього.

— Вас поранено? — спитав він, ледве стримуючи тремтіння нижньої щелепи.

— Рана не тут, а ось де! — сказав Кутузов, притискаючи хусточку до пораненої щокі і показуючи на тих, що втікали.

— Зупиніть їх! — крикнув він і в той самий час, мабуть, переконавшись, що неможливо було їх зупинити, вдарив коня і поїхав праворуч.

Новий натовп втікачів, ринувши, захопив його з собою і потягнув назад.

Війська бігли таким густим натовпом, що, раз потрапивши в середину юрми, важко було з неї вибратись. Хто кричав: "Рушай! чого забарився?" Хто тут-таки, обертаючись, стріляв у повітря; хто бив коня, на якому їхав сам Кутузов. З величезним зусиллям вибравшись з потоку юрми в лівий бік, Кутузов із почтом, зменшеним більш як удвічі, поїхав на звуки "близьких гарматних пострілів. Вибравшись з натовпу втікачів, князь Андрій, намагаючись не відставати від Кутузова, побачив на схилі гори, в диму, російську батарею, яка ще стріляла і до якої підбігали французи. Трохи вище стояла російська піхота, не рухаючись ні вперед — на допомогу батареї, ні назад — в одному напрямі з втікачами. Генерал на коні відділився від цієї піхоти і під'їхав до Кутузова. З почту Кутузова залишилось лише чотири чоловіка. Усі були бліді і мовчки переглядалися.

— Зупиніть цих мерзотників! — задихаючись, промовив Кутузов до полкового командира, показуючи на втікачів; але в ту ж мить, наче на покарання за ці слова, як рій пташечок, із свистом пролетіли кулі по полку і по почту Кутузова.

Французи атакували батарею і, побачивши Кутузова, вистрілили по ньому. При цьому залпі полковий командир схопився за ногу; впало кілька солдатів, і підпрапорщик, що стояв із прапором, випустив його з рук; прапор захитався і впав, затримавшись на рушницях сусідніх солдатів. Солдати без команди почали стріляти.

— Ооох! — з виразом розпачу простогнав Кутузов і озирнувся.— Волконський,— прошептав він тремтячим від свідомості свого старечого безсилля голосом.— Волконський,— прошептав він, показуючи на розстросний батальйон і на ворога,— іщ> ж це?

Але перше ніж він доказав це слово, князь Андрій, почувавши сльози сорому і злоби, що підступали йому до горла, уже зіскакував з коня й біг до прапора.

— Хлопці, вперед! — вигукнув він по-дитячому верескливо. "Ось воно!" — думав князь Андрій, схопивши древко прапора

і з насолодою чуючи свист куль, очевидно, спрямованих саме проти нього. Кілька солдатів упало.

— Ура! — вигукнув князь Андрій, ледве втримуючи у руках важкого прапора, і побіг уперед з безсумнівною певністю, що весь батальйон побіжить за ним.

Справді, він пробіг сам один лише кілька кроків. Рушив один, другий солдат, і весь

батальйон з вигуками "ура!" побіг вперед і випередив його. Унтер-офіцер батальйону, підбігши, взяв прапора, який хитався від ваги в руках князя Андрія, але зараз же його було вбито. Князь Андрій знову схопив прапора і поволік його за древко, біжачи з батальйоном. Попереду себе він бачив наших артилеристів, з яких одні билися, другі кидали гармати й бігли йому назустріч; він бачив і французьких піхотних солдатів, що хапали артилерійських коней і повертали гармати. Князь Андрій з батальйоном уже був за двадцять кроків від гармат. Він чув над собою безперестанний свист куль і раз у раз праворуч і ліворуч від нього охали й падали солдати. Але він не дивився на них; він дивлявся лише в те, що відбувалося попереду в нього — на батареї. Він ясно бачив уже одну постать рудого артилериста із збитим набік ківером, який тягнув з одного боку банника, тимчасом як французький солдат тягнув банника, до себе за другий бік. Князь Андрій бачив уже ясно розгублений і разом лютий вираз облич цих двох людей, які, видно,, не розуміли того, що вони роблять.

"Що вони роблять? — думав князь Андрій, дивлячись на них. — Чому не тікає рудий артилерист, коли в нього нема зброї? Чому не коле його француз? Не встигне добігти, як француз згадає про рушницю й заколе його".

Справді, другий француз, з рушницею напереваги, підбіг дотак, що боролися, і доля рудого артилериста, який, усе ще не розуміючи, що його чекає, з тріумфом вишарпнув банника, повинна була вирішитись. Та князь Андрій не бачив, чим це кінчилось. Ніби з усього розмаху міцною палицею хтось із найближчих солдатів, як йому здалося, вдарив його по голові. Це було трохи боляче, а головне, неприємно, бо біль цей розважав його і заважав йому бачити те, на що він дивився.

"Що це? я падаю? у мене ноги підломлюються", — подумав він і впав на спину. Він розплющив очі, сподіваючись побачити, чим кінчилася боротьба французів з артилеристами, й бажаючи знати, вбито чи ні рудого артилериста, взято чи врятовано гармати. Але він нічого не бачив. Над ним уже не було нічого, крім неба — високого неба, не ясного, а проте безмірно високого, з тихо повзучими по ньому сірими хмарками. "Як тихо, спокійно і урочисто, зовсім не так, як я біг, — подумав князь Андрій, — не так, як ми бігли, кричали й билися; зовсім не так, як з лютими і зляканими обличчями тягли один у одного банника француз і артилерист, — зовсім не так повзуть хмарки по цьому високому безконечному небі. Як же я не бачив раніш цього високого неба? І який я щасливий, що пізнав його нарешті. Такі усе пусте, все омана, крім цього безконечного неба. Нічого, нічого нема, крім нього. Але й того навіть нема, нічого нема, крім тиші, заспокоєння. І хвалити бога!.."

XVII

На правому фланзі у Багратіона о дев'ятій годині бій ще не починався. Не бажаючи пристати на вимогу Долгорукова починати бій і бажаючи відхилити від себе відповідальність, князь Багратіон запропонував Долгорукову послати спитати про те головнокомандуючого. Багратіон знав, що при відстані майже в десять верст, яка відділяє один фланг від другого, якщо не вб'ють того, кого пошлють (це було дуже можливо), і якщо він навіть і знайде головнокомандуючого, що було дуже важко,

посланий не встигне повернутися раніш як увечері.

Багратіон оглянув свій почет своїми великими, без будь-якого виразу, невиспаними очима, і дитяче обличчя Ростова, мимоволі завмираюче від хвилювання і надії, першим упало йому в око. Він послав Ростова.

— А якщо я зустріну його величність раніше, ніж головнокомандуючого, ваше сіятельство? — сказав Ростов, тримаючи руку біля козирка.

— Можете передати його величності,— квапливо перебиваючи Багратіона, сказав Долгоруков.

Змінившись з цепу, Ростов встиг поспати кілька годин перед ранком і Почував себе веселим, сміливим, рішучим, з тією пружністю рухів, певністю свого щастя і в тому настрої, в якому все здається легким, веселим і можливим.

Усі бажання його справджувалися цього ранку: давався генеральний бій, він брав участь у ньому; мало того, він був ординарцем при одному з найхоробріших генералів; мало того, він їхав з дорученням до Кутузова, а може, й до самого государя.

Ранок був ясний, кінь під ним був добрий. На душі в нього було радісно і щасно. Одержавши наказ, він пустив коня й помчав вздовж лінії. Спочатку він їхав лінією Багратіонових військ, які ще не вступали в бій і стояли нерухомо; потім він в'їхав у простір, зайнятий кавалерією Уварова, і тут помітив уже пересування й ознаки готування до бою; проїхавши кавалерію Уварова, він уже ясно почув звуки гарматної стрілянини поперед себе. Стрілянина все посилювалась.

У свіжому ранішньому повітрі лунали вже, не як раніш — у нерівні проміжки, по два, по три постріли і потім один або два гарматних постріли,— тепер по схилах гір, попереду Працена лунали перекази рушничної пальби, яка перебивалася такими частими пострілами з гармат, що іноді кілька гарматних пострілів уже не відділялися один від одного, а зливалися в одне суцільне гудіння.

Видно було, як по схилах димки рушниць неначе бігали, наздоганяючи один одного, і як дими гармат клубилися, розпливалися і зливалися одні з одними. Видно було, по блиску багнетів між димом, маси піхоти в русі і вузькі смуги артилерії з зеленими ящиками.

Ростов на пагорку зупинив на хвилину коня, щоб розглядіти те, що робилося; але хоч як він напружував увагу, він нічого не міг ні зрозуміти, ні розібрати з того, що робилося: рухались там у диму якісь люди, рухались і попереду і позаду якісь полотнища військ; але чого? хто? куди? — не можна було зрозуміти. Картини ці і звуки ці не тільки не збуджували в ньому якого-небудь смутного чи боязкого почуття, а, навпаки, надавали йому енергії і рішучості.

"Ну, ще, ще піддай!" — звертався він у думці до цих звуків і знову пускався мчати лінією, все далі й далі проникаючи в середовище військ, що вже вступили в бій.

"Уже як це там буде, не знаю, а все буде добре!" — думав Ростов.

Проїхавши якісь австрійські війська, Ростов помітив, що наступна частина лінії (це була гвардія) вже вступила в бій.

"Тим краще! подивлюся зблизька", — подумав він.

Він їхав майже по передній лінії. Кілька вершників мчали в його напрямі. Це були наші лейб-улани, які розладженими рядами поверталися з атаки. Ростов минув їх, помітив мимоволі одного з них у крові і помчав далі.

"Мені до цього діла нема!" — подумав він. Не встиг він проїхати кількох сот кроків по цьому, як ліворуч від нього, навпе-ретин йому, з'явилася на всьому протязі поля величезна маса кавалеристів на вороних конях, у білих блискучих мундирах, які риссю йшли просто на нього. Ростов пустив коня щодуху для того, щоб з'їхати з дороги цих кавалеристів, і він би уникнув їх, якби вони йшли тим самим алюром, але вони все піддавали ходу, так що деяк! коні вже йшли галопом. Ростову все чутнішим і чутнішим ставав їх тупіт та брязкання їх зброї і видніше ставало їх коней, постаті і навіть обличчя. Це були наші кавалергарди, які йшли в атаку на французьку кавалерію, що рухалась їм назустріч.

Кавалергарди мчали, але ще стримуючи коней. Ростов уже бачив їх обличчя і почув команду: "Марш, марші", яку промовив офіцер, випустивши на весь мах свого породистого коня. Ростов, побоюючись бути розчавленим або втягненим в атаку на французів, летів вздовж фронту, що було сили в його коня, і проте не встиг минути їх.

Крайній кавалергард, величезний на зріст рябий мужчина, злобно насупився, побачивши перед собою Ростова, з яким він неминуче повинен був зштовхнутися. Цей кавалергард неодмінно збив би з ніг Ростова з його Бедуїном (сам Ростов здавався собі таким маленьким і кволеньким у порівнянні з цими величезними людьми і кіньми), якби він не догадався махнути нагайкою в очі кавалергардовому коневі. Вороний важкий п'ятивершковий кінь шарахнув, прищуливши вуха; але рябий кавалергард всадив йому з розмаху в боки величезні остроги, і кінь, махнувши хвостом і витягнувши шию, полетів ще швидше. Тільки-но кавалергарди минули Ростова, як він почув їх вигук "Ура!" і, оглянувшись, побачив, що передні ряди їх змішувалися з чужими, певно, французькими кавалеристами в червоних еполетах. Далі нічого не можна було розібрати, бо зараз же після цього звідкись почали стріляти гармати, і все затягло димом.

У ту хвилину, як кавалергарди, минувши його, зникли в диму, Ростов вагався, мчати йому за ними чи їхати туди, куди йому треба було. Це була та блискуча атака кавалергардів, з якої дивувалися самі французи. Ростову страшно було чути згодом, що з усієї цієї маси краснів-людей, з усіх цих блискучих, на тисячних конях, багачів, юнаків, офіцерів та юнкерів, що промчали повз нього, після атаки залишилось тільки вісімнадцять чоловік.

"Чого мені заздрити, моє не втече, і я зараз, можливо, побачу государя!" — подумав Ростов і поїхав далі.

Порівнявшись із гвардійською піхотою, він помітив, що через неї і коло неї літали ядра, не так по тому, що він чув звук ядер, як по тому, що на обличчях солдатів він побачив неспокій і на обличчях офіцерів — неприродну, войовничу урочистість.

Проїжджаючи позад однієї з ліній піхотних гвардійських полків, він почув голос, що називав його на ім'я.

— Ростов!

— Що? — відгукнувся він, не впізнаючи Бориса.

— Ач як, у першу лінію попали! Наш полк в атаку ходив!— сказав Борис, усміхаючись тією щасливою усмішкою, що буває в молодиків, які вперше побували у вогні.

Ростов зупинився.

— Он як! — сказав він.— Ну що?

— Відбили! — збуджено сказав Борис, зробившись балакучим.— Ти можеш собі уявити? Л

І Борис почав розповідати, яким чином гвардія, ставши на місце й побачивши перед собою війська, прийняла їх за австрійців і раптом по ядрах, пущених із цих військ, дізналася, що вона в першій лінії, і несподівано мусила вступити в бій. Ростов, не дослухавши Бориса, торкнув свого коня.

— Ти куди? — спитав Борис.

— До його величності з дорученням.

— Он він! — сказав Борис, якому почулося, що Ростову треба було "його високо́сті", замість "його величності".

І він показав йому на великого князя, який за сто кроків од них, у касці і в кавалергардському колеті, із своїми піднятими плечима й насупленими бровами, щось кричав до австрійського білого і блілого офіцера.

— Та це ж великий князь, а мені до головнокомандуючого або до государя,— сказав Ростов і рушив був конем.

— Графе, графе! — гукав Берг, такий самий збуджений, як і Борис, підбігаючи з другого боку.— Графе, я в праву руку поранений (казав він, показуючи кисть руки, закривавлену, обв'язану хусточкою) і залишився у строю. Графе, тримаю шпагу в лівій руці: у нашому роду фон-Бергів, графе, усі були рицарями.

Берг ще щось говорив, але Ростов, не дослухавши його, вже поїхав далі.

Проїхавши гвардію і порожній проміжок, Ростов, для того, щоб не попасти знову в першу лінію, як він попав під атаку кавалергардів, поїхав лінією резервів, далеко об'їжджаючи те місце, де чутно було найгарячішу стрілянину й канонаду. Раптом поперед себе і позад наших військ, у такому місці, де він ніяк не міг передбачати ворога, він почув близьку рушничну стрілянину.

"Що це таке? — подумав Ростов.— Ворог у тилу наших військ? Не може бути,— подумав він, і жах тривоги за себе і за результат всього бою раптом напав на нього.— А втім, хоч би що це було, однаково,—вирішив він,— тепер уже нема чого об'їжджати. Я повинен шукати головнокомандуючого тут, і якщо все загинуло, то й моє діло загинути з усіма разом".

Погане передчуття, яке найшло раптом на Ростова, потверджувалося все більше й більше, чим далі він в'їжджав у місцевість за селом Прац, зайняту юрмами різного роду військ.

— Що таке? Що таке? По кому стріляють? Хто стріляє? — питав Ростов, рівняючись

із російськими й австрійськими солдатами, які бігли перемішаними юрмами наперетин його дороги.

— А біс їх знає! Усіх побив! Хай гине все! — відповідали йому по-російському, по-німецькому й по-чеському юрми, біжачи й не розуміючи так само, як і він, того, що тут робиться.

— Бий німців! — кричав один.

— А чорти б їх забрали! —зрадників.

ш

— Zum Henker diese Russen!..1 — щось бурчав німець.

Кілька поранених ішли дорогою. Лайка, крик, стогін зливалися в одно загальне гудіння. Стрілянина затихла і, як потім узнав Ростов, стріляли одні в одних російські й австрійські солдати.

"Боже мій! Що ж це таке? — думав Ростов.— І тут, де кожної хвилини государ може побачити їх... Та ні, це, мабуть, лише кілька мерзотників. Це минеться, це не те, цього не може бути,— думав він.— Тільки скоріше, скоріше проїхати їх!"

Думка про поразку і втечу не могла прийти в голову Ростову. Хоч він і бачив французькі гармати і війська саме на Праценській горі, на тій самій, де йому наказано було розшукувати головнокомандуючого, він не міг і не хотів вірити цьому.

XVIII

Біля села Прац Ростову наказано було шукати Кутузова і государя. Та тут не тільки не було їх, але не було жодного начальника, а були різного роду юрми розладжених військ. Він поганяв втомленого вже коня, щоб швидше проїхати ці юрми, та що далі він просувався, то юрми ставали більш розладженими. По великому шляху, на який він виїхав, товпилися коляски, екіпажі всіх гатунків, російські і австрійські солдати всіх родів військ, поранені і непоранені. Усе це гуло і змішано копошилося під похмурий звук ядер, що летіли з французьких батарей, поставлених на Праценських висотах.

— Де государ? Де Кутузов? — питав Ростов усіх, кого міг зупинити, і ні від кого не міг дістати відповіді.

Нарешті, схопивши за барки солдата^ він примусив його відповісти.

— Е, братіку! Уже давно всі там, уперед втекли! — сказав Ростову солдат, сміючись із чогось і видираючись.

Облишивши цього солдата, який, очевидно, був п'яний, Ростов, зупинивши денщика чи берейтора важної особи, став розпитувати його. Денщик повідомив Ростова, що государя з годину тому провезли щодуху в кареті цИхМ самим шляхом і що государя тяжко поранено.

— Не може бути,— сказав Ростов,— мабуть, інший хто.

— Сам я бачив,— сказав денщик із самовпевненою усмішкою.— Мені-то вже пора знати государя: здається, скільки разів у Петербурзі отак-ось бачив. Блідий-преблідий у кареті сидить. Четверик вороних як припустить, матінко моя, повз нас прогрімів: час, здається, і царських коней і Іллю Івановича знати; здається, з іншими, як з царем, Ілля кучер не їздить.

Ростов пустив коня й хотів їхати далі. Поранений офіцер, ідучи мимо, повернувся до нього.

1 — К бісу цих росіян!..

— Та вам кого треба? — спитав офіцер.—Головнокомандуючого? То вбитий ядром, у груди вбитий при нашому полку.

— Не вбитий, поранений,— поправив другий офіцер.

— Та хто? Кутузов? — спитав Ростов.

— Не Кутузов, а як ото його,— ну, та однаково, живих не багато залишилося. Он туди прямуйте, до того села, там усе начальство зібралось,— сказав цей офіцер, показуючи на село Го-стієрадек, і пройшов мимо.

Ростов їхав ступою, не знаючи, чого і до кого він тепер поїде. Государя поранено, битву програно. Не можна було не вірити цьому тепер. Ростов їхав у тому напрямі, який йому показали і в якому виднілися вдалині вежа і церква. Куди йому було квапитися? Що йому було тепер казати государеві чи Кутузову, якби навіть вони й були живі й не поранені?

— Цією дорогою, ваше благородіє, їдьте, а тут прямо вб'ють,— крикнув йому солдат.— Тут уб'ють!

— О! що кажеш! — сказав другий.— Куди він поїде? Тут ближче.

Ростов задумався і поїхав саме в тому напрямі, де, йому казали, уб'ють.

"Тепер однаково! Вже коли государя поранено, невже мені берегти себе?" — думав він. Він в'їхав у ту місцевість, де найбільше загинуло людей, що втікали з Працена. Французи ще не захоплювали цього місця, а росіяни, ті, що були живі чи поранені, давно покинули його. На полі, як копи на доброму лану, лежало чоловік десять-п'ятнадцять убитих, поранених на кожній десятині землі. Поранені сповзались до купи по два, по три, і чутно було неприємні, іноді вдавані, як здавалося Ростову, їх зойки і стогін. Ростов пустив коня риссю, щоб не бачити всіх цих страдників, і йому стало страшно. Він боявся не за своє життя, а за ту мужність, якої йому треба було і яка, він знав, не витримає споглядання цих нещасних.

Французи, переставши стріляти по цьому, всіяному мертвими й пораненими полю, бо вже нікого на ньому живого не було, побачивши на ньому вершника-ад'ютанта, навели на нього гармату й кинули кілька ядер. Відчуття цих свистючих, страшних звуків і навколишні мертвяки злилися для Ростова в одно враження жаху і жалю до себе. Йому згадався останній материн лист. "Що б вона відчула,— подумав він,— коли б побачила мене тепер тут, на цьому полі і з націленими на мене гарматами?"

В селі Гостієрадек були хоч і поплутані, але в більшому порядку російські війська, що йшли з поля бою. Сюди вже не досягали французькі ядра, і звуки стрілянини здавались далекими. Тут усі вже ясно бачили й говорили, що битву програно. Хоч би до кого звертався Ростов, ніхто не міг сказати йому ні де був государ, ні де був Кутузов. Одні казали, що чутка про поранення государя, вірна, другі казали, що ні, і пояснювали цю неправдиву вже поширену чутку тим, що справді в государевій кареті промчав назад з поля бою блідий і зляканий обер-гоф-маршал граф Толстой, який виїхав з

іншими в почті імператора на поле бою. Один офіцер. сказав Ростову, що за селом, ліворуч, він бачив когось з вишого начальства, і Ростов поїхав туди, уже не сподіваючись знайти будь-кого, а для того лише,⁴ щоб перед самим собою очистити свою совість. Проїхавши верст зо три й поминувши останні російські війська, Ростов побачив біля города, обкопаного ровом, двох вершників, які стояли проти рова. Один, з білим султаном на капелюсі, здався чомусь знайомим Ростову; другий, незнайомий вершник на прекрасному рижому коні (кінь цей здався знайомим Ростову) під'їхав до рова, штовхнув коня острогами і, випустивши поводи, легко перестрибнув через рів города. Лише земля обсипалася з насипу від задніх копитів коня. Круто повернувши коня, він знову перестрибнув назад через рів і шанобливо звернувся до вершника з білим султаном, очевидно, пропонуючи йому зробити те саме. Вершник, постать якого здалася Ростову знайомою і чомусь мимоволі привернула до себе його увагу, зробив заперечливий жест головою і рукою, і по цьому жесту Ростов миттю впізнав свого оплакуваного, обожуваного государя.

"Але це не може бути він, сам один посеред цього голого поля",— подумав Ростов. У цей час Олександр повернув голову, і Ростов побачив любимі риси, що так виразно викарбувалися в його пам'яті. Государ був блідий, щоки й очі його позападали, але тим більше чарівності, лагідності було в його рисах. Ростов був щасливий, переконавшись у тому, що чутка про поранення царя була неправдивою. Він був щасливий, що бачив його. Він знав, що міг, навіть повинен був просто звернутися до нього й передати те, що наказано було передати від Долгорукова.

Але як закоханий юнак тремтить і мліє, не сміючи сказати того, про що він мріє ночами, і злякано озирається, шукаючи допомоги чи можливості відстрочки і втечі, коли настала жадана хвилина, і він стоїть віч-на-віч із нею, так і Ростов тепер, досягнувши того, чого він бажав найбільше в світі, не знав, як підступити до государя, і в нього виникали тисячі міркувань, чому це було незручно, непристойно і неможливо.

"Як! Я неначе радий з нагоди скористуватися тим, що він сам #один і зажурений, йому неприємною і важкою може здатися невідома особа в цю хвилину смутку; потім, що я можу сказати йому тепер, коли рід одного погляду на нього в мене завмирає серце й пересихає в роті?" Жодна з тих незчисленних промов, які він, звертаючись до государя, складав у своїй уяві, не спадала йому тепер на думку. Ті промови здебільшого виголошувалися зовсім за інших умов, ті говорилися в більшості випадків у хвилини перемог і урочистих свят і переважно на смертному одрі після поранення, тимчасом як государ дякував йому за геройські вчинки, і він, помираючи, висловлював йому potwierdжену на ділі любов свою. •

"Потім, чого ж я буду питати государя про його накази на правий фланг, коли вже тепер четверта година вечора, і битву програно? Ні, безперечно, я не повинен під'їжджати до нього, не повинен порушувати його задуми. Краще померти тисячу разів, ніж дістати від нього, поганий погляд, залишити погану думку",— вирішив Ростов і зі смутком і розпачем у серці поїхав геть, раз у раз оглядаючись на государя, що все ще стояв у тому ж стані нерішучості.

У той час, як Ростов так міркував і сумно від'їжджав від, государя, капітан фон-Толь випадково наїхав на те саме місце і, побачивши государя, просто під'їхав до нього, запропонував йому свої послуги і допоміг перейти пішки через рів. Государ, бажаючи відпочити і почуваючи себе нездоровим, сів під яблуню, і Толь зупинився біля нього. Ростов здалеку з заздрістю і каяттям бачив, як фон-Толь щось довго і з запалом говорив государеві, як государ, видно, заплакавши, закрив очі рукою і потиснув руку Толю.

"І це я міг би бути на його місці!" — подумав сам собі Ростов і, ледве стримуючи сльози жалю про долю государя, в цілковитому відчаї поїхав далі, не знаючи, куди і чого він тепер їде.

Його відчай був тим більший, що він відчув, що його власна слабкість була причиною його горя.

Він міг би... не тільки міг би, а він повинен був під'їхати до государя. І це була єдина нагода показати государеві свою відданість. І він не скористався з неї... "Що я наробив?" — подумав він. І він повернув коня і помчав назад до того місця, де бачив імператора; та нікого вже не було за ровом. Тільки їхали повозки та екіпажі. Від одного фурмана Ростов довідався, що кутузовський штаб перебуває недалеко в селі, куди йшли обози. Ростов поїхав за ними.

Попереду його йшов берейтор Кутузова, ведучи коней у попонах. За берейтором їхала повозка, і за повозкою йшов старик двірський, у кашкеті й козушку, з кривими ногами.

— Тите, гов, Тите! — сказав берейтор.

— Чого? — неуважно озвався старий.

— Тите, йди молотити.

— Е, дурень, тьху! — сердито плюнувши, сказав старий. Минув якийсь час мовчазного руху, і повторився знову той самий жарт.

О п'ятій годині вечора битва була програна на всіх пунктах. Понад сто гармат було вже в руках французів.

Пржебишевський із своїм корпусом склав зброю. Інші колони, розгубивши майже половину людей, відступали розладженими, перемішаними юрмами.

Залишки військ Ланжерона і Дохтурова, змішавшись, тиснулися біля ставків на греблях та берегах біля села Аугеста.

19 Війна 1 мир

289

О шостій годині тільки біля греблі Аугеста ще чутно було гарячу канонаду самих лише французів, які вистроїли численні батареї на схилі Праценських висот і били по наших відступаючих військах..

В ар'єргарді Дохтуров та інші, збираючи батальйони, відстрілювалися від французької кавалерії, що переслідувала наших. Починало смеркати. На вузькій греблі Аугеста, на якій частенько стільки років мирно сидів старенький мельник, у ковпаку, з вудочками, тимчасом як онук його, закачавши рукави сорочки, перебирав у лійці

сріблясту трепетливу рибу; на цій греблі, по якій стільки років мирно проїжджали на своїх парних возах, навантажених пшеницею, у волохатих шапках і в синіх куртках, морави і виїжджали тією ж греблею, запилені мукою, з білими возами,— на цій вузькій греблі тепер між фурами й гарматами, під кіньми і між колесами юрмилися спотворені страхом смерті люди, давлячи один одного, помираючи, переступаючи через помираючих і вбиваючи один одного для того лише, щоб, пройшовши кіль^ кроків, бути так само вбитими.

Кожні десять секунд, нагнітаючи повітря, ляскало ядро або вибухала граната в середині цього густого натовпу, вбиваючи й забризкуючи кров'ю тих, що стояли близько. Долохов, поранений у руку, пішки, з десятком солдатів своєї роти (він був уже офіцером), і його полковий командир, верхи, являли собою залишки всього полку. Їх тягнув натовп; вони втислися у вхід до греблі і, здушені з усіх боків, зупинилися, бо спереду впав кінь під гарматою, і юрма витягала його. Одно ядро вбило когось позад них, друге вдарилося спереду й забризкало кров'ю Долохова. Юрма одчайдушно наперла, стиснулася, просунулася кілька кроків і знову зупинилася.

"Пройти цих сто кроків — і, напевно, врятований; простояти ще дві хвилини — і загинув, напевно",— думав кожен.

Долохов, стоячи в середині натовпу, рвонувся до краю греблі, збивши з ніг двох солдатів, і збіг на слизький лід, що вкрив ставок.

— Звертай! — закричав він, підстрибуючи на льоду, що тріщав під ним,— звертай!—кричав він на гармату.— Тримає!..

Лід тримав його, але гнувся і тріщав, і очевидно було, що не тільки під гарматою чи натовпом людей, але й під ним самим він зараз проламається. На нього дивились і тиснулись до берега, не наважуючись ще ступити на лід. Командир полку, стоячи верхи біля в'їзду, підняв руку й розкрив рота, звертаючись до Долохова. Раптом одно з ядер так низько засвистіло над натовпом, що всі нагнулися. Щось ляпнуло в мокре, і генерал упав з конем у калюжу крові. Ніхто не глянув на генерала, не подумав підняти його.

— Рушай на лід! Давай по льоду! Давай! звертай! Чи не чуєш! Рушай!—раптом після ядра, що влучило в генерала, залунали незчисленні голоси, не знаючи, що і нащо кричать.

Одна з задніх гармат, пю вступала на греблю, звернула на лід. Юрми солдатів стали збігати з греблі на замерзлий ставок. Під одним з передніх солдатів тріснув лід, і одна нога ввійшла в воду, він хотів стати краше і заломився по пояс. Найближчі солдати зам'ялися, гарматний їзовий зупинив свого коня, але ззаду все ще лунали вигуки: "Давай на лід, чого стоїш? Рушай! Рушай!" І вигуки жаху почулися в натовпі. Солдати, оточуючи гармату, махали на коней і били їх, щоб вони звертали і просувалися. Коні рушили з берега. Лід, який тримав піших, провалився величезною крижиною, і чоловік сорок, що були на льоду, кинулися хто вперед, хто назад, потопляючи один одного.

Ядра все так само рівномірно свистіли і ляскали на лід, у воду, і найчастіше в натовп, що вкривав греблю, ставки і берег.

На Праценській горі, на тому самому місці, де він упав з древком прапора в руках, лежав князь Андрій Волконський, стікаючи кров'ю, і, сам не знаючи того, стогнав тихим, жалісним дитячим стогоном.

Надвечір він перестав стогнати і зовсім затих. Він не знав, скільки часу тривало його забуття. Раптом він знову відчув, що він живий і страждає від пекучого болю, який розриває щось у голові.

"Де воно, це високе небо, якого я не знав досі й побачив сьогодні? — було першою його думкою. — І муки цієї я не знав також, — подумав він. — Так, я нічого, нічого не знав досі. Але де я?"

Він став прислухатися і почув, що наближаються звуки тупоту коней і звуки голосів, які розмовляють по-французькому. Він розплющив очі. Над ним було знову все те ж саме високе небо з хмарками, які піднялися ще вище і пливли, і крізь які синіла безконечність. Він не повертав голови і не бачив тих, що, судячи по звуку копитів і голосів, під'їхали до нього й зупинилися.

Вершники ці були Наполеон і два його ад'ютанти. Бонапарте, об'їжджаючи поле бою, давав останні накази про посилення батарей, що стріляли по греблі Аугеста, і розглядав убитих та поранених, які zostалися на полі бою.

— *De beaux hommes!* 1 — сказав Наполеон, дивлячись на вбитого російського гренадера, що з уткнутим у землю обличчям і з почорнілою потилицею лежав ниць, далеко відкинувши одну вже задубілу руку.

— *Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!* 2—

1 — Гарний народ!

s — Батарейних зарядів більш нема, ваша величність!

19* 291

сказав у цей час ад'ютант, який приїхав з батарей, що стріляли по Аугесту.

— *Faites avancer celles de la réserve!* 1,— сказав Наполеон, і, від'їхавши кілька кроків, він зупинився над князем Андрієм, який лежав горілиць з кинутим біля нього древком прапора (прапор уже, як трофей, взяли французи).

— *Voilà une belle mort!* 2,— сказав Наполеон, дивлячись на Волконського.

Князь Андрій зрозумів, що це було сказано про нього і що каже це Наполеон. Він чув, як називали *sire* 3 того, хто сказав ці слова. Але він чув ці слова, ніби він чув дзижчання мухи. Він не тільки не цікавився ними, але він і не помітив, а зараз же забув їх. Йому палило голову; він почував, що спливає кров'ю, і він бачив над собою далеке, високе і вічне небо. Він знав, що це був Наполеон — його герой, але в цю хвилину Наполеон здавався йому такою маленькою, нікчемною людиною порівняно до того, що відбувалося тепер між його душею і цим високим, безконечним небом з хмарками, що пливли по ньому, йому було цілком однаково в цю хвилину, хоч би хто стояв над ним, хоч би що говорив про нього; він радий був лише з того, що зупинилися над ним люди, й бажав лише, щоб ці люди допомогли йому й повернули його до життя, яке здавалося йому таким прекрасним, бо він так інакше розумів його тепер. Він зібрав усю свою силу, щоб поворушитися і зробити який-небудь звук. Він трошки поворушив ногою,

кволю, болісно застогнав, і цей стогін викликав у нього жаль до самого себе.

— А! він живий,— сказав Наполеон.— Підняти цього молодика, *se jeune homme*, і віднести на перев'язочний пункт!

Сказавши це, Наполеон поїхав далі назустріч маршалові Ланну, який, знявши капелюха, усміхаючись і поздоровляючи з перемогою, під'їжджав до імператора.

Князь Андрій не пам'ятав нічого далі: він знепритомнів від страшного болю, якого йому завдали вкладання на ноші, поштовхи під час руху й зондування рани на перев'язочному пункті. Він прийшов до пам'яті уже тільки наприкінці дня, коли його, приєднавши до інших російських поранених та полонених офіцерів, понесли до госпіталю. На цьому пересуванні він почував себе трохи свіжішим і міг оглядатися і навіть говорити.

Перші слова, які він почув, прийшовши до пам'яті, були слова французького конвойного офіцера, що квапливо казав:

— Треба тут зупинитися: імператор зараз проїде; йому буде приємно бачити цих полонених добродіїв.

— Сьогодні так багато полонених, мало не вся російська армія, що йому, певно, це надокучило,— сказав другий офіцер.

1 — Накажіть привезти з резервів,

2 — Ось прекрасна смерть,

3 ваша величність.

— Ну, однак! Цей, кажуть, командир всієї гвардії імператора Олександра,—сказав перший, показуючи на пораненого російського офіцера в білому кавалергардському мундирі.

Волконський упізнав князя Рєпніна, якого він зустрічав у петербурзькому світі. Поруч з ним стояв другий, дев'ятнадцятилітній юнак, теж поранений кавалергардський офіцер.

Бонапарте, під'їхавши галопом, зупинив коня.

— Хто старший? — сказав він, побачивши полонених. Назвали полковника, князя Рєпніна.

— Ви командир кавалергардського полку імператора Олександра? — спитав Наполеон.

— Я командував ескадроном,— відповів Рєпнін.

— Ваш полк чесно виконав обов'язок свій,— сказав Наполеон.

— Похвала великого полководця є кращою нагородою солдатові,— сказав Рєпнін.

— З задоволенням віддаю її вам,— сказав Наполеон.— Хто цей юнак коло вас?

Князь Рєпнін назвав поручика Сухтелена. Глянувши на нього, Наполеон сказав, усміхаючись:

— *Il est venu bien Jeune se frotter à nous l.*

— Молодість не перешкоджає бути хоробрим,— промовив зривистим голосом Сухтелен.

— Прекрасна відповідь,— сказав Наполеон,— юначе, ви далеко підете!

Князь Андрій, для повноти трофею полонених виставлений також вперед, на очі імператора, не міг не привернути його уваги. Наполеон, очевидно, згадав, що він бачив його на полі і, звертаючись до нього, вжив те саме найменування молодика — *jeune homme*, під яким Волконський першого разу відбився в його пам'яті.

— *Et vous, jeune homme?* Ну, а ви, молодче? — звернувся він до нього. — Як ви себе почуваєте, *mon brave?*

Незважаючи на те, що за п'ять хвилин до цього князь Андрій міг сказати кілька слів солдатам, які переносили його, він тепер, спрямувавши свій погляд просто на Наполеона, мовчав... йому такими нікчемними здавалися в ці хвилини всі інтереси, що заповнювали Наполеона, таким дріб'язковим здавався йому сам герой його, з цим порожнім гонором і радістю перемоги, у порівнянні з тим високим, справедливим і добрим небом, яке він бачив і зрозумів, — що він не міг відповідати йому.

Та й усе здавалося таким непотрібним і марним у порівнянні з тим строгим і величним строем мислі, що його викликали в ньому виснаження від витеклої крові, страждання та чекання близької смерті. Дивлячись Наполеону у вічі, князь Андрій думав про марноту величності, про марноту життя, значення якого

1 — Молодим же він піткнувся битися з нами.

ніхто не міг зрозуміти, і про ще більшу марноту смерті, смислу якої не міг збагнути й пояснити ніхто з людей.

Імператор, не дочекавшись відповіді, одвернувся і, від'їжджаючи, звернувся до одного з начальників:

— Хай подбають про цих добродіїв і відвезуть їх до мого бівуаку; хай мій лікар Ларрей огляне їх рани. До побачення, князю Репнін, — і він, торкнувши коня, галопом поїхав далі.

На обличчі в нього було сяйво самовдоволення і щастя.

Солдати, що принесли князя Андрія і зняли з нього золотого образка, якого навісила на брата княжна Марія і який трапився їм під руку, побачивши ласкавість у обходженні імператора з полоненими, поспішили повернути образка.

Князь Андрій не помітив, хто і як надів його знову, але на грудях у себе поверх мундира раптом побачив образок на дрібному золотому ланцюжку.

"Добре б це було, — подумав князь Андрій, глянувши на цей образок, що його з таким почуттям і побожністю навісила на нього сестра, — добре б це було, якби все було таким ясним і простим, як воно здається княжні Марії. Як добре було б знати, де шукати допомоги в цьому житті і чого чекати після нього там, за гробом! Який би щасливий і спокійний я був, коли б міг сказати тепер: господи, помилуй мене!.. Але кому я скажу це? Чи сила — невизначна, незбагненна, до якої я не тільки не можу звертатися, але якої я не можу висловити, — велике все чи нічого, — казав він сам до себе, — чи це той бог, якого ось тут, у цій ладанці, зашила княжна Марія? Нічого, нічого нема певного, крім марноти всього того, що мені зрозуміле, і величі чогось незрозумілого, але найважливішого!"

Ноші рушили. При кожному поштовху він знову почував нестерпний біль; гарячка

посилилася, і він починав марити. Ті мрії про батька, дружину, сестру та про майбутнього сина і ніжність, яку він почував уночі перед боєм, постать маленького, нікчемного Наполеона і над усім цим високе небо,— становили головну основу його гарячкових уявлень.

Тихе життя і спокійне родинне шастя в Лисих Горах уявлялись йому. Він уже втішався ним щастям, коли раптом з'являвся маленький Наполеон із своїм байдужим, обмеженим і щасливим від нещастя інших поглядом, і починалися сумніви, муки, і лише небо обіцяло заспокоєння. На ранок усі мрії змішалися і злилися в хаос і морок непритомності й забуття, які значно ймовірніше, на думку самого Ларрея, лікаря Наполеоноюю, повинні були завершитися смертю, ніж одужанням.

— C'est un sujet nerveux et bilieux, — сказав Ларрей, — il n'en réchappera pas¹.

Князя Андрія, серед інших безнадійних поранених, було здано на опікування жителіз.

і — Це суб'єкт нервовий і жовчний,— він не одужає.